

2000/

MAJIGAMBO YA KIKURIA: MTAZAMO
WA KIISIMU

NA

LEONARD MWITA CHACHA

Tasnifu hii imetolewa ili kutosheleza baadhi ya mahitaji ya shahada ya 'Masters of Arts' katika Chuo Kikuu cha Kenyatta.

JUNI 1997

Chacha, Leonard
Majigambo ya
Kikuria: mtazamo wa

97/230457

KENYATTA

LIBRARY

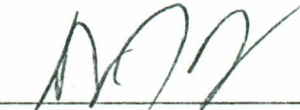
UNGAMO

Tasnifu hii ni kazi yangu mwenyewe na haijawahi kutolewa na ye yote katika Chuo Kikuu cho chote kwa madhumuni ya kutahiniwa.

Leonard Mwita Checha

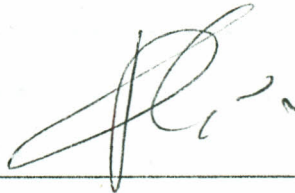
(Mtahiniwa)

Tasnifu hii imeidhinishwa kwa nieba ya Chuo Kikuu cha Kenyatta na:

7th Aug. 1997

Dkt. Kimani Njogu

Richard Makhana Wafule

YALIYOMOUKURASA

Yaliyomo	i
Taberuku	iv
Shukrani	v
Iksiri	vii
Ufafanuzi wa dhana	viii

SURA YA KWANZA

1.0. UTANGULIZI	1
1.1. Mada ya utafiti	1
1.2. Yaliyoandikwa kuhusu mada hii	2
1.3. Sababu za kuchagua mada hii	7
1.4. Upeo wa utafiti	9
1.5. Nadharia tete za utafiti	11
1.6. Madhumuni ya utafiti	11
1.7. Nadharia za utafiti	11
1.8. Njia za utafiti	17
Tanbihi	19

SURA YA PILI

2.0. WAKURIA: HISTORIA, UTAMADUNI, LUGHA NA MAJIGAMBO	
2.1. Utangulizi	20
2.2. Eneo la kijiografia	21
2.3. Historia ya Wakuria	24
2.4. Shughuli za kiuchumi	28
2.5. Mfumo wa kijamii	31
2.6. Lugha	38
2.7. Majigambo katika miktadha ya utamaduni	40

2.7.1.	Mazingira yanayozalisha majigambo	41
2.7.2.	Aina ya majigambo	46
2.7.3.	Utendaji wa majigambo	53
2.7.4.	Dhime ya majigambo	58
2.7.5.	Maudhui katika majigambo ya Kikuria	62
2.8.	Hitimisho	65
	Tanbihi	66
 <u>SURA YA TATU</u>		
3.0. MAJINA KATIKA UJENZI WA MAJIGAMBO		
3.1.	Utangulizi	69
3.2.	Fonolojia na Mofolojia ya Kikuria	70
3.2.1.	Othografia na fonolojia ya Kikuria	70
3.2.2.	Ngeli za Kikuria	75
3.3.	Majina ya majisifu	79
3.4.	Uchanganuzi wa majina ya majisifu	88
3.4.1.	Majisifu ya Kihulka	96
3.4.2.	Majisifu ya Kijazanda	98
3.4.3.	Majisifu yanayotokana na vitenzi	101
3.4.4.	Majisifu ya uhusianorejeshi	107
3.4.5.	Jina la ukoo	110
3.4.6.	Majina ya kundi la tohara	113
3.5.	Hitimisho	116
	Tanbihi	118
 <u>SURA YA NNE</u>		
4.0. UCHANGANUZI WA MASHAIRI YA MAJIGAMBO		
4.1.	Utangulizi	121
4.2.	Umbo la sheiri	121
4.3.	Miundo ya kifonolojia	132

4.4. Miundo ya kisarufi	134
4.5. Miundo ya kisementiki	152
4.6. Hitimisho	163
Tenbihi	164
 <u>SURA YA TANO</u>	
S.0 MATOKEO YA UTAFITI	
S.1. Utangulizi	167
S.2. Muhtasari wa matarajio	167
S.3. Mafanikio	167
S.4. Matatizo	170
S.5. Mapendekezo	171
S.6. Hitimisho	173
Uziada 1	174
Uziada 2	180
Uziada 3	187
Uziada 4	221
Uziada 5	224
Uziada 6	225
Marejeleo	226

TABARUKU

Naitabaruku tasnifu hii kwa babangu, Mzee Mwita Gimaino, kwa kuniusia masomo kabla ya mauko yake.

SHUKRANI

Mwenye kustahiki shukrani zote ni Mola Kerima aliyeniumba na kuwajaalia wazazi wangu kunizaa.

Pili, ningependa kuwatolea shukrani za dhati wasimamizi wangu katika kazi hii: Dkt. Kimeni Njogu na Mwalimu Richard Wafula. Wao, bila ya kufahamu, wamenipulizia shauku ya kuzama kwenye mabuku ili kuendeleza usomi. Aidha, ninawashukuru kwa msaada wao wa heli na mali wakati nikiishughulikia kazi hii. Walikuwa tayari kila wakati kunipa vitabu vyao adimu na kuitikia hoji zangu nilipoweendea. Licha ya hayo, waliniongoza, wakanishauri, na kunihimiza niendelee na kazi.

Tatu, ningependa kuwashukuru wahadhiri wote katika Idara ya Kiswahili na Lugha za Kiafrika, hasa wale walioongoza masomo yangu ya Shahada ya Uzemili hata lengo likatimia. Wengine wote ninawashukuru kwa utu na kujitolea kwao kulikofanya hali ya Idara kuwa tulivu na mahali panapofaa kuendeshea shughuli za kiusomi.

Mchango aliutoa Mwalimu Joseph Maitaria si wa kupuuzwa; Ninampongeza kwa vile alikuwa tayari, kila nilipomwendea, kusoma na kusahihisha kazi hii na kunielekeza hasa katika mambo yaliyohusu amali za Wekuria.

Utafiti juu ya amali za Kiafrika una matatizo mengi. Moja kubwa ni jinsi ya kukipata hicho kitafutwacho. Sina budi kuwashukuru sana wazee wote walionisaidia katika kunipa baadhi ya haya niliyoyaandika. Pia shukrani zangu ni kwa waalimu wafuatao: Giriama Busunkwi aliyenisaidia kukusanya data katika tarafa ya Kegonga wilayani Kuria, Chacha Gisiri Boroyi aliyefanya vivyo hivyo katika tarafa ya Kehancha, na Henry

Kombo aliyehakikisha kuwa nimepata kila nililotaka katika tarafa ya Ntimeru.

Ningependa kutoa shukrani zangu kwa Chuo Kikuu cha Kenyatta kwa kufadhili masomo yangu kwa huo muda wa miaka miwili. Ihsani waliyonifanyia haikadiriki.

Kamwe sithubutu kuwasahau mke wangu Christine Chacha na watoto wangu Lydia na Jackline niliolazimika kuishi mbeli nao nikiwa nimejivua majukumu ya mume na mzazi. Subira yao ilikuwa neeme kwangu.

Kwa upande wa upigaji taipu kazi hii, napenda kumshukuru mwenzi wangu David Mutuku Musyimi wa Idara ya Lugha za Kigeni ambaye alitumia muda wake mwingi kufanya kazi hii kwa moyo mkunjufu.

Mwisho, nawashukuru wale wote ambao kwa njia moja au nyingine wamepata kuchangia mawazo yaliyomo katika tasnifu hii. Si rahisi kuwataja wote kutokana na wingi wao. Kame kuna dosari, nakiri litakuwa kosa langu na wala si la wale walioniseidie.

IKSIRI

Tasnifu hii ni tahakiki ya majigambo ya Wakuria kwa kutumia mtazamo wa kiisimu. Inakusanya na kuchambua miundo ya nje na ya ndani iliyomo kwenye mashairi hayo. Inazo sura tano.

Sura ya kwanza ni utangulizi wa uhakiki katika utafiti wetu ambapo kumezingatiwa somo la utafiti pamoja na madhumuni, sababu za kuchagua made hiyo na upeo wa utafiti. Hali kadhalika, kumefafanuliwa nadharia za utafiti na kugusia yaliyoandikwa na wengine kuhusu made hii. Pia kumetolewa njia za utafiti ambazo zilitumika katika kazi hii.

Baada ya kuweka mipaka ya tasnifu katika sura ya kwanza, kumetolewa maelezo ya kijumla kuwahusu Wakuria katika sura ya pili. Mambo yaliyofefanuliwa hapa ni eneo leo la kijiografia, historia yao, shughuli za kiuchumi, mfumo wa kijamii, lugha, na mazingira ya Kijamii na kitamaduni ambayo yalirutubisha na kuzalisha majigambo. Imebainika kwamba majigambo huwa yamehimiliwa na utamaduni fulani, amali fulani, mfumo fulani wa kiuchumi, na mazingira fulani. Sura hii imeonyesha kuwa majigambo ni zao la mazingira pamoja na mikakati ya binadamu ya kuhimili maisha. Pia historia imeyapa mashairi uhai na mwelekeo.

Katika sura ya tatu kumefanyika tahakiki ya majina ya majisifu. Kumetolewa maelezo yanayoonyesha namna mbalimbali za kupata majina katika jamii hii na jinsi yanavyotumika kama majina ya majisifu. Imeonyeshwa jinsi majina haya ya majisifu yanavyotumika katika majigambo na ikadhihirika kuwa majina ya majisifu ni vipashio vya kimsingi katika majigambo. Pia

majina haya huundwa kwa vipengele mahsusi vya kifonolojia na kimofolojia vinevyopetikana katika lugha ya Kikuria. Tofauti kubwa kati ya majigambo ya Kikuria na mashairi ya Kiswahili iliyojitokeza katika sura hii ni kuwa majigambo huwa na utendeaji na hutokea panapo muziki.

Sura ya nne imeshughulikia uchanganuzi wa mashairi ya majigambo katika viwango vya kifonolojia, kisintaksia, na kisemantiki ambapo imeonekana kuwa ushairi huu huwa na miundo ya nje na ya ndani. Sura hii imebainisha kuwa majigambo huwa na kanuni za dibaji na hitimisho kama vile katika utenzi wa Kiswahili.

Sura ya tano ni hitimisho la uchanganuzi uliofanywa. Katika sura hii kumetolewa muhtasari wa kazi yote kwa jumla hasa ikilenga matokeo ya uchunguzi, matatizo yaliyomkumba mtafiti, na mapendekezo kuhusu kazi yenyewe.

Kwa jumla, nadharia za umuundo na semiotiki zimefaa katika kila mojawapo ya sura zilizopitiwa. Jinsi zilivyoingiliana zimewezesha kuoanisha bila shida taaluma za fasihi na isimu.

UFAFANUZI WA DHANA(a) Mtazamo wa Kiisimu

Somo la utafiti wa tasnifu hii ni "Majigambo ya Kikuria: Mtazamo wa kiisimu". Katika muktadha wa kazi hii 'mtazamo wa kiisimu' utatumiwa kurejelea uhakiki kwa nadharia za kimuundo na kisemiotiki. Hizi ni nadharia ambazo zimeelemea upande wa uchanganuzi wa kiisimu yaani uchambuzi wa lugha unaofanywa ili kuweka wazi vipengele vya kiisimu vya lugha hiyo.

(b) Majigambo

Hii ni sanaa ya unenaji iliyo na utendaji ambayo kwayo mtu hujinaki kwa kutangaza sifa zake. Majigambo ni sanaa ya ushairi ambayo hutumia uteuzi maalum wa maneno ili kuibua hisia zinazoweathiri wasikilizaji na kuwafanya wahisi uchungu au furaha. Aghalabu majigambo, hasa ya Kikuria, huwa ni mkusanyiko wa sifa mbalimbali za mtu, ukoo, kabila, mnyama au kitu yakitifuliwa na mtu mwenyewe au mtu anayemiliki mnyama au kitu hicho.

Katika lugha ya Kikuria, jina la kijumla la masheiri ya wasifu ni 'iritoonio' (wingi - amatoonio). Dhana mahsusi ya majigambo huitwa 'iriibako' (wingi - amaibako). Istilahi hizo zitarejelewa mara kwa mara katika tasnifu hii.

(c) Majina ya majisifu

Kirei hiki cha maneno kitatumiwa katika tasnifu hii kwa maana ya 'praise names'.

SURA YA KWANZA1.0. UTANGULIZI

Sanaa ni uzuri unaojiibua katika umbo linalosanifiwa, umbo ambalo mtu hulitumia kuelezea hisi zinazomgusa na kutoa kielelezo au vielelezo vyenye dhana maalum. Kwa maana hiyo tunaweza kuona kazi za sanaa katika nyanja kama uchoraji, uchongaji, fasihi, ususi, ufinyanzi, muziki, ufumaji, utarazi, na maonyesho. Kila kipengele cha sanaa kinatofautiana na kingine kwa umbo na matumizi.

Fasihi ni kipengele cha sanaa kinachotumia maneno kuumba huo uzuri wa kisanaa. Inaweza kutazamwa kama kiwakilishi cha jamii inayohusika. Kwa maneno mengine, mtu akiifahamu fasihi ya jamii fulani, basi huyu mtu anaifahamu jamii hiyo kwa kiasi kikubwa. Fasihi hugawika katika mafungu mawili: simulizi na andishi; ambamo tanzu mbalimbali kama hadithi, ushairi, michezo ya kuigiza na semi hupatikana. Ni katika utanzu wa ushairi tunamopata majigambo.

1.1. MADA YA UTAFITI

Kazi hii imejishughulisha na uhakiki wa ushairi wa majigambo katika jamii ya Wakuria. Majigambo ni sehemu ya fasihi simulizi inayopatikana katika mgao wa ushairi. Majigambo ni sanaa ya unenaji ambayo ni kielelezo cha fasihi ya hali ya juu katika jamii za Kiafrika. Ni bahati mbaya tu kwamba Wazungu walipokuja hawakutambua kwamba hiyo ilikuwa sanaa ya ushairi na hata wengine kama Burton wakadai kwamba Waafrika hawana ushairi (Finnegan 1970:26).

Majigambo yaliyohakikiwa ni yote ya kisimulizi. Sanaa

hii, hasa pale inapokuwa haijaandikwa, maneno yake hubadilikabadilika kulingana na sherehe au wakati yanapokaririwa. Msanii huwa na uhuru wa kubuni na kuzua kwa uteuzi wa maneno, vifungu vya maneno, nahau, uredidi, mpengilio wa beti, kubadilisha ploti na kadhalika.

Katika jitihada za kuhakiki mashairi haya ya majigambo mtafiti amejaribu kuibua vipengele vya kiisimu katika sawia za kifonolojia, kisarufi na kisementiki alivyotumia mashairi ili kusuka na kufuma miundo katika shairi lake. Ameangalia ni kwa namna gani vipengele hivyo vya kiisimu vinaseidia kuleta upekee, mnato, na kuifanya lugha ya ushairi wa majigambo kuwa maalum.

1.2. YALIYOANDIKWA KUHUSU MADA HII

Maandishi yaliyorejelewa yanaweza kugawika katika sehemu tatu: yale yanayohusu mashairi ya majigambo ya jamii nyingine, ya mashairi ya majigambo ya Kikuria, na maandishi yanayohusu maswali ya historia na lugha ya Kikuria.

Kuna kazi kadha wa kadha ambazo licha ya kutoa mifano ya ushairi wa majigambo katika jamii mahsusi, zimeelezea nadharia ya ushairi huo. Cope (1968) ameandika kusanyo la mashairi ya majigambo ya Wazulu yanayoitwa 'Izibongo'. Neno 'Izibongo' lina maana ya sifa (wingi), na katika umoja humaanisha 'jina la ukoo'. Yule anayekariri majigambo haya huitwa 'Imbongi'. Mashairi haya yamejikita katika maisha ya kijamii ya Wazulu hivi kwamba ni vigumu kuyaelewa bila ufahamu wa mfumo wao wa kijamii na kitamaduni unaoyapa mwelekeo. Mashairi haya yanaokisi si tu maisha ya kijamii bali pia maumbile ya nchi -

mara kwa mara kunatajwa majina ya mito, milima, misitu na mabonde. Ng'ombe nao walitajwa katika majigambo hayo kwa vile walikuwa mifugo muhimu sana katika maisha ya Wazulu. Kazi hii imekuwa muhimu kwetu kwani ina ukuruba wa kimaudhui na majigambo ya Kikuria.

Kunene (1971) ameandika juu ya mashairi ya majigambo ya Basotho. Amezingatia kuwa vitendo vya kishujaa ndiyo chanzo cha ushairi wa majigambo. Katika jamii hii, majigambo yalikuwa na madhumuni ya kutukuza vitendo vya ujasiri, uhodari, ushupavu na umehiri wa vita. Kunene anasema kuwa heli kama hizi zilipatikana kutokana na:

- (a) vita vya mara kwa mara
- (b) mapambano ya mara kwa mara na wanyama
- (c) safari za usasi
- (d) maingilio ya ghafla kutafuta ng'ombe
- (e) hatari nyinginezo

Inaonekana kuwa mazingira yeliyojaa uhaseme yalichangia vikubwa katika matumizi ya majigambo. Pia Kunene amejadili miundo mbalimbali inayojitokeza katika mashairi hayo. Mwelekeo wa mwandishi huyu katika uchambuzi wa mashairi ni wa manufaa kwetu. Anatumia mbinu kama usambamba, takriri, konsonansi, asonansi na taswira; mbinu ambazo zimetufaa pia katika uchanganuzi wetu.

Hodza (1979) amejadili, kwa mifano meridhawa, aina mbalimbali ya mashairi ya Washona (majigambo ya koo, majigambo ya kibinafsi, na ya majivuno) na kuchanganua umbo la mashairi hayo kifonolojia na kimofolojia. Anaonyesha kuwa mashairi hayo ni sehemu ya utamaduni wa Washona. Jambo hili ni muhimu

katika kuelewa ushairi wa wote ule.

Nao Damane & Sanders (1974) wameandika juu ya 'lithoko' - ushairi wa majigambo ya Wasotho. Licha ya kuchanganua mashairi kwa kutumia mbinu mbalimbali, wameonyesha misingi ya kijamii na kitamaduni ambamo majigambo huibuka.

Morris (1964) alinakili majigambo ya kiasili ya jamii ya Bahima wa Ankole. Chanzo cha majigambo haya ni mapenzi ya watu hawa kwa ng'ombe wao wanaosifika kwa pembe zao kubwa. Yule anyejitifua kwa mashairi haya huitwa 'omwevugi'.

Ushairi wa majigambo unaosifu watawala wa makabila manne ya Watswana yaani Kgatla, Kwena, Ngwaketso na Ngwato unapatikana katika Schapera (1965). Lestrade, akinukuliwa na Schapera, anasema kuwa tungo za majigambo huchukuliwa na Wabantu kama upeo wa juu sana wa sanaa ya fasihi.

Finnegan (1970), katika kushughulikia fasihi simulizi, amelitengea kundi la ushairi eneo kubwa. Anafikiria kwamba ushairi wa majigambo wa kusini mwa Afrika (unaopatikana kwenye kundi la Nguni kama Wazulu, Waxhosa, Waswazi na Wangoni; na kundi la Sotho linalojumlisha Walovedu na Watswana) ni mojawapo ya ushairi maalum na tata barani Afrika. Labda alipoandika kitabu hicho Finnegan hakuwa na habari kwamba kuna sanaa pevu ya majigambo pia huku Afrika Mashariki kama vile katika jamii za Wakuria wa Kenya na Tanzania na Bahima wa Ankole. Finnegan ameshughulikia majigambo kwa ujumla sana.

Ingawa Nandwa na Bukenya (1983) wametoa maelezo ya kijumla kuhusu ushairi huu, wametambua kwamba ushairi huu umeshamiri sana Afrika ya Mashariki na kusini hasa katika jamii za kifalme ambazo watu wake walikuwa wechungaji na kwa

desturi walionea fahari matendo jasiri ya kivita. Hata hivyo maelezo yao ni mafupi sana.

Kazi hizi zote zilizotajwa zimekuwa za manufaa katika kuipa umbo kazi hii. Pia zimekuwa muhimu katika ufahamu wa jumla wa majigambo kama yanavyobainika barani Afrika na zimechangia katika kuelewa majigambo ya Wakuria. Aidha imebainika kuwa hizi ni kazi pevu zinezoanza kwa maelezo ya kihistoria na kitamaduni juu ya jamii zinazohusika. Huu umekuwa msingi mzuri wa kuweza kuelewa si tu mazingira yaliyochochea majigambo ila pia majigambo yenyewe. Kwa vile mashairi hayo hutaja watu, mahali, mekabile, koo mbelimbeli, matukio muhimu, mila na imani za jamii zinazohusika, inabidi historia na maarifa ya kiethnografia ya jamii husika zieleweke vyema kabla ya kuelewa mashairi hayo.

Kuna kazi cheche ambazo zimeshughulikia ushairi wa majigambo ya Wakuria. Chacha Nyaigotti-Chacha, katika Khayota et al (1989) ameandika makala "Literary Analysis of Amaibako". Anagawa mashairi ya majigambo ya Wakuria katika makundi matatu: mashairi ya kibinafsi, mashairi ya ukoo, na mashairi ya mseto. Udhaifu uliopo katika kazi hii ni kuwa hakutumia nadharia mahsusi kuongoza kazi yake. Pia ametalii vipengele vya umbo, mtindo na maudhui kwa muhtasari. Shida iliyopo hapa ni kuwa mwandishi ameshughulikia maswala mengi katika makala fupi na kwa hivyo yale yaliyotajwa hayana kina. Zaidi ya hayo hakuanza kwa kutanguliza historia na utamaduni wa jamii inayohusika ili kuyapa majigambo msingi imara. Hata hivyo makala haya yamekuwa ni changamoto kwa mtafiti kufanya uchunguzi wa tafsili katika somo hili.

Naye Suzette Heald ameandika mswada "Praise Poems of the Kuria" ambao kwa sehemu kubwa ni kusanyo la mashairi yaliyoandikwa na wanafunzi wa shule za msingi na upili wilayani Kuria katika mwaka wa 1995. Yeye ametofautisha kati ya 'amatoonio', 'amaibako' na 'ichingero'. Ingawa anaanza vizuri kwa kueleza namna mambo ya kimazingira, kijamii na kiethnografia yanavyoathiri utoaji wa majigambo, mushkili unatokea katika kusanyiko lake la mashairi. Mengi yayo hayana mtiririko na ushikamano wa lugha na maudhui. Lau angetaka kufaidi vizezi vijavyo angekusanya mashairi kutoka kwa watu wa makamo ambao ni weledi wa kujifaragua. Pia angechambua hayo mashairi.

Aina ya tatu ya maandishi yaliyopitiwa ni yale yanayohusu maswala ya historia na lugha ya Kikuria. Abuso (1980) anatoa historia ya Wekuria. Anazingatia chimbuko lao, koo mbalimbali, na utaratibu wao wa kisiasa na kijamii hadi wakati wa utawala wa kikoloni. Kazi hii imefaa kama rejeleo la kihistoria lililobainisha utamaduni na mazingira yaliyoibua majigambo.

Tasnifu ya M.A. ya Chacha D. M. (1991), inayochunguza vitendawili vya Kikuria, imegusia pia vipengele fulani vya utamaduni wa Wekuria kama jiografia na mazingira, mila na desturi, muundo wa kijamii na kadhalika. Imejadili jinsi mambo haya yalivyomwathiri mkazi wa sehemu hizo na kuongoza maisha yake. Kuna uhusiano wa kimuundo kati ya kitendawili na majigambo. Kwa mfano, usambamba hutumika katika vitendawili na pia katika majigambo.

Mchango wa Cammenga (1986;1994) ni wa manufaa katika kazi hii. Yeye amependekeza mfumo mwafaka wa kiothografia katika Cammenga (1986) na kuutumia katika Cammenga (1994) ambamo pia amejadili maswala nyeti ya fonolojia na mofolojia ya Kikuria. Hapo mbeleni, mifumo mbalimbali ya kiothografia ilikuwa imependekeswa na kutumiwa¹. Katika kazi yake, Cammenga amejaribu kuunganisha mifumo hiyo yote kwa kuchagua vipengele vifaavyo na pia kuongeza pale ambapo pana upungufu. Matokeo yake ni kazi ambayo, licha ya kushughulikia fonolojia na mofolojia ya Kikuria kwa tafsili, imekuwa kielelezo cha othografia mwafaka. Othografia hii, ambayo imewekwa wazi katika sure ya tatu ya tasnifu hii, ndiyo iliyotumika ilipobidi kuandika katika lugha ya Kikuria. Shida moja inayojitokeza katika kazi hii ya Cammenga ni kuwa aliubana utafiti wake katika 'maongezi' ya ukoo mmoja tu, yaani Nyebasi, ilhali kuna koo nyingine ambazo zina namna tofauti ya maongezi.

1.3. SABABU ZA KUCHAGUA MADA HII

Kuna sababu kadha wa kadha zilizopelekea kuchaguliwa mada hii. Kwanza, upekee wa mashairi ya majigambo ni sababu muhimu iliyoshawishi vikubwa kuchaguliwa kwa mada hii. Mashairi haya huwasilishwa kwa namna ya kasi sana, msheiri akijiachia muda mfupi wa kupumua baada ya kila ubeti na yanatolewa pepo hapo bila matayarisho ya kimbele. Wakati mwingine ukeriri huu huzua mihemko kwa mwasilishaji hata akawa katika hali isiyo ya kawaida. Pia ushairi wa majigambo ya Kikuria ni tofauti na ushairi wa Kiswahili kwa vile huwa una utendaji na unapatikana

katika mazingira ya muziki. Mambo haya yamemvuta mtafiti ayafanyie mashairi haya utafiti ili kuone aina ya lugha anayotumia mashairi akiwa katika hali kama hizo.

Sababu nyingine ya kuchagua mada hii ni kufanikisha juhudi za kuoanisha taaluma ya isimu na uwanja wa fasihi. Hii imewezekana kwa kutumia nadharia za umuundo na semiotiki kuhakiki mashairi. Ingawa jambo hili si geni, kwani limetekelezwa na wataalamu kama Roman Jakobson katika miaka ya 1920, watu wengi wamekuwa wakiweka mipaka kati ya isimu na fasihi na kufanya taaluma hizi zionekane kama pembe mbili ambazo katu haziwezi kuwekwa pamoja. Leech (1969:vii) anaona kuwa huwezi kutenga isimu na vipengele vya uhakiki wa fasihi kwani vinachangiana na kukamilishana, cha kwanza kikiwa zana kwa cha pili. Kwa kutumia mtezamo wa kiisimu katika kuhakiki, mtafiti atakuwa anaupa utanzu wa ushairi nguzo mpya ya uhai.

Pia, ushairi wa majigambo ni zao la fasihi simulizi. Kabla ya kuja kwa wakoloni barani Afrika, historia ya bara hili ilikuwa simulizi. Kupitia kwa fasihi simulizi kama ushairi, nyimbo, maghani, ngonjera, methali, misemo, vitendawili, hadithi na mizungu, watu waliweza kupokezana mila, itikadi na utamaduni wao kizazi hadi kizazi. Watu wenyewe walikuwa makavazi na kumbukumbu ya mila na utamaduni wao kwa kuubeba po pote walipoenda. Ushairi wa majigambo ulikuwa na nafasi muhimu kama mojawapo ya vyombo vya kupokeza historia na matukio maalum katika jamii.² Kwa hivyo ni dhahiri kwamba mashairi haya ya majigambo ni hazina kubwa ya kihistoria katika jamii.

Umuhimu na manufaa ya majigambo ukitambuliwa na kusisitizwa katika enzi hii, majigambo yataweza kupewa nafasi ambayo yanastahili hususan katika elimu ya vijana. Kwa kufanya hivyo majigambo yatathaminiwa na kutumiwa kama ameli muhimu na yenye maana inayorithiwa kutoka kwa wahenga na kina babu.

Katika jamii za zamani, elimu ya shuleni na vyuoni haikujulikana. Majigambo yalikuwa mojawapo ya tanzu muhimu sana katika fasihi simulizi ambazo zilitekeleza wajibu muhimu sana kuikuza jamii yenye maadili kwa kutoa mafunzo mbalimbali juu ya maisha. Kwa mfano, kutokana na majigambo vijana walijifunza historia ya kizazi chao.

Mitindo mingi ya sure za utemeduni wa Wakuria ilianze kubadilika au hata kutoweka kuanzia wakati wa Vita Kuu ya Pili. Mtukutiko huu ulioshika kasi baada ya uhuru, mwaka wa 1963, inaonekana kuwa ulisababishwa na masiala kama vile kuanzishwa kwa mfumo mpya wa kisiasa na kimaisha, elimu ya shuleni, utaiifa, na ongezeko la idadi ya watu (Cammenga 1994:1). Kwa hivyo, katika wimbi hili la mabadiliko, hata majigambo yaliathiriwa. Vizazi vinavyojitokeza sasa haviwezi tena kuitumia sanae hii kikamilifu. Mada hii imecheguliwa ili kukusanya na kuhifadhi baadhi ya mashairi na kuyachanganua kwa manufaa ya vizazi vijavyo.

1.4. UPEO WA UTAFITI

Kazi hii imehakiki mashairi ya majigambo ya Wakuria katika vipengele mbalimbali. Kwanza, uhakiki uliofanywa ni wa kiisimu lakini swala linalochunguzwa ni la kifasihi kwa hivyo

linahitaji misingi ya kihistoria na kitamaduni ili lieleweke vyema. Kwa hivyo, katika uhakiki huu, imelazimu kuigusia historia ya Wakuria, siasa, na uchumi wao hasa katika mazingira yao ya kiesili. Msingi huu umekuwa kama kidato cha kuelewa majigambo hayo. Jitihada zimefanywa kuyashabihisha maswala ya fasihi na ya kiisimu.

Aidha, tasnifu hii imebainisha vipengele vya kifonolojia na kimofolojia ambavyo ni muhimu katika uchengenuo wa majina ya majisifu kabla ya kuangalia miundo iliyomo kwenye mashairi hayo.

Ingawa kazi hii imejikita kwenye ufafanuzi wa miundo, imekuwa vigumu kuyaepa maudhui. Haya yamejadiliwa kadri yanavyojitokeza na hususan yametumiwa kufanikisha maelezo kuhusu miundo.

Tasnifu hii imeandikwa katika lugha ya Kiswahili na kwa hivyo habari zote zilizojadiliwa au kudondolewa katika lugha ya Kikuria zimetafsiriwa kwa Kiswahili. Aidha, kazi hii imejishughulisha tu na uhakiki wa majigambo ya Kikuria ila pale inapotokea haja ya kuthibitisha hoja fulani kwa mifano ya mashairi kutoka lugha zingine, hasa Kiswahili.

Kwa ajili ya nafasi, wakati, na urefu wa mashairi, tasnifu hii haikushughulikia mashairi mengi. Katika kutekeleza lengo lake ni mashairi kumi tu ndiyo yaliyochanganuliwa. Haya kumi yamechaguliwa kulingana na ubora wake. Imebidi yawe na mtiririko mzuri na kina cha maudhui. Pia ni ya kisimulizi.

Utafiti huu umejikita katika koo nne tu za jamii ya Wakuria (Abakira, Abagumbe, Abanyabasi, Abairege) zinazoishi

nchini Kenya.

1.5. NADHARIA TETE ZA UTAFITI

Mintarafu mada ya utafiti, nadharia tete zifuatazo zimeundwa:

- (a) Majina na virei vya majisifu viliundwa kutokana na vipengele mahsusi vya kifonolojia na kimofolojia.
- (b) Ushairi wa majigambo ya Kikuria una muundo wa kiisimu unaodhihirika katika viwango vya kifonolojia, kisarufi na kisemantiki.
- (c) Kuna usemi wa aina ya pekee katika lugha ya Kikuria unaojitokeza katika majigambo.

1.6. MADHUMUNI YA UTAFITI

Utafiti huu umedhamiria kuchunguza mambo matatu muhimu. Kwanza, ni kuonyesha mazingira na matukio ambamo mashairi ya majigambo ya Wakuria yanakaririwa. Katika kubainisha matukio hayo, bila shaka dhima ya majigambo katika jamii ya Wakuria imedhihirika.

Pili, utafiti huu umechunguza uundaji wa majina na virei vya majisifu. Hizi ndizo huwa malighafi ya majigambo.

Tatu, utafiti huu umechunguza mbinu za kiisimu katika daraja za kifonolojia, kisarufi na kisemantiki zinazotumiwa katika kujenge miundo ya mashairi ya majigambo ya Kikuria.

1.7. NADHARIA ZA UTAFITI

Nadharia ni msingi au msimamo wa kuchunguzia matukio fulani katika maisha. Inaratibu namna jambo linavyotakiwa kufanywa, na matokeo ya uchunguzi wa aina hii huwa yamehimiliwa na ithibati tosha. Hakuna uwanda wa wote wa maisha ambao hauongozwi na nadharia ya aina fulani. Kila msomaji au msikilizaji anapotoa kauli yake huwa anaongozwa na nadharia fulani kuhusu kile asomacho au aonecho. Nadharia ni muhimu kwa sababu inatupa mkondo wa fikra, inatumulikia, inatuwezesha kusaili, inaupa uchunguzi wa wote misingi ya kiseyansi, na inatusaidia kuona ukweli ili tufanye unakidi wa matini unaofaa.

Kuna aina mbalimbali za nadharia ambazo zimewahi kupendekezwa: nadharia za umuundo, uhakiki mpya wa Kimarekani na umaumbo hazivuki mipaka ya matini; nazo zile za uanauke, semiotiki, usemezo, amali jamii na Umarx husisitiza maswala ya kijamii.

Utafiti huu umeongozwa na nadharia za umuundo na semiotiki. Ingawa nadharia hizo zimeteuliwa kuongoza utafiti huu, nadharia nyingine kama umaumbo na uhakiki mpya zingeweza kutumika. Hizi nadharia mbili zinazingatia umuhimu wa matini. Kupitia kwazo, umbo na mtindo huonekana kuwa mambo muhimu sana katika uhakiki wa wote ule. Tofauti kati ya hizo nadharia mbili huzuka kwa kuwa wenameumbo wanasisitiza mtindo ili kuzua mbinu ya ukengeushi.

Nadharia za umuundo na semiotiki zinafaa zaidi katika kazi hii kwa jinsi zinavyofungamana ili kuchangiana na kukamilishana. Huku kufungamana huwafanya waandishi wengine

wazijadili kama nadharia moja (Buchbinder 1991; Atkins & Morrow 1989). Umuundo umesaidia kuchambua miundo iliyomo katika mashairi haya ilhali semiotiki imemwezesha mtafiti kujadili maswala ya kijamii na kitamaduni yaliyomo. Kwa njia hii tumeepuka udhaifu uliomo katika hizo nadharia nyingine wa kutenganisha fani na maudhui, vitu ambavyo kimsingi havitenganishwi.

Nadharia ya umuundo iliasisiwa na Ferdinand de Saussure (1857-1913). Inasemekana kwamba baada ya kifo chake, wanafunzi wake walikusanya hawala alizokuwa akitumia kuendesha mihadhara na wakazichapisha kuwa kitabu (Robey 1972:6). Kiini cha nadharia hii ni kwamba lugha ni mfumo au muundo, ina miundo ya ndani na ya nje. Madhumuni ya nadharia hii yalikuwa ni kugundua muundo wa akili na fikra za binadamu (Atkins & Morrow 1989:64). Ilionekana kuwa lugha ni kielelezo kinachotawala na kuongoza akili na matendo ya binadamu. Kwa hivyo, jinsi binadamu alivyoelewa hali halisi za maisha iliongozwa na lugha aliyozungumza.

Aidha, kila lugha ina ruweza maalum za kimuundo, na muundo unadhihirika katika vipashio vyote (vidogo hadi vikubwa) vya lugha. Kiini cha muundo kinachopatikana katika arki ndogo za lugha ni ushahidi wa mwendo wa akili ya binadamu anapolitefakari jambo; kwamba inatanga kutoka kilicho tata kwenda kwa chepesi, kutoka kwa kizima hadi kwa sehemu zake kwa madhumuni ya kusahilisha mawasiliano (Anozie 1981:23). Nadharia hii hutuwezesha kuchunguza jinsi motini za kifasihi zilivyoundwa kufuatia muundo wa lugha.

Nadharia hii inazingatia dhana ya ukamilifu. Muundo hujengwa kwa vipashio ambavyo vikiletwa pamoja huwa kitu kikamilifu. Kwa mfano, katika ushairi kuna maneno na sheria zinazotawala maneno hayo. Vipashio vinaweza kuunganishwa kwa sheria mbalimbali kujenga miundo mbalimbali. Sheria hizi ni uhusiano na ukinzani (Buchbinder 1991:39). Maana hupatikana kutokana na uhusiano uliomo kwenye mfumo. Nayo sheria ya ukinzani huleta maana kwa kutenga, yaani kwa kuonyesha kuwa arki moja ni tofauti na nyingine katika mfumo mzima. Hizi sheria mbili, kwa pamoja, huchangia ile maana kamili katika muundo, na kwa njia hii, kuzingatia dhana ya ukamilifu. Hii dhana ya ukamilifu ni muhimu kwa vile inatujulisha kwamba muundo huwepo katika sura zake mbalimbali sawia.

Nadharia ya umuundo ina upungufu unaoifanya iunganishwe na semiotiki ili kupata ukamilifu. Kwanza, dhana ya ukamilifu, ambayo sifa yake kuu ni sinkroniki (huchunguze vipengele vya lugha jinsi vilivyo wakati huo bila kuangalia huko nyuma vilikua), inachukulia muundo kama kitu kisichobadilika. Ukweli ni kwamba muundo hubadilika kulingana na mepito ya nyekati. Pili, kwa kuzama kwenye matini, nadharia ya umuundo ilipuuza swala la utamaduni na jamii. Msomaji alikuwa mfungwa wa matini. Ni katika nyanja hizi ambapo umuundo unapelekwa mbele na semiotiki.

Semiotiki ni taaluma ya mifumo ya ishara inayomfanya mtu aone vitu au hali kama ishara zenye maana. Hii ni nadharia inayojikita kwenye ishara. Ishara ni kichocheo embacho huzusha akilini mwetu kitu kinachorejelewa. Daima, ishara huwa na madhumuni ya kuwasilisha maana. Kila ishara huwa na

sura mbili: umbo, na yaliyomo au maana. Ile ishara ni kibadala cha lile linalowakilishwa.

Wasisi wa semiotiki ni mwanaisimu Ferdinand de Saussure na mwanafalsafa Charles S. Peirce. Ingawa Saussure anasisitiza dhima ya kijamii ya ishara, na Peirce anasisitiza dhima ya kimantiki, mitazamo hii miwili imeunganishwa kwenye nadharia ya semiotiki (Guiraud 1975:2). Mchango mkubwa wa Peirce ni kuisisitiza kwamba kila ishara inaelekeza katika kitendo maalum na unakidi wa kitendo hicho (fasihi, ushairi na kadhalika) utatokana na sheria fulani za kitamaduni, za kitanzu na za lugha. Semiotiki inajihusisha na maswala ya itikadi, mifumo ya kiuchumi, uchanguzi nafsiya, lugha na mengineyo. Kwa hivyo unakidi wa ishara unawezekana katika utamaduni mahsusi ambapo mifumo ya ishara humilikiwa na kueleweka na wadokezi wake. Kwa mfano, ili mtu aelewe fasihi ya Kiswahili, itambidi aelewe mfumo wa lugha ya Kiswahili na utamaduni wake. Isitoshe, itambidi aelewe sajili mbalimbali kwa sababu matini ni kongamano la vipengele mbalimbali vya utamaduni, sajili za lugha, na mifumo mbalimbali ya lugha yenyewe.

Maoni ya Scholes (1982:127) ni kuwa yale yote tunayochukulia kuwa mambo ya kawaida huwa yamezama katika utamaduni fulani. Uhakiki uliomo katika nadharia hii unahusisha harakati za ukengeushi ambapo mazoea yaliyokwisha thibitika yanafichuliwa kama msimbo wa utamaduni wetu.

Dhima ya ishara ni kuwasilisha dhana mbalimbali kupitia kwa ujumbe. Mojawapo ya michengo ya semiotiki katika uhakiki wa lugha ni kitendo cha mawasiliano kilichopendekezwa na Roman

Jakobson (Atkins & Morrow 1989:65; Scholes 1984:24; Anozie 1981:159). Alitambua vipengele sita ambavyo ni muhimu katika mawasiliano yo yote yale. Hivi vinaweza kurekebisha ili vielezee usomaji wa matini ya kifasihi ifuatavyo:

muktadha

matini

mtunzi _____ mpokeaji

utanzu

lugha

Tukichukulia usomaji wa matini ya kifasihi kama kitendo kikamilifu cha mawasiliano, nadharia mbalimbali zitazingatia vipengele fulani dhidi ya vingine kutegemea msimamo wao kuhusu mikakati ya usomaji.

Katika nadharia ya semiotiki, mtunzi anateremshwa hadhi kutoka kwa nafasi ya 'muumba' au kiumbe mwenye uhuru kamili kufanya umbuji atakavyo hadi ile ya kuwa chombo cha utamaduni (Buchbinder 1991:46). Watunzi wa fasihi ni viumbe wa utamaduni wanaofikia ubinafsi wao kupitia kwa lugha. Mtunzi ni hatima ya nguvu mbalimbali za kijamii na kitanzu; ni mtu anayepambana na nguvu za kiutamaduni, kijamii, kihistoria, kisaikolojia, nguvu za lugha na mifumo yake. Kwa hivyo mtunzi hana uhuru kamili, ana mipaka yake, hajitungii tu. Hali kadhalika, mpokezi wa kazi ya fasihi hawezi kuwa na uhuru wa kunakidi atakavyo bali anaelekezwa na nguvu za utamaduni, aina ya utanzu, na muktadha wa mapokezi. Kutokana na kielelezo cha Jakobson, tunafahamu kwamba ujumbe hutofautiana kulingana na kilichosisitizwa, na utamaduni ni muhimu katika kunakidi

ishara. Katika muktadha huu, ushairi wa majigambo ni ishara katika utamaduni fulani.

Kwa mujibu wa nadharia ya semiotiki, ufasaha unapatikana endapo usemi unaweza kutupa maana mbalimbali. Yaani, kwa namna fulani, ufasaha unapatikana katika uwili wa lugha. Kwa mfano riwaya ya Shamba la Wanyama inaweza kutazamwa kama shambulio kwa mfumo wa kikomunisti au wa kibepari. Kazi ya fasihi inaweza kupokelewa kwa njia mbalimbali katika miktadha tofauti, na hili ni dhihirisho la ufasaha wa lugha. Uwili unaweza pia kupatikana katika ujumbe, mtunzi na mpokeaji, utanzu, na matini. Kwa mfano lugha inaweza kuwa na utata. Aidha, kila matini ni mwangwi wa matini nyingine (Scholes 1982:16). Ni vigumu kuelewa kazi ya fasihi bila kuihusisha na kazi nyingine; huku ni kukosa kufikia kilele cha maana ya kazi hiyo.

Ni maoni ya mtafiti kwamba vipengele alivyoteua katika nadharia hizi mbili vinafaa katika uhakiki wa mada hii ya majigambo.

1.8. NJIA ZA UTAFITI

Kwanza, mbinu ya usomaji katika maktaba ili kukusanya data inayohitajika imetumika. Kazi mbalimbali za kihistoria zinazofungamena na mada inayoshughulikiwa zimesomwa ili kumpa mtafiti maarifa zaidi kuhusu maswala ya kimsingi ya jamii husika. Pia maandishi yanayohusiana na masheiri katika ujumle wake na ya nadharia za uhakiki zilizochaguliwa yamepitwa.

Aidha, mtafiti ametumia muda fulani nyanjani katika wilaya ya Kuria ambako amekusanya data iliyohitajika. Kwa

vile ushairi huu hupatikana katika miktadha maalum - kwenye sherehe kama arusi (inyangi), 'isubo' na nyinginezo, na lazima kuweko muziki - ilimbidi mtafiti atembelee sherehe kama hizo ili kuyanasa majigambo katika hali yake ya kiasili. Iliwezekana pia kupanga mikutano na watongoaji maarufu wa majigambo ili kunasa mashairi yao. Hapa ilimbidi mtafiti ateue watu wazima, kina mama na baba wanaosifika kwa umilisi wao wa sanaa hiyo ya unenaji na walio na historia ndefu ya utunzi wa mashairi hayo.

Udodosaji huu ulimfikisha mtafiti kwa baadhi ya wanajamii ambao ni wataalamu wa mila na desturi za Wakuria. Hawa waliteuliwa kulingana na umri wao na tajriba waliyo nayo katika maisha. Walihojiwa ili kupata maoni yao juu ya nyanja ya ushairi kwa jumla pamoja na maswala yanayohusiana na utamaduni wao. Ilibidi mtafiti apange miadi na watu hawa kimbele ili asitatize shughuli zao nyingine.

Mashairi haya yalikusanywa kwa kurekodiwa kwenye kinasa sauti yakiwa katika hali yake ya utendaji. Pale ambapo ilibidi kurejelea washairi maarufu wa Kuria ambao hawako hai au hawashiriki tene katika sanaa hii, ndipo kaseti zilizokwisha rekodiwa kimbele zilirejelewa. Wakati wa kurekodi majigambo, mtafiti aliandika maelezo ya maigizo yanayoenda pamoja na majigambo na hali nyingine ambazo haziwezi kunaswa na kinasa sauti.

Mtafiti aliyaandika hayo mashairi kutoka kwa kaseti mara tu baada ya unesaji ili ikiwezekana apate msaada wa wale wawasilishaji. Hawa walimweleza yale ambayo hakuyaelewa katika ushairi wao.

TANBIHI

1. Kwa mfano: Whiteley (1965): The Kuria Verbal and its Position in the Sentence, London, PhD; Sim (1979): Proposals Concerning the Kuria Alphabet, Nairobi, S.I.L.; Waamenya, Kuria Primers 1&2 (waandishi wengi), Nairobi; TKK Kenya Primary Course, M. Muniko, E. W. Gachukia et al., Nairobi, Longmans; Omahe, C. M. et al., Some Igikuria, 1973, E.A.L.B.; Omahe, C. M., Auuka na maandishi mengine.

2. Suzette Heald, katika mswada wake unaoshughulikia majigambo ya Wakuria, anaona kuwa tunapopitia mashairi hayo tunajifunza mengi kuhusi jamii zetu. Anasema:

"Mashairi (majigambo) haya yametuna kwa kuhifadhi elimu azizi kuhusu watu mashuhuri wa Kuria, wakiwa wafu au wazima, kuhusu koo na matendo yazo, kuhusu mapokeo ya kitameduni ya Wakuria. Labda, kwa vijana wengi, majigambo haya ni zana muhimu ya kujifunza juu ya maisha ya hapo kale na kanuni ambazo hazitumiwi tena." (uk. 8)

(Tafsiri ya mtafiti)

SURA YA PILI2.0. WAKURIA: HISTORIA, UTAMADUNI, LUGHA NA MAJIGAMBO2.1. UTANGULIZI

Katika sura hii tunajadili historia ya Wakuria na kuweka wazi amali zilizomo katika utamaduni wao zilizorutubisha na kuibusha majigambo (amaibako). Tunaeleza eneo la kijiografia wanaloishi na kuonyesha kwa ufupi jinsi walivyotuma pale. Aidha tunajadili mifumo ya kijamii iliyotamalaki katika jamii hii na shughuli zao za kiuchumi.

Lengo la sura hii ni kubainisha kwamba ushairi wa majigambo huhimiliwa na utamaduni wa jamii fulani, haujitokezi tu wenyewe. Pia, kwa kuelezea mambo ya kimsingi kuhusu mila na utamaduni wa jamii ya Wakuria, tutakuwa tunajenga misingi ambayo kwayo sura zitakazofuata zitategemea. Hii ni kwa sababu meshairi hayatokei katika ombwe tupu, bali ni lazima yafungamane na utamaduni fulani ndipo yaweze kupata fasiri inayostahiki. Ama ushairi, kama utanzu mmojawapo wa fasihi, ni kioo cha jamii. Humulika jamii kwa kuelezea mikakati ya kijamii, matarajio yake, maadili yake na mafanikio yake. Kwa hivyo majigambo huathiriwa na utamaduni ambao nao huwa umefumwa kutokana na historia na mazingira.

Ushairi wa majigambo huwa umejikita katika maisha ya jamii mahsusi kiasi kwamba ni vigumu kuelewa bila kuwa na ufahamu wa mfumo mzima wa jamii na utamaduni unaouelekeza. Kwa mfano, ili kuelewa 'Ekyevugo' ni sharti uelewe utamaduni wa Bahima; vivyo hivyo 'Izibongo' itaeleweka ikiwa mtu amezama katika utamaduni wa Wazulu; na 'Lithoko' imejikita katika

utamaduni wa Basotho.

Mashairi tunayoyeshughulikia hapa hayaakisi tu hali ya kijamii bali pia eneo wanaloishi Wakuria. Kunatajwa mahali mbalimbali katika jimbo hili la Wakuria - kuna majina ya mito, viduta, vijiji, miji, wanyama na hata miti.

Ni bayana kwamba kuna uhusiano mkubwa kati ya historia, utamaduni, na ushairi. Sanaa na jamii ni vitu visivyoweza kutenganishwa kwe sababu msanii ni mtu anayeishi katika jamii na humo ndimo anamochota maudhui yake. Hata hivyo uhusiano kati ya sanaa na jamii hubadilikabadilika kulingana na historia. Sanaa inatupa nafasi ya kuhisi namna jamii ilivyo au ilivyokuwa au ingelivyokuwa. Historia huhuishwa na sanaa. Vipengele hivi vya historia na utamaduni vitesaidia katika kuyaelewa majigambo ya Wakuria.

2.2. ENEO LA KIJIIOGRAFIA

Wakuria ni watu wa aila ya Wabantu. Wanaishi katika nchi za Kenya na Tanzania. Inasemekana kwamba kiisimu wana unasaba wa karibu na Wakisii, Maragoli, Wakikuyu, Zaneki, Ngurueme, na Ikoma¹. Nchini Kenya wanaishi katika wilaya ya Kuria iliyo katika pembe ya kusini ya Mkoa wa Nyanza. Nchini Tanzania, wanaishi katika wilaya za Mara Kaskazini na Musoma katika Mkoa wa Mara².

Wakuria wamepakana upande wa mashariki na Wamaasai, upande wa kaskazini na Wajaluo, upande wa magharibi na Wasuba, na kusini wamepakana na Wazaneki na Wangurueme.

Kimandhari, nchi³ ya Wakuria ni tamberare lakini kuna miinuko na viduta hapa na pale. Baadhi ya vileleta vilivyo

katika nchi hii ni Kwinogonogo, Maeta, Gutura, Nyamwaga, Nyanungu, Renchoka na Taragwiti. Viduta hivi vilitajwa mara kwa mara katika majigambo ya Kikuria. Nchi hii inaweza kugawika katika sehemu mbili - eneo la kusini na la kaskazini. Eneo la kusini huelekea magharibi hadi kufikia kilele chake katika Ikorongo, ambayo ina urefu wa takribani futi elfu sita. Kwa upande wa pili, eneo la kaskazini, ambalo ni pamoja na milima ya Renchoka, huenda hadi kufikia upwa wa Ziwa Viktoria. Sehemu ya kaskazini ni ya chini na tambarare zaidi ya ile ya kusini.

Uoto wa eneo hili zamani ulikuwa wa nyasi pamoja na miti iliyotapakaa hapa na pale lakini siku hizi vichaka vimechipuka kila mahali. Katika sehemu zenye kima kifupi zinazokaribia ziwa kulitanda mbuga na katika sehemu za juu mandhari yalikuwa tofauti. Kuna misitu mingi hasa kando ya mito.

Wakati huu, nchi ya Kuria (Bukuria) imegawika katika maeneo yanayokaliwa na koo mbalimbali (ibiaro - umoja - ikiaro). Kabila la Wakuria lina koo kumi na saba (Chacha 1963:6). Zamani zilikuwa ishirini lakini Abamoncha walijiunga na Abasimbete, na Abasonga na Abagicheri wakajiunga pamoja kuwa ukoo wa Abatimberu. Sehemu nyingine ya Abasonga ikajiunga na ukoo wa Abanyabasi. Koo zilizobaki ni:

(i)	Abairege	(x)	Abatobori
(ii)	Abarenchoka (Abagumbe)	(xi)	Abasimbete
(iii)	Abanyabasi	(xii)	Abakeroba
(iv)	Abakira	(xiii)	Abamera
(v)	Abakenye	(xiv)	Abakene
(vi)	Abasweta	(xv)	Abahunyaga

(vii)	Abanyamongo	(xvi)	Abakeroni
(viii)	Abancheri	(xvi)	Ababwesi
(ix)	Abatimbaru		

Koo nne za mwanzo hapo juu ndizo zinezopatikana nchini Kenya na watu wake wanaishi katika maeneo (ibiario) yanayoitwa Bugumbe (Renchoka), Buirege, Nyabasi na Bukira.

Wakuria huonea fahari koo zao na majina ya koo yanakuwa tunu katika majigambo. Kwa mfano, Bosongo Rioba ametumia majina hayo katika shairi lake.

Shairi B

Tafsiri

Uni nanga ekewere	Mimi ni kama paa
Uni nuni chemetari	Mimi ndimi jemedari
Nuni wanyabagitinyi	Mimi mamangu ni wa kilango cha Abakihingu
Uni nigo nkobatebia	Ndivyo ninavyowaambia
Wanyinya atarure kiaro	Mtu ambaye mamake hakutoka ugenini
Wanyinya arure <u>Bugumbe</u>	Mtu ambaye mamake alitoka <u>Bugumbe</u>

Uni ngokererriande	Mimi ninawasalimu
Abamura mbane ba <u>Buirege</u>	Vijana wenzangu wa <u>Buirege</u>
Moita oyo nembane	Huyo Mwita ni rafiki yangu
Umumura wabakara ng'ombe	Kijana wa wafuga ng'ombe
Abakara ng'ombe ibirario	Wafuga ng'ombe zizini
Abande bararee amacharia	Wengine wanakula visivyofaa

Nuni kiiboha engebö orobendö Mimi ndiye kifunga nguo kwa
 utepe
 Muuya agotacha arabooga Mrembo anayeenda kwa madaha
 Mona esagati yeikongo Kama nyumbu wa mbugani
 Kibina noborengeti Anayecheza amejifunga blanketi
 Kiiböha iriiho riembeche Anayejifunga ngozi ya ngiri
 Tengera omöona Nyamongo Aliyechezea msichana Nyamongo
 Abasungu bakariiriata Wazungu wakapiga vigelegele

Mbuya sana nasanti Vizuri sana tena ahsante
 Hano ugucha ogëndë wenyu Ukirudi kwenu
 Onkerri hata abawenyu Unisalimie hata wa kwenu
 Abanto bakoro nabana Watu wazima na watoto
 Ogëndë hata orabatebia Uende hata ukiwaambia
 Ega umugumbe abakerri Eti Umugumbe amewasalimia
 Tiga nkore marëngë Acha nifanye machache.

(B. 27-32; B₃₃₋₃₈; B₃₉₋₄₅; B₄₆₋₅₂)

2.3. HISTORIA YA WAKURIA

Kazi yoyote huwa inahusiana na mazingira ya kihistoria yanayomhusu mwandishi na jamii yake. Maandishi huangaliwa kufuatana na wakati wake wa kuandikwa kwa sababu sanaa ni kazi ya mwandishi katika mazingira na wakati maalum.

Senkoro (1987:10) amesema kuwa historia ya jamii ndiyo chanzo na mwisho wa sanaa yo yote ile, ikiwemo fasihi. Historia ya jamii huipa sanaa uhai na welekeo. Ili kuelewa fasihi lazima uifahamu historia. Kwa sababu hii, inatubidi kuangalia historia ya Wakuria ili kuelewa ushairi wao.

Kutokana na fasihi simulizi ya Wakuria, yamkinika kwamba koo zao hazikuwa na chimbuko moja - kila moja inatoa kisa tofauti. Hata hivyo koo nyingi zinakubaliana kwamba mababu zao, waliozungumza mama - Kuria, walitokea 'Misri'. Were & Wilson (1972) wanaefiki hoja hii na kuongeza kuwa hata Waluhya na Wakisii wanadai kuwa chimbuko lao lilikuwa huko 'Misri'. Haijulikani hasa hii 'Misri' wanayoitaja ni nchi gani. Linalofahamika tu ni kwamba ilikuwa kaskazini mwa Afrika Mashariki. Mlima Elgon, ambao pia unaitwa Masaba, na kiduta cha Gutura, ni sehemu ambazo zina umuhimu mkubwa katika visa vinavyoelezea chimbuko la Wakuria. Wengi wanashikilia kwamba safari za mababu zao kutoka 'Misri' ziliwapitisha katika sehemu hizo kabla ya kuwafikisha maeneo wanayoishi sasa.

Kumependekezwa nadharia mbili zinazofungamana na chimbuko la watu hawa zinazoeleza jinsi walivyopata jina la 'Wakuria' (Abuso 1980:73ff). Kwanza, inasemekana kuwa mwasisi wa kabila hili alijulikana kama Mukuria. Alikuwa na wanawake wawili, mkubwa akiitwa Mosae na mdogo akiitwa Muchuma. Mukuria na hawa wake zake waliishi Misri. Wakuria wote walitokana na uzawa wa hawa wanawake wawili. Mukuria alipofariki huko Misri, mababu wa Wakuria wa sasa walihama na kuja Afrika Mashariki. Kwa mujibu wa mtazamo huu, Wakuria wamechukua jina la mwasisi wao kuwa jina la kabila lao.

Nadharia ya pili inaeleza kuwa jina 'Kuria' limepatikana wakati watu wa nasaba hii walipotuama katika wilaya ya Musoma. Ingawa watu hawa walizungumza lugha moja na mila zao zilikaribiana sana, hawakujulikana kwa jina moja. Kikundi kimoja kiliishi sehemu ya vilima, kaskazini mwa mto Mara,

iliyokuwa inaitwa 'Korea hills'. Makazi haya yalishamiri na watu wengi wakahamia hapo. Polepole, jina hilo lilibadilika na pakajulikana kama 'Kuria hills' na wenyeji wakaitwa Wakuria.

Kutokana na nadharia hizo mbili, inawezekana kuwa chanzo cha Wakuria ni huko 'Misri' (Abuso 1980:70). Huko kulikuwako na koo zilizotokana na kizazi cha Mukuria. Watu hawa walipohama Misri, walisafiri kusini hadi wakafika Uganda. Kundi moja likaingia Kenya kupitia sehemu ya Mlima Elgon, na wengine wakazunguka Ziwa Viktoria na kufanya makazi yao katika wilaya ya Musoma kwenye milima iliyoitwa 'Korea hills'. Baadaye milima hii iliitwa 'Kuria hills' kama kumbukumbu ya mwasisi wao. Kutokana na matukio haya matumizi ya jina 'Kuria' yalisambaa.

Historia ni muhimu katika majigambo kwa sababu ni moja ya maudhui ambayo mwasilishaji anaweza kujinaki juu yake. Mshairi anayeonea fahari ukoo wake husimulia historia yake katika majigambo huku akiifungamanisha na historia ya kabila lote.

Wakati wa ukoloni nchini Kenya, jina Abatende (Tende) lilitumiwa kurejelea jamii ya Wakuria. Jina hilo lilitumiwa visivyo kwa sababu Abatende ni mlengo mmoja tu katika ukoo wa Abagumbe.

Yaelekea kuwa Wakuria walipenda kuishi kwenye viduta na nchi zenye miinuko. Mojawapo ya desturi zao ilikuwa ni kujenga ngome (amagoe) kila walipoenda. Hizi ngome zilijengwa kwa mawe. Ilikuwa rahisi kwao kujilinda na kukabiliana na adui wakiwa ndani ya ngome hizi.

Fasihi simulizi ya Abagumbe⁴ inaeleza kuwa, baada ya watu hawa kutoka Misri, walifika Uganda na kuishi kwa muda katika eneo la Mlima Elgon. Baada ya hapo walirenda kuelekea mashariki wakapita Ziwa Baringo, msitu wa Chepalungu na kufanya makazi huko Gutura. Yamkini walipotimuliwa na Wamaasai kutoka Gutura ndipo walipojenga makazi mapya huko Mogango nchini Tanzania. Watu hawa walikuwa wawindeji. Safari yao moja ya kusaka wanyama iliwafikisha kwenye kiduta cha Renchoka. Walipoone kuwa mahali hapo ni pazuri waliamua kuhamia hapo, wakajenga ngome za kujilinda dhidi ya Wamaasai na wakaishi. Baada ya idadi yao kutuna, waliteremka na kukalia sehemu yote inayojulikana sasa kama Bugumbe.

Ukoo mwingine uliofenya makazi yake katika kiduta cha Gutura ni Abairege. Hawa walihamia Gurani baada ya kutimuliwa kutoka vilimo vya Renge katika wilaya ya Musome huko Tanzania. Baadaye walihamia Gutura. Inasemekana kuwa mlango wa Abahirichacha, ambaio sasa ni sehemu ya ukoo wa Abairege, ulijiunge nao kutoka kwa Wamaasai (Abuso 1980:87).

Milango mingi katika ukoo wa Abenyabasi hukiri kwamba chimbuko lao ni huko Misri. Kutoka hapo walisafiri wakifuata Bonde la Ufa hadi Gutura. Waliishi hapa kwa muda kabla ya kuhamia kwa sababu ya maudhi ya kushambuliwa na Wamaasai kila mara. Walihamia Tanzania katika vijiji vya Genge, Nyakunguru na Kemakorre na kuishi katika ngome. Baada ya Vita Kuu ya Kwanza, idadi yao ilikuwa imeongezeka sana kwa hivyo wachache kati yao wakarudi Kenya na kuishi kandokando mwa kilima cha Keboroti⁵. Kikundi hiki kilishambuliwa na Abairege. Shambulizi hili liliwavuta wale waliobakia Tanzania kuja

kuwaseidia wenzi wao. Hivyo ndivyo walivyoanzisha makazi ya kudumu nchini Kenya. Abanyabasi wamepata jina leo kutokana na mlango wa Abaasi ambao ndio shina la ukoo huo.

Abakira ndio ukoo wa Wakuria ambao hajira yao haifungamenishwi na Gutura. Wanadai kwamba walitokea sehemu za mashariki mwa Uganda. Katika safari zao, walifanya makazi makubwa upande wa magharibi wa mlima Elgon. Baadaye waliishi Munanka karibu na Tarime katika wilaya ya Mara Kaskazini nchini Tanzania kabla ya kusambaa kuja Kenya.

Hizi koo nne tulizotaja zina uhusiano wa karibu na viduta vinevyopatikana Bukuria. Abairege wanajulikana kama watu wa Nyemwaga, Abagumbe au Abarenchoka kama watu wa vilima vya Renchoka, Abanyabasi ni watu wa vilima vya Nguku e Sae na Nguku e Chuma, na Abakira ni watu wa Gantende na Taragwiti. Bila shaka walipendelea kuishi kwenye viduta siku hizo za mwanzo kwa sababu ya usalama wao.

2.4. SHUGHULI ZA KIUCHUMI

Chimbuko la sanaa ni mazingira; halisi ya jamii hapa hapa duniani (Senkoro 1987:13). Mtazamo huu unatuonyesha dhahiri jinsi ambavyo sanaa ni zao la mazingira, nayo, hususan ya mwanzo, ilifungamana na kazi na uzalishaji mali. Kuna uhusiano mkubwa kati ya uchumi na fasihi. Hali ya kiuchumi huathiri sanaa iliyopo. Kadri mfumo wa uzalishaji mali unavyobadilika, ndivyo fasihi inavyodhihirisha mabadiliko hayo. Kwa hivyo, hali ya kiuchumi ndiyo inayoelekeza fasihi.

Wakuria ni wakulima na wafugaji hodari sana. Makonde yao yaliwekwa mbali na walipoishi watu. Yalikuwa umbali wa kama

sea moja au masaa mawili kwa kutembea. Mazao yaliyopandwa ni muhogo, mtama, wimbi na viazi vitamu. Muhogo, wimbi, nyama, na maziwa ndivyo vilikuwa vyakula vyao vya kimsingi. Aghalabu, kazi za kondeni zilifanywa na wanawake huku wanaume wakijishughulisha na usasi, vita, na uchungaji wa ng'ombe. Siku hizi, wanaume kwa wanawake wanahusika katika shughuli za shambani hasa kwa sababu ya upanzi wa mazao ya kuuzwa kama kahawa, ndizi, tumbaku, mahindi, na miwa.

Miongoni mwa mifugo wa Wakuria ni ng'ombe, mbuzi, na kondoo. Wanaume watu wazima walikuwa na dhima ya kuwapeleka ng'ombe machungani ambayo yalikuwa mbele ya makonde yao. Wavulana ambao bado hawajatahiriwa (aberisia) walichunga ndama na mbuzi karibu na nyumbani katika eneo lililokuwa kati ya miji na makonde. Kwa sababu ya mashambulio ya ghefla ya kupora ng'ombe kutoka kwa maadui kama vile Wamaasai, wachungaji walikuwa wengi na walibeba zana za vita wakati wote tayari kujihami na maadui watakeowahujumu.

Hapo mbeleni, ng'ombe walikuwa na umuhimu mkubwa wa kiuchumi. Hili linadhihirika kutokana na matumizi yake. Kwanza, ng'ombe walitumika katika shughuli rasmi ya ulipeji mahari. Walikuwa kama resilmali ya jamii iliyozunguka kutoka familia moja hadi nyingine kama ada ya ndoa. Ng'ombe pia walitoe maziwa na samli. Maziwa hayo yaligandishwa na kuchachuliwa ndani ya vibuyu na vyungu maalum. Licha ya maziwa, ng'ombe walitozwa damu iliyonywewa au kuchanganywa na mboga. Ingawa Wakuria walipenda nyama, hawakuwa na mazoea ya kuwachinja ng'ombe wao kwa minajili hiyo. Hao walichinjwa tu katika sherehe maalum. Wakati huu mwingine walifaidi nyama za

wanyama wa pori. Ngozi ya ng'ombe ilitumiwa kutengeneza nguo, ala za simi na visu (ibichogo), kamba, na vyombo vingine vya nyumbani. Pembe za ng'ombe zilikuwa na matumizi mengi. Zilitumika kuhifadhi maziwa, kama vyombo vya muziki, katika nekshi, na pia zilitengenezwa kuwa king'ora cha kuwaita watu wakusenyike kunapotokea dharura. Wakati wa upungufu wa chakula, hao ng'ombe walibadilishwa na nafaka au chakula kingine kama muhogo katika desturi iliyojulikana kama iritonda. Ngozi ya ng'ombe ilikuwa chakula kizuri beada ya kulowekwa kwenye maji na kisha kuchanganywa na maziwa⁴.

Mbali na hayo matumizi yote, ng'ombe ndio waliokuwa kipimo cha kukadiria utajiri wa mtu. Aliyemiliki ng'ombe wengi alipata hadhi kuu, fahari, na kuheshimiwa sana na jamii. Kwa mujibu wa nadharia ya semiotiki, ng'ombe walikuwa ni ishara muhimu katika jamii hiyo. Walikuwa ndio pumzi na uhai wa jamii. Kwa hivyo si ajabu kwamba Mkuria aliwathamini sana ng'ombe wake hata kuwapa majina ya sifa; na vita vingi kati ya Wamaasai na Wakuria vilihusu ng'ombe.

Usasi ulienda sambamba na uchungaji wa ng'ombe. Wachungaji walipofikisha ng'ombe wao machungani waliacha watu wachache wakiwaangalia na wakaenda kusaka wanyama mwitu. Lakini iwapo ng'ombe wao wangeshambuliwa na maadui, basi wito ungetolewa hima, na wale wote walioenda usasini wengerudi kukinga shambulio hilo.

Maelezo haya ya shughuli za kiuchumi ni muhimu katika kazi hii. Imeshaelezwa kwamba hali ya kiuchumi ndiyo inayoelekeza fasihi. Mintarafu swala la uchumi, majigambo ya Kikuria yataeleweka kwa urahisi. Hii ni kwa sababu mashairi

hayo yatafinyanga na kuhuisha katika sanaa shughuli za kiuchumi zinazotamalaki katika kipindi husika. Kwa mfano, itakuwa rahisi kuelewa kwa nini Muniko Chacha katika shairi H anatumia jazanda na taswira za ng'ombe.

Shairi H₃₄₋₄₄

Tafsiri

Negaini ensabi narenge	Nilikuwa dume hodari
Mwiru ö tachiri omome	Mtu wa watu tajiri
Mwiru wensabi ekohanga	Mtu wa dume anayefukuza
Mwiru wanyagaini nchuru	Mtu wa dume mkali
Iyanë nkohoromoka ere	Yangu hutoka kasi
Yende egetebeta ikinyongo	Nyingine inachomwa kwenda ndani
Yende egetebeta orotambe	Nyingine inachomwa parefu
Yende egetema iching'örörö	Nyingine inapewa mikwaruzo
Wigure mona nkorënta	Umesikia ninevyowasilisha
Angane gare ngusumacha	Yangu ninayosema.

Aidha, shughuli za kiuchumi hutajwa moja kwa moja katika mashairi ya majigambo. Kwa mfano, Siruri Nyachango, shairi J₃₆₋₄₁, anaeleza kuwa yeye ni mkulima wa miwa na ndizi.

2.5. MFUMO WA KIJAMII

Fasihi ni chombo kimojawapo kinachomsaidia binadamu kuyaelewa mazingira yake. Jamii ndiyo impayo ilhamu msanii akasanifu. Vasquez (1973:114) anasema hivi:

"Kwa namna fulani kila jamii inapata sanaa inayostahiki; kwanza, kwa sababu iipendeleayo au iivumiliayo, na pili, kwa sababu wasanii, wakiwa watu katika jamii, huumba kutegemea uhusiano wao na jamii hiyo"

Wasanii aghalabu huumba vile vile kutegemea hali halisi ipatikanayo katika jamii wanamoishi. Hali hizi zinamhusu binadamu na mazingira yake.

Sanaa na jamii bila shaka zimeungana. Hakuna sanaa isiyoathiriwa na jamii na hakuna sanaa isiyoiathiri jamii. Hivyo, fasihi ni ameli ya kijamii. Msanii amechukuliwa kuwa mmoja katika jamii na mwenye nafsi yake. Bila hadhira, kazi za fasihi zisingekuwepo kweni hazitungwi ili zihifadhiwe katika mashubaka ndani ya maktaba, bali zinaandikwa ili zisomwe na hadhira.

Hakuna jamii ambayo haina fasihi. Fasihi inatokana na juhudi za msanii kujaribu kujielewa mwenyewe na mazingira yake. Msanii ni mmoja katika jamii, hawezi kujitenga na matukio ya jamii yake kwa sababu ana maslahi katika tabaka hilo.

Familia ndiyo kipashio kidogo zaidi cha kijamii katika kabila la Wakuria. Inajumlisha mume, mke au wake, na watoto wao. Hii huitwa umugi (wingi - imigi). Baada ya familia kuna eka (wingi - ichika) ambayo huundwa kwa familia nyingi, kati ya kumi na thelathini, zikiwa zimetapakaa katika eneo fulani linaloitwa omogai (wingi - emegai). 'Omogai' huongozwa na mzee mteule. Irigiha (wingi - amagiha) hutokana na kusanyiko la 'ichika' kadha wa kadha. Washirika wa 'irigiha' huwa ni wa mzazi mmoja wa jadi ambaye hutambuliwa kama mwasisi wake. Kipashio cha nne katika jamii ya Wakuria ni egesaku (wingi - ibisaku) yaani mlango. Hiki hujumlisha 'amagiha' yote katika eneo lake. Huwa hakina kiongozi. Milango kadha wa kadha inapoletwa pamoja huunda ukoo. Aghalabu kila ukoo una eneo

lake linaloitwa ikiaro (wingi - ibiara). Hivi vyote, 'umugi', 'eka', 'irigiha', 'egesaku', na ukoo ni vipisho vya kijamii vinavyoleta mshikano na ushirikiano mkubwa baina ya Wakuria. Kuna maelezo zaidi kuhusu mambo haya katika Uziada 1. Vipashio hivi vilitumika katika mashairi ya majigambo. Kwa mfano:

Shairi H₁₄₋₁₉

Tafsiri

Uni ngwitabande bongobongo	Mimi huitika upesi upesi
Nanga Murimi ö Burunga	Kama Murimi wa Burunga
Mosani wanë omosacha	Rafiki yangu wa kiume
Omoköngu <u>Wabaragancha</u>	Mwenye nguvu, wa <u>Abaregancha</u>

Ukoo wa Abagumbe una milango miwili: Abatende na Abaragancha. Mlango huu wa pili ndio umetajwa kwenye mfano huo hapo juu.

Mfumo wa kijamii katika jamii ya Wakuria huongezewa nguvu kwa kuwepo na makundi ya tohara (esaerö) na utaratibu wa vizazi (amakora). Wavulana kwa wasichana walitahiriwa. Mtu ye yote ambaye alikuwa bado hajatahiriwa alichukuliwa kuwa ni mtoto na alijulikana kama umurisia kwa wenaume na omosagane kwa wanawake. Tohara ilifanyika kila baada ya miaka sita hadi minane. Makundi ya tohara yalipewa majina kulingana na matukio yaliyotawala wakati wa tohara (Rwezaure 1985:13). Kwa njia hii, tarehe muhimu katika historia zilihifadhiwa. Kwa mfano, kundi lililotahiriwa katika miaka iliyofuata 1949 liliitwa Kehe kwa sababu ni wakati huu vijana wengi wa Kikuria walipojiunga na kikosi cha 'Kings African Rifles' (KAR). Kundi lingine liliitwa Kambuni kwa sababu kikosi cha KAR

chenye ukubwa wa 'company' kilikuwa kimepiga kambi katika wilaya hiyo. Kundi moja liliitwa Birisi kwa sababu vijana wengi walijiunga na jeshi la polisi wakati huo. Jingine liliitwa Karamu kutokana na kalamu ya kuandikia, kwani katika kipindi hiki, watu walikuwa wanahimizwa kwenda shuleni.

Majina mengine ya vikundi vya tohara yalitokana na majina ya mataifa ya kigeni kama Merika (Wamarekani), Ngeresa (Waingereza), Suransa (Wafaransa), na Rasia (Warusi) (Rwezaure 1985:14).

Majina mengi ya tohara kabla ya wakoloni yalirejelea ujasiri, vita au mashambulio mahsusi ya kupora mali. Haya ni kama Gitiira - waliopanda kilima, Kehanga - wanaofukuza, Getang'ösa - wasiotoroka, Maasai - waliorejea kutoka kwa shambulio la ghafla huko Umasaini, Gibinyoria - waliozipata (ng'ombe).

Inaonekana kuwa majina ya tohara yalikuwa yamesheheni maana na yalikuwa kumbukumbu ya matukio ya ujasiri na ya kihistoria katika jamii. Kila kundi la tohara lilijitungia majigambo yake kulingana na wasifu wake.

Umuhimu mwingine wa 'esaarö' ni kuwa ilitumika wakati wa kugawa majukumu katika jamii. Makundi yaliyojumuisa vijana yalikuwa na jukumu la kuulinda nchi dhidi ya meadui, makundi ya wazee yalitoa viongozi na washauri katika jamii, na watoto walichunga mbuzi na ndama. Kutokana na 'esaarö' ilikuwa rahisi kukisia umri wa mtu ye yote. Ilikuwa mwiko kwa mtu ye yote kuoza mtoto wa jamaa waliyetahiriwa katika kikundi kimoja. Orodha ya majina ya vikundi vya tohara (esaarö) inapatikana katika Uziada 2.

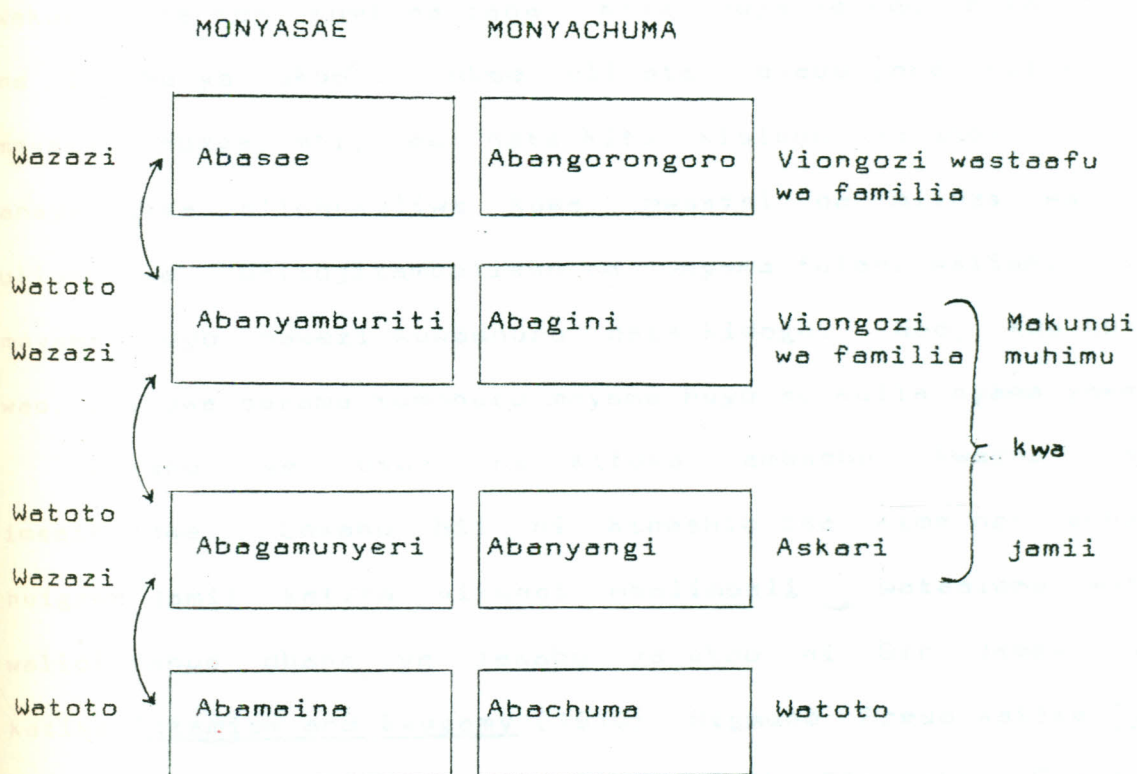
Utaratibu wa vizazi (amakora) ni kipengele muhimu sana katika muundo wa kijamii wa Wakuria. Kuna vizazi vinane vinavyotambuliwa vikiwa vimegawika katika makundi mawili yenye mihula minne minne yenye mfuatano wa kimzunguko. Kila mihula hudumu miaka 28, kwa hivyo mzunguko kamili wa vizazi huchukua takriban miaka 112.

Kama ambavyo imeshatajwa, chanzo cha Wakuria ni mtu mmoja aliyeitwa Mukuria. Huyu alikuwa na wake wawili: Sae na Chuma. Hawa ndio waliokuwa kina mama wa mwanzo wa Wakuria. Kutokana na maelezo hayo, kila Mkuria, ama ni wa ukoo wa Sae au wa Chuma. Kizazi cha Sae kineitwa Monyasae na kile cha Chuma kinaitwa Monyachuma.

Kizazi cha kwanza cha Monyasae, ambacho kilikuwa kikiitwa Abasae kilizaa Abanyamburiti, kisha hao wakazaa Abamunyeri, na kizazi kilichofuata hicho kilikuwa ni Abamaina. Duara hii ilijirudia wakati Abamaina walipozaa Abasae na kuendelea.

Upende wa pili, kikundi cha Monyachuma, kilikuwa na Abachuma ambao walizaa Abangorongoro, nao Abangorongoro wakazaa Abagini. Kizazi cha Abagini kilizaa kile cha Abanyangi, na Abanyangi wakazaa Abachuma. Duara ikaanza tena kujirudia kwa Abanyangi kuzaa Abachuma na kuendelea.

Ruel (1962:14-37) katika makala "Kuria Generation Classes" yaliyo katika jarida la AFRICA 32/1 amewasilisha vizazi hivyo ifuatavyo:

Mfumo wa vizazi (amakora) ulikuwa muhimu kwani uliongoza uhusiano baina ya watu na uliweka maadili ya kufuatwa katika sherehe mbalimbali. Kwa mfano, watu wa Monyasae wako huru kufunga ndoa na watu wa Monyachuma bora tu pewe na masikilizano baina ya pande mbili zinazohusika. Vivyo hivyo ndoa iliruhusiwa baina ya Abasee na Abagamunyi; Abanyamburiti na Abamaina; Abachuma na Abagini; na Abangorongoro na Abanyangi. Watu wa makundi haya waliitana 'babu' na 'mjukuu'. Ndoa baina ya kizazi 'kilichozaa' kingine ilikuwa marufuku kwa sababu uhusiano huo ulitazamwa kuwa sawe na ule baina ya baba na mtoto, na heshima ya hali ya juu ilidumishwa. Katika sherehe kama vile unyweji tembo, arusi au hata densi, mfumo wa vizazi ndio uliotoa utaratibu wa kufuatwa.

Muundo mwingine wa kijamii ulio muhimu ni ule ulioigawa jamii katika koo mbalimbali. Tumeshataja kwamba jamii ya

Wakuria ina koo kumi na saba. Kila moja ya koo hizo ilikuwa na lakabu ya ukoo'. Ukoo ulipata lakabu yake kutoka kwa mnyama, ndege, mti, au hata kitu kisicho na uhai. Mnyama anayehusika alichukuliwa kuwa mwesisi na mlinzi wa ukoo uliohusika. Waliojitambulisha na mnyama fulani waliamini kuwa mnyama huyo hawezi kuwadhuru hata kidogo. Nao, kwa upande wao, ilikuwa haramu kumdhuru mnyama huyo au kuila nyama yake.

Lakabu ya ukoo ni kitovu ambacho kwacho jamii imeainishwa. Lakabu hii ni kipashio cha kimsingi ambacho huigawa jamii katika vikundi mbalimbali. Wataalamu watatu waliofafanua dhana ya lakabu ya ukoo ni Sir James Frazer katika Totemism and Exogamy (1910), Sigmund Freud katika Totem and Taboo (1913), na Emile Durkheim katika Elementary Forms of Religious Life (1915).⁹ Durkheim alieleza kuwa lakabu ya ukoo ni ishara inayowakilisha maisha ya jamii fulani. Maelezo haya yanafungamana na mtazamo wa semiotiki unaoona vitu kama ishara zinezotupe maana katika utamaduni fulani. Kwa jumla, lakabu hii huonyesha uhusiano uliopo baina ya binadamu na mazingira yake - wanyama, miti, na vitu vinginevyo.

Maoni yetu ni kwamba lakabu ya ukoo ina viambajengo vitatu. Kwanza ni arki ya kijamii, ambapo kabila hugawika katika koo zenye lakabu tofauti. Pili, kuna arki ya kisaikolojia ambayo inatoe imani kwamba wenachama wa ukoo huwa ni wa aila moja; na tatu, ni kuwa kuna kanuni zinezohusisha miiko na desturi za uganga na uchawi.

Kila mshirika wa ukoo hurithi lakabu ya ukoo kama jina la msingi la kusifia ukoo wake. Kutaja jina la mnyama fulani ilikuwa sambamba na kutaja jina la ukoo fulani. Kupitia kwa

mfumo huo wa kujitambulisha na wenyama fulani, koo mbalimbali zilihimize umoja na ushikamano wa dhati uliojengeka kutokana na uhusiano wa damu. Zifuatazo ni lakabu za baadhi ya koo za Wakuria.

<u>Lakabu la Ukoo</u>	<u>Jina la Ukoo</u>
Chui (engwë)	Abagumbe
	Abairege
	Abanyamongo
Punda milia (inchage)	Abanyabasi
	Abatimbaru
	Ababwasi
Ndovu (inchugu)	Abakira
	Abakenye
Kiboko (ingubo)	Abanchari
Fisi (inyamurure)	Abatobori (Abuso 1980:146)

Ubeti ufuatao unabainisha matumizi ya lakabu ya ukoo katika mashairi ya majigambo.

	<u>Tafiri</u>
Nyabasi nikiarö geito	Nyabasi ni 'nchi' yetu
Nyabasi na Butimbaru	Nyabasi na Butimbaru
<u>Inchage yeito kemanga'öre</u>	<u>Punda wetu mwenye milia</u>
Nyantabarorwa kerenge	Mwenye ukwato usiogawika
	(Khayota et al 1989:83)

2.6. LUGHA

Lugha ni utaratibu maalum wa sauti za kusemwa na za nasibu unaotumika na jamii ya utamaduni fulani katika kupashana habari au kuwasiliana (Mfaume 1982:4). Lugha huwa

ni mali ya jamii ambayo inakubaliana kwa pamoja juu ya utaratibu wa kuunda maneno na maana zake.

Lugha ya Kikuria imo katika kundi kubwa la lugha za Niger-Congo na, kutokana na uainishaji uliofanywa na wataalamu mbalimbali (Cammenga 1994:4-7), inaonekana kuwa ina ukuruba mkubwa na lugha za Kibaluhya, Ekegusii, Zanaki, Ngurueme, na Suba. Mengi kuhusu mfumo wa kiothografia wa lugha hii yameelezwa katika sura ya tatu.

Lugha ina umuhimu mkubwa katika maisha ya binadamu. Umuhimu huu unaweza kulinganishwa na kupumua au kula. Kwanza, lugha hutuwezesha kuyaelewa mazingira yetu kwani ndiyo inayotuwezesha kuyapanga mazingira haya kwa utaratibu ambao unatufanya tuweze kupambanua mazingira na vyote vilivyomo ndani yake. Kwa mfano, katika majigambo, kuna majina ya watu, wanyama, matendo na vifaa mbalimbali vinavyotumika kila siku katika maisha yetu. Lugha ndiyo inayotuwezesha kupambanua haya yote.

Pili, lugha ni kipengele muhimu cha utamaduni wa watu. Uhusiano kati ya lugha na utamaduni ni imara kiasi kwamba matukio katika jamii fulani huakisiwa katika lugha inayozungumzwa, na lugha yenyewe ni dirisha au ufunguo wa kuelewa jamii hiyo. Kwa jinsi hii, lugha inakuwa ni chombo cha utamaduni. Inawapa binadamu uwezo wa kuwasilisha, kwa maneno, desturi zilizo katika vitendo. Tajriba zao zinajitokeza katika lugha.

Uelewaji wa sheiri, kwa mfano, unahusu sio tu kuyaelewa maneno yanayotumika lakini kuyafahamu maisha ya jamii hiyo kama yalivyochorwa na kudokezwa katika maneno hayo. Ufahamu

wote unaongozwa na ruweza za kijamii zinazojitokeza katika hayo maneno. Binaadamu huona, kusikia na kuhisi mambo kwa sababu desturi za lugha ya jamii yake humwelekeza kwenye unakidi fulani.

Kipengele hiki cha lugha ni muhimu kwa sababu mtafiti anapochunguza miundo iliyomo kwenye lugha hiyo, papo hapo anaweka wazi mifumo ya kijamii na utamaduni wa watu hao unaojitokeza katika kiwango cha semantiki.

Mfumo wa lugha huweza kujitokeza kama tabia, elimu, au kama sanaa. Ingawa kazi hii imegusia mambo haya yote matatu, sana sana imejikita katika sanaa. Kama lugha yo yote ya kishairi, lugha ya majigambo imetwaza tamathali mbalimbali na kukiuka sheria za lugha ili ivutie wasikilizaji.

2.7. MAJIGAMBO KATIKA MKTADHA YA UTAMADUNI

Wakuria ni watu wanaopenda muziki na ushairi sana. Nyimbo na mashairi ya kusifu huchukua sehemu kubwa ya desturi zao za mawasiliano. Ingawa kuna wasanii fulani waliotia fora na kujulikana katika ukariri wa majigambo, kila mtu katika jamii aliweajibika kufahamu nemna ya kutunga na kujinaki mbele ya hadhara.

Kama tulivyosema katika utangulizi wa sura hii, majigambo yamekita katika maisha ya jamii hivi kwamba ni vigumu kuyaelewa bila kuwa na ufahamu fika wa mfumo wa kijamii na mila zinazoyaongoza. Uelewa wa majigambo hauhitaji tu ufahamu wa lugha husika, ila pia ufahamu wa kina wa historia na ethnografie ya jamii hiyo. Hii ni kwa sababu mashairi haya hutaja watu, mahali, mekabila, koo, matukio muhimu, mila, na

itikadi za jamii husika. Sehemu hii imenuiwa kumpa msomeji utambuzi utakaomwezesha kuyaelewa majigambo ya Kikuria.

2.7.1. MAZINGIRA YANAYOZALISHA MAJIGAMBO

Sanaa ni kongwe kama binadamu mwenyewe. Fischer (1963:16) anaona kuwa sanaa imechimbuka kutokana na shughuli za kazi na uzalishaji mali. Fasihi ni sehemu ya sanaa na, vivyo hivyo, ushairi ni kitengo cha fasihi. Kwa mujibu wa Fischer, tunaweza kusema kuwa asili ya (sanaa ya) majigambo imo katika mikakati ya binadamu kujiweka katika hali sawia ya kupambana na mazingira yanayomzunguka yaliyosheheni uhasama. Kukariri majigambo ilikuwa namna ya kujipongeza kwa vitendo vilivyotekelezwa na kujipa moyo kwa vile vinavyotukabili.

Kahigi (1978) anaendeleza hoja hii anaposema kuwa ushairi ulisaidia kufidia unyonge wa watu mbele ya maumbile. Ushairi huu uliwaingua kutoka kwenye hali halisi (ambayo ni ngumu, ya dhiki) na kuwaweka kwenye kipeo kipyaa cha kihisia na kimtazamo kinachowaweka kwenye uhusiano mpya na mazingira yao; na kwenye kipeo hicho wanaisahau hali halisi, na kupata uwezo zaidi kupambana na mazingira yao kwa tumaini la ushindi.

Ushujaa ni kitu cha thamani sana kwa makabila mengi ya Afrika. Manju mbalimbali kama vile 'Jelle' wa makabila ya Mandingo - Afrika Magharibi, 'Gaulo' wa Fulani, 'Gemel' kutoka kwa Wolof, 'Azmaris' wa huko Ethiopia, na 'Marombe' wa Shona, waliusifu ushujaa. Basi, kama wanavyosema Morris (1964:12) na Kunene (1971:3), ushujaa ni mojawapo ya vyanzo vya sanaa ya majigambo. Ushujaa huu ulidhihirika wakati wa vita vya kikabila, mashambulizi ya kupora mali, mapambano na wanvama

wakali wakati wa usasi, na kujitolea wakati wa hatari yo yote kuokoa maisha na mali ya wengine.

Nandwa na Bukenya (1983:89) wanaongezea kuwa ukeriri wa mashairi; katika nchi za Afrika Mashariki na Kusini, ulistawi sana katika nchi zilizokuwa na serikali za kifalme ambazo watu wake walikuwa wafugeji na waliotukuza ushujaa vitani. Maudhui ya mashairi haya yalikuwa juu ya ufalme (utawala), ng'ombe na vita.

Akitilia mkazo mawazo haya ya ushujaa, Senkoro (1987:19-20) anasema:

"... kipindi cha ushujaa nacho kilizaa fasihi yake. Hii ilihusu sifa za baadhi ya mashujaa waliotenda matendo ya kishujaa kwa faida ya jamii zao. Kwa mfano, kama ametoka mnyama pori mkali ambaye anasumbua kijiji, halafu atokee mwindaji anayejitolea kumfuata mnyama huyo hadi amue, mwindaji huyo alitungiwa nyimbo za kumsifu. Hali kadhalika yeye mwenyewe angeweza kutunga nyimbo za kujigamba yeye na matendo yake ya kishujaa."

Wakuria ni watu waliopenda kujinaki na kujitapa na waliyaona majigambo kama namna ya mashindano, au namna ya kujitangaza ili wao na familia zao wapate fahari kutokana na matendo ya uhodari waliyotekeleza. Mvulana aliyetamelaki sanaa hii alipendwa sana na wasichana na ilikuwa rahisi kwake kujipatia jiko.

Tukiangalia hali mahsusi katika jamii ya Wakuria, kulikuwepo na matukio maalum ambapo majigambo yalikaaririwa. Wanaume kwa wanawake wangeweza kushiriki katika sanaa hii lakini wanawake walifanya hivyo katika sherehe zilizowahusu wao wenyewe. Wanaume walijinaki katika sherehe zifuatazo:

(a) Densi za vijana

(b) Sherehe ya kutawazwa uzee (Isubö yomogaka)

(c) Mahali pombe inaponywewa katika sherehe ya arusi.
(gokegancho kunyangi)

Majigambo ya vijana (wavulana) yalitokea katika densi za aina tatu: Ya kwanza ilikuwa baada ya shughuli za kazi ya ujima iliyojulikana kama isiri. Hapa watu wa kijiji kimoja wangejiunga pamoja wakifanya kazi katika mashamba yao kwa zamu. Wakati kazi ikiendelea, wasichana wachache walichaguliwa ili kuzunguka kwenye miji ya wale walio shambani na kuwaletaa chakula. Kazi ilipomalizika, kila mtu alikula fungu lake la chakula na baadaye wakasambaa kwenda kuoga na kujitayarisha kwa densi itakayofuata. Wakati ulipowadia, pembe iliyoitwa 'ekeronda' ilipulizwa ili kuwaita kukusanyika. Densi hizi zilichezwa mchana kati ya saa kumi na saa kumi na mbili katika mahali tamberare pasipo na miti wala magugu.

Densi ilipoanza, wavulana walifanya safu kwenye ukingo wa uwanja wa kuchezea, na kila msichana alienda kumgusa mvulana anayetaka kucheza naye. Desturi hii iliitwa 'ugusima'. Kwa mweliko huu, wavulana waliingia uwanjani na kufanya safu yao mkabala na ile ya wasichana. Mchezo ulipofikia kilele, mchezaji zeze alimwita mvulana mmoja kwa kumsifu (okogööra), naye alijongea mbele na kukariri majigambo yake.

Kutokana na eye zilizotengulia, imebainika kuwa majigambo ni sehemu ya utamaduni wa jamii na hujitokeza katika maisha ya kila siku kama densini.

Aidha vijana (wavulana) walipata nafasi ya kujinaki mbele ya hadhara kwa mara ya mwanzo katika densi iliyopangwa baada ya kufuzu kutoka katika kipindi cha kuuguza tohara (omööröko). Densi hii iliwakutanisha vijana waliofuzu tohara kila siku

alasiri kwa mwezi mzima, isipokuwa siku za soko. Utaratibu ulioelezwa hapo juu ulifuatwa isipokuwa siku ya kwanza ambapo densi mahsusi iliyoitwa esanri⁹ ilichezwa ili kufungua rasmi mikutano hiyo.

Densi nyingine ya vijana ilifanyika baada ya mavuno. Huu ulikuwa ni wakati wa kiangazi. Densi hizi zingeeendelea hadi mvua iliponyesha na watu kurudi makondeni. Kama kawaida, majigambo yalikaaririwa katika sherehe hizi pia.

Sherehe ya kutawazwa mzee (isubö yomogaka) ni mahali pengine ambapo majigambo yalikaaririwa. Hii ndiyo iliyokuwa sherehe muhimu ya mwisho iliyofanyiwa mtu akiwa hai; nyingine zikiwa ni arusi na tohara. Baadhi ya masharti aliyotimiza mtu ndipo afuzu kwa sherehe, hii ni kuwa watoto wake wote wawe wameshaaa au kuolewa, mhusika awe na wajukuu, na awe tajiri wa kutosha, kwani kwenye sherehe hiyo huchinjwa ng'ombe wengi na malipo ya mwisho ya mahari hutolewa siku hiyo. Sherehe hii ilidumu siku saba, ambapo kila siku wakati wa mchana vijana na watu wa makamo walicheza embögëtë¹⁰; wanaume wakiwa wamevalia viatu virefu mfano wa masanduku vinavyoitwa imitiambwi. Mchezo huu unaitwa ubururio.¹¹ Wachezaji huruka juu na kugongesha viatu vya miguu yote pamoja na kucheza mabega kwa nguvu sana. Mzee aliyekamilisha sherehe hii alitwa umusubi.

Muktadha mwingine ambamo mashairi yalikaaririwa na wanaume ni katika arusi (inyangi) au sherehe nyingine yoyote nyumbani ambapo pombe ya kienyeji (amarwa) ilinyewa. Mahali hapo polijulikana kama ekegaanča. Hapa, mtungi mkubwa ulichimbiwa ardhini, ndani ya nyumba, na pombe ikawekwa mle ndani na

kunywewa na wazee (wanaume) wakitumia aina mbalimbali za mirija inayoitwa ichinkore (umoja - orokore). Zeze ilichezwa na, mara kwa mara, wale walikuwapo walijitokeza na kujinaki.

Kwa upande mwingine, kulikuwako na sherehe maalum zilizojumuisa wanawake tu, na hapa ndipo walipokariri majigambo yao. Hizi ni:

- (a) 'isubö yabakungu'
- (b) 'Ogosöra omokamööna'

'Isubö yabakungu' ni sherehe ya wanawake ya kufurahia neema ya uzazi wa msichana aliyeolewa. Mwanamke aliyeolewa anapopata mimba ya kwanza hurudi kwao anakofanyiwa sherehe kama hiyo. Uzazi ulikuwa jambo lililotunukwa mno na jamii. Hii ilikuwa njia ya kuendeleza kizazi cha mume. Si ajabu basi mimba hii ya mwanzo ilisherehekewa kwa vifijo na nderemo. Wanawake walijigamba kwa kumsifu huyo mjamzito, ukoo wake, mume wake, na wanawake kwa jumla.

Fursa nyingine ya wanawake kujinaki ilitokea walipomfuata bibi arusi ili wamsindikize 'kwake'; yaani alikoolewa. Kabla ya kumtoa kwenye boma la babake kunatokea mashindano ya majigambo kwenye lango la boma, kati ya wifizi zake na wale wake wa mji anaenda (abakamööna). Kila upande unavutia kwake. Watu wa kwao bibi arusi wanamsifu, wanasifu ukoo wao na kadhalika; na wale wa upande wa bwana arusi wanamsifu mume. Mashindano haya yanaendelea hadi upande wa bwana arusi ushinde ndipo bibi arusi aruhusiwe kuondoka.

Kufikia hapa imethibitika kwamba kulikuwako na majigambo ya vijana, hasa wavulana (abamure), wanawake (abakungu) na wazee wanaume (abegaaka).

2.7.2. AINA ZA MAJIGAMBO

Nyaigotti-Chacha (1989:74) ameanisha majigambo katika makundi matatu:

- (a) Majigambo ya kibinafsi
- (b) Majigambo ya jamii (kabila, ukoo, mlango nk)
- (c) Majigambo ya mseto

Huu ndio uanishi utakaofuatwa katika tasnifu hii.

Majigambo ya kibinafsi huwa yanagusia jambo moja tu. Jambo hilo laweza kuwa mtu, ng'ombe, mlima na kadhalika. Katika majigambo haya, jambo linalosifiwa hujitokeze wazi wazi, na mtu anayejinaki hutongoa sifa zake mwenyewe. Hata hivyo mshairi ana uhuru wa kurejelea au kumtaja mtu wa pili aliye katika hadhira au hata mtu wa tatu asiyekuwapo katika hadhira ili kupamba majigambo yake. Mifano hii inadhihirisha hali hizo tatu.

Shairi F. 70-75

Tafsiri

Nuni omento wabö Magige	Ndimi mtu wao Magige
Nyamorea ikihu kiembeche	Anayekula utumbo wa ngiri
Nuni singisia egetembë	Mimi ndiye mtikisa 'egetembe'
Ichinsona chikabagootia	Miiba ikawenasa
Nuni nyamorara guisahi	Ndimi mlala porini
Nyakiya hobisi nichöka	Anayeenda ofisini na shoka

Katika ubeti wa hapo juu, mshairi anajisifu mwenyewe, lakini katika ubeti unaofuata, mshairi anaeleza juu ya mtu fulani aliye katika hadhira anayelitwa Kyoma (Chuma).

Kembërë ntarasumacha	Kabla sijaanza
Ndatuna kuburia Kyoma	Nataka kumwuliza Kyoma
Omosonga umuhiring'wena	Mlango ni Omosonga na Kilango ni Umuhiring'wena
Omokare wa Abanyasi	Shujaa wa Nyabasi
Nyamorënta icha' bamanyi	Anayezileta za maadui
Omosonsomogu gi kiere	Mrefu kama mwanzi
Mokwe wane wiching'ömbe	Shemeji wangu wa ng'ombe

(Nyaigotti - Chacha 1989:76)

Katika ubeti huu unaofuata, mshairi anemtaja mtu ambaye hayupo kwenye hadhira.

Bönö ndatare omosani	Sasa nataja rafiki
Kibiringisibwa na abeiya	Mviringishwa na warembo
Amachuchu amaheregege	Vifaranga wachanga
Gara getaracha mbere	Ambao hawajatoa matiti
Wae Nairobi muchini	Kwake ni Nairobi mjini
Kendo wa Nyamoko Bwana	Kendo wa Nyamoko Bwana
Getang'ita Umutimbaru	Getang'ita ambaye ni Mtimbaru
Mosani wa abanto bonswa	Rafiki wa watu wote.

(Nyaigoti - Chacha 1989:77)

Katika beti tatu zilizonakiliwa hapo juu, kile kilichoandikwa ni dibaji tu. Baada ya kila ubeti tunatarejia kuwa maelezo mengi yatatolewa na mshairi katika majigambo yake.

Majigambo ya kijamii pia yametajwa kama majigambo ya ukoo (Hodza 1979:28). Haya ni majigambo yaliyo na sifa

zinazoelekezwa kwa jamii, ukoo, mlango na kadhalika. Majigambo ya ukoo hurejelea lakabu ya ukoo. Majina mengi hubuniwa yanayosawiri umbo na hali mbalimbali za mnyama, miti, au vitu ambavyo ni ishara ya ukoo. Kwa mfano, pundamilia ndiyo lakabu ya ukoo la Abanyabasi. Baadhi ya sifa za huyu mnyama zaweza kuwa:

Mwenye milia

Mwenye mistari mwili mzima

Mnyama asiye pembe

Mwenye singa za fahari

Majigambo ya ukoo yalika riwa hasa nyakati ambazo fahari ya ukoo ilikuwa imetwezwwa ama kulikuwa na hatari iliyokabili ukoo. Hivyo, hii ilikuwa namna ya kuwasisimua wanaukoo ili wahisi kwamba wa kitu kimoja na washikamane zaidi kwa lo lote litakalowakabili. Hapa kuna mifano michache ya majigambo ya ukoo.

NYABASI

Tafsiri

1.	Abanyabasi abaragaiga	Watu wa Nyabasi
	Monyamehandi metambe	Wenye miundu mirefu
	Abarugia ng'ombe muyuyi	Mnaokimbiza ng'ombe msituni
	Iching'ombe cha Abaikwabe	Ng'ombe wa Wamaasai
	Mo Nyamwita mo Nyachacha	Mnaotoka nyumba ya mama Mwita
		na mama Chacha
2.	Weiga mokira momwama	Mbona mmetulia hadi mme kuwa weusi
	Mona ndumbe omogoroba	Kama ukungu wa jioni

Monya bakare abasacha	Wenye wanaume mashujaa
Bara baitaneyeye Maika	Waliopigana Maika
Bakahonchora abamanyi	Na kuwatimua maadui
3. Tahika hangi gu'kioma Njoo karibu na ala yangu
 Mong'e amang'ana ga rerö Mnipe habari za leo
 Montebi hanö begeye Mniambie walipoenda
 Abakare ba abanyabasi Mashujaa wa Abanyabasi
 Babö Barante Omosengia Kina Barante Omosengia
4. Karai muyuyi morenge Zamani mliishi kwenye misitu
 mikubwa
 Morakengera iching'ömbe Mkilinda ng'ombe
 Sibono rerö mowaria Lakini sasa mmeondoka
 Mohika hata muchini Mmefika hata mjini
 Tarime sunga bihore Tarime kwenye mafuvu mengi
5. Tarime sunga bihore Tarime kwenye mafuvu mengi
 Wabö Burure ö Mosonga Kwao Burure mtoto wa Mosonga
 Momenya na abanto bainya Sasa mnaishi na wenzenu
 Abatimbaru na Abasonga Abatimbaru na Abasonga
 Hamwi na Abasweta boswi Pamoja pia na Abasweta
6. Ensömöko yenyu
 nihumbu Chimbuko lenu ni
 ng'ambo
 Harai Kiribo ke Ndogo Kupita Kiribo cha Ndogo
 Kunguku era ya Ikorongö Kwa mlima Ikorongo
 Mona maguha ga ntwega Kama mifupa ya twiga

7. Hayo nehö morwereye Hapo ndipo mlipotokea
 Weing'ari newe sowenyu Weing'ari ndiye baba yenu
 Weing'ari inchage emang'öre Weing'ari punda mwenye milia
 Ensemoka ya Abanyabasi Mwasisi wa Abanyabasi
 Aba Kiribo na Rosana Wa Kiribo na Rosana.
 (Nyaigotti-Chache 1989:78-80)

BUIREGE

Tafsiri

1. Buirege butura isaahi Buirege iliyopakana na pori
 Buturunkania bichino Wanaopindue silaha zao
 Bunyamahara na ng'ömbe Wenye madoa kama ng'ömbe
 Abatebetane chireye Wanaochomana zikiwa zimelala
 Abaagera ng'ömbe birario Wanaopalilia zizi la ng'ömbe
2. Neho etareye kebeebe Ndipo haikula kibaya
 Nirisiribono yareye Ilikula 'irisiribono'
 Eno yarekuruma na Iliyonguruma na kuvuma
 kuemba Inanguruma na kungurumenguruma
 Eraruma na kuirumuungia Kama mwanamke tasa
 Kiomogaikoro omogoomba Kama mseja mwenye njaa
 Mona muguru atararea
3. Hanö umuguru atararea Kabla mseja hajakula
 Nyooora nomotoe agutundia Huwa anainamisha kichwa
 Kiomoroyi wegese Kama mgonjwa wa kidonda
 Neho ikuruma eraboonda
 imioyo Ndipo inanguruma

huku ikibana mioyo

Mona hiiri amesubati

Kama wanawake makamo

(Marwa 1981:3)

Aidha, majigambo ya ukoo hurejelea mababu, mwasisi wa ukoo, watu mashuhuri katika ukoo, na walikozi kwa watu hao. Aghalabu, wale ambao bado wako hai hutajwa katika majigambo kwa kuwahusisha na wale walioferiki. Kwa mfano:

Umumura ö Mukuria

Ono araye Misri

Tafsiri: Kijana wa Mkuria

Aliyelele Misri

Owabo Masiare ono agoye Ikwabe

Tafsiri: Wa kwao Masiare aliyeanguka Masaini

Katika majigambo ya ukoo kuna uwezekano wa kutajwa mahali walipopita watu wa ukoo huo katika hajiri zao.

Majigambo ya mseto ni yale yanayotoa sifa za mtu fulani pamoja na za jamii yake. Hili laonyesha kwamba ni vigumu kumtenganisha mtu fulani na jamii anamoishi. Shairi E la Joseph Mwita ni la mseto. Tutadondoa beti mbili za shairi hilo.

Shairi E 12-21, 64-71

Tafsiri

Nuni omöone wabö Mwita

Ndimi mtoto wao Mwita

Kehagaachera iching'ömbe

Mjengea ng'ombe

Omontö wabö Kawa

Mtu wao Mkahawa

Mote gökaboneywe	Mti uliopogolewa
Tiga niyi ndagamba	Acha niwe nikisema
Ichinsiko chitane buuya	Siku hazina hakika
Ega chiareye Chacha	Zilimmelize Chacha
Umumura ö Roswi ö Getoka	Kijana wa Roswi wa Getoka
Umumura wesarö yaanë	Kijana wa tohara yangu
Umumura wabasabaringo	Kijana wa 'abasabaringo'
Inguku yeito Nyamwaga	Kiduta chetu ni Nyamwaga
Ngarayi garacha garamwaga	Yatakuwa yakija na kumwaga
Mbeito Abairege abatura isahi	Sisi ndio Abairege wanaopakana na pori
Abeangera ng'ana komaisö	Wakataa jambo kwa macho
Kumunyua mbaitabirriyi	Kwa mdomo wamekubali
Abarentia bano bakangöörre	Watongoaji walionisifu
N'Sagire Nyamangasini	Ni Sagire Nyamangasini
Omogesambisö ö Buirege	'Omogesambiso' wa Buirege
Ufuatao ni mfano mwingine wa majigambo ya mseto	
1. Nuni Kimusi umugiya	Ni mimi Kimusi 'umugiya'
Kimusi basiomerreye	Kimusi waliochungulia
Baihenyerreye komaha	Walioinama kuangalia
Mona umuiseke aguchongwa	Namna msichana anavyochongwa
2. Tiga ngambere Nyakonga	Acha niwasalimu wa Nyakonga
Kobamuncha wabö babe	Kwa Wamuncha, watu wao mama
Wabö Magabe ö 'Nyaisawa	Kwao Magabe mtoto wa Nyaisawa

Ko bakare ba Nyabasi Kwa mashujaa wa Nyabasi

4. Nuni Kimusi umugiya Ni mimi Kimusi 'umugiya'
 Kimusi umuhiri itembe Kimusi wa aila ya Itembe
 Umumura kurwa Nyankongo Kijana kutoka Nyankongo
 Nyankongo wabö Muinga Nyankongo kwao Muinga
 (Nyaigotti-Chacha 1989:82-83)

2.7.3 UTENDAJI WA MAJIGAMBO

Sifa moja ya kimsingi ya fasihi simulizi ni utendaji. Finnegan (1970) ametoa kauli kwamba maneno yenyewe hayawezi kuachwa yajisemee. Analomaanisha hapa ni kwamba kuna masiala mengi yanayohusika katika mazungumzo, mbali na maneno, hivi kwamba kufahamu yale maneno tu hakutatasha kuupokea ujumbe kikamilifu. Mwasilishaji hutumia uso, mikono, mwili mzima na ishara nyinginezo kuukamilisha ule ujumbe. Katika jamii nyingine za Kiafrika kama Wayoruba, utendaji huu huzusha sana ya maonyesho ambapo shujaa anekariri 'ijala' huku akiigiza kuonyesha alivyoya windo lake.

Muziki na densi huwa na nafasi muhimu katika majigambo. Katika jamii ya Wakuria, majigambo huwasilishwa palipo na muziki. Inaweza kuwa ni 'iritungu' linalochezwa, 'obokanö', 'entono', 'ekegögö', 'ibirandi', 'ekerongwe'¹² au baadhi ya ala hizo zikichezwa kwa ushirika katika sherehe fulani. Densi inapofikia kilele chake, yule mchezaji wa ala, ambaye pia ndiye mtongoaji, humsifu mmoja wa wale wanaocheza kwa kumwita akitumia jina lake la majisifu na kutaja baadhi ya matendo

anayoonea fahari (okogööra). Kusudi la kumsifu hivi ni kuamsha hisia zake kikamilifu na kumchokoza ili aje mbele ya hadhira ajinaki. Kwa mfano, mtongeoaji anaweza kuimba hivi:

Tafsiri

Tondorobu Nyamohanga	Dunlop Nyamohanga
Mura wa Abahirinkori	Kijana wa Abahirinkori
Tondorobu mura ö'Tenga	Dunlop kijana wa Tenga
Mura ö'Sogota Nyarero	Kijana wa Sogota Nyarero
Mura ö'remerwa nirika	Kijana wa aliyelimiwa na kundi la ujima
Inchiherange chikagunda	Njugu zikaharibika
Tahika hangi gu kyome	Fika karibu na ale yangu
Ontebi amang'ana gao	Uniambie mambo yako
	(Nyeigotti-Checha 1979:11)

Kuteuliwa kwa mtu ili ajinaki huwa ni nafasi tunu. Anapoitwa kwa kutangazwa hivi mbele ya watu, na jinsi mtongoeji anavyozidi kumsifu, hali yake kisaikolojia inabadilika. Anabadilika kiakili, anahisi ametuna kwa ujasiri, na moyo unamzonga kwa furaha. Akiwa katika hali, hii anahisi kwamba anaweza kutenda lolote kama vile kukabiliana na maadui bila woga au kupita mahali po pote hata penye machaka yaliyoshikamana. Basi anajitokeza kadamnasi ya watu huku ameshikilia silaha yake (fimbo kama ufito, rungu, shoka nk) kwenye mkono wa kulia na kuanza kububujika maneno. Anaanza kwa kujitambulisha kwa hadhira akitumia mkururo wa majina; anatoa maelezo kuhusu wazazi wake, mlango wake, familia na

marafiki zake. Kwa mfano, Tondoroba Nyamohanga, aliyeteuliwa hapo juu na mcheza ala, anaweza kuanza majigambo yake hivi:

Tafsiri

Mbane Burure o'Mosonga	Mwenzi Burure wa Mosonga
Weisa airigarre kurioba	Mja aliyelala chali
Amasasi garacha hanse	Risasi zikimwagika chini
Otamberekera ngotebi	Niite nikwambie
Nyora nuni oberekeye	Ikiwa ni mimi uliyeita
Tanganya hake nguchande	Nisubiri kidogo naja
Neng'ora ngucha kiamanche	Naja polepole kama maji
Otokera nichuyi omoro	Ukishtukia nimejaze mto
Neng'ora nkorea gichinswa	Nala polepole kama mchwa
Otokera ndagusia inyumba	Ukishtuka nimeangusha nyumba
Irina rënë nuni bënë	Jina langu mimi
Tondorobu Nyamohanga	Dunlop Nyamohanga
Nyamohanga biahonchoye	Nyamohanga aliyepindua
Abaigoro basinge abanse	Wa juu wacheze na wa chini

(Nyaigotti-Chacha 1979:11)

Ushairi wa majigambo huwasilishwa kwa mwendo wa kasi sana ikilinganishwa na mazungumzo ya kawaida (Vail & White 1991:164; Cope 1968:28). Huwa na maghani ya kipekee ambayo inakadiriwa kuwa kati ya wimbo na mazungumzo. Majigambo hayo hutolewa kwa sauti ya juu kabisa ili umati uliokusanyika usikie. Mwasilishaji hutumia sentensi fupi fupi za kishairi na kuchukua mipumuo ya haraka pale ambapo kuna kituo. Kaida hizi huzusha mchomo na msisimko wa moyo na hata kupagawa kwa mwasilishaji na hadhira yake. Jinsi anavyoendelea kukariri majigambo, ndivyo kasi, ukubwa na upaaji wa sauti yake

unavyozidi.¹³

Hadhira nayo humhimiza kwa kumshangilia, hasa anepotoa hoja inayoiathiri. Wanaume hushangilia kwa kufanya aina fulani ya usiyahi unaoitwa ogokonga; nao wanawake hupiga vigelegele (ukuriryata) na kumpa zawadi za shanga walizovalia. Hawa wanawake huja pamoja wawili wawili wakicheza na kumvalisha hizo shanga shingoni. Wakati mwasilishaji anapoendelea kutoa majigambo yake, huwa muziki unaendelea chini kwa chini au mchezaji ala anadakiza kila mwasilishaji anapopumua kwa kucheza sauti fulani kwenye ala. Sauti hizi huwa kama kiitikio cha maneno ya mwasilishaji. Muziki huu humpa mwasilishaji wizani ridhimu inayomwongoza kupanga maneno yake. Mambo haya yote huchangia kuzidi kwa jedhba hadi hali ya mwasilishaji inabadilika kabisa. Hali hii ndiyo aliyonasa Finnegan (1970:138) alipomnukuu Lekgothoane akieleza:

".... mtu anapojigamba au anaposifiwa anaweza kutembea juu ya miiba lakini miiba hii haiwezi kupenya ngozi yake kwa sababu imekuwa isiyopenyeka."

(Tafsiri ya mtafiti)

Katika utendaji wa majigambo, mwasilishaji huwa amekaza macho, akipiga hatua moja mbele au nyuma mara kwa mara, akitingisha kichwa, na kuinua, kuteremsha na kuzungusha silaha aliyoishikilia. Aghalabu, anapofikia kilele cha mawasilisho yake, anaanza kutetemeka, na hapo inabidi atulizwe au sivyo ataanguka chini katika hali inayoitwa 'okogwa emete' au 'egetetemeri'.¹⁴ Hadhira ilifurahia kitendo hicho. Hata hivyo haikuwa desturi kwamba kila aliyejigamba angetetemeka na kuanguka chini.

Mwasilishaji humaliza majigambo yake kwa kuteremsha sauti yake au kutamka maneno yanayoonyesha kwamba amefikia kikomo.

Kwa mfano:

Tiga nkore marëngë

Tafsiri: Acha nifanye machache B₅₂

au

Bono hayo nkuyande

Tiga ngokererri

Oweito nyabicheti kënda

Taahuria bokongu sana C₃₃₋₃₆

Tafsiri: Hivyo sasa ninaenda

Acha nikuage

wa kwetu mwenye kadi tisa

Imba kwa nguvu sana.

Mara tu anapomaliza, wale wacheza muziki wanaendelea kucheza ala zao. Inapotokee kwamba mwasilishaji wa majigambo hasiti, hadhira yaweza kumwambia kuwa yametosha na kumpigapiga mgongoni ili apoe, au mchezaji ala huanza kucheza kidogo kidogo ili kumkatiza.

Ifahamike kwamba kuna tofauti katika kasi ya kuwasilisha majigambo kwa vijana, kina baba na kina mama. Vijana huwasilisha majigambo yao kwa kasi zaidi kuliko hao wengine kwa sababu bado wana nguvu. Kina mama huwasilisha majigambo yao wakitumia mahadhi yanayokeribia wimbo.

2.7.4. DHIMA YA MAJIGAMBO

Fasihi inatokana na jamii, na ni kwa ajili ya jamii. Pasipo jamii ya watu, hakuna fasihi. Fasihi ni matokeo ya jamii katika mazingira yao. Kwa hivyo fasihi ina madhumuni mahsusi kwa jamii. Fasihi ina dhima mbili kuu katika jamii: kuelimisha na kuburudisha. Hizi ni kazi za kukidhi mahitaji ya mwanadamu.

Ushairi wa majigambo ni sehemu ya fasihi iliyo na dhima fulani katika jamii. Dhima kuu ya majigambo ni kusawazisha tabia kwa kuisisitiza mwenendo na desturi nzuri. Mtu alipofanya jambo zuri alisifiwa sana, na hii ilikuwa njia mojawapo ya kuwahimiza wengine waige matendo yake. Majigambo ni kioo cha maadili ya jamii.

Katika kitengo cha 'majigambo ya kijamii', asasi za jamii kama kabila, ukoo, mlango, familia na kadhalika zilisifiwa. Hali hii iliamsha hisia za kizalendo. Katika kustahi kabila au ukoo, watu waliomo kwenye asasi hizo walizipenda zaidi, wakawa na ushikamano, umoja na uaminifu zaidi. Hivyo, majigambo yaliwaunganisha watu (Cope 1968:32), walio hai na waliokufa.

Suzette Heald, katika mswada wake Praise Poems of the Kuria anausia kuwa majigambo ya Wakuria yana mafunzo mengi kwa jamii hiyo. Anasema:

"Mashairi (majigambo) haya yametuna kwa kuhifadhi elimu azizi kuhusu watu mashuhuri wa Kuria, wakiwa wafu au wazima, kuhusu koo na matendo yazo, kuhusu mapokeo ya kitamaduni ya Wakuria. Labda kwa vijana wengi, majigambo haya ni zana muhimu ya kujifunza juu ya maisha ya hapo kale na kanuni ambazo hazifuatwi tena" (uk. 8)

(Tafsiri ya mtafiti)

Anayaona kama hazina ya elimu kwa vizazi vya leo. Aidha, mashairi haya, kama kumbukumbu ya yaliyotokea hapo mbeleni, ni namna fulani ya kurekodi na kuhifadhi historia kwa matazamo wa msheiri. Licha ya hayo, mambo yaliyohifadhiwa kwa ushairi hudumu zaidi ya yale yaliyohifadhiwa katika masimulizi ya kawaida.

Katika jamii ambazo hazikujua kusoma na kuandika, hii ilikuwa njia moja ya kufahamisha watu juu ya matukio mapya yaliyojiri na kutangaza matendo makuu yaliyotekelezwa na mmoja wao.

Kazi nyingine kuu ya majigambo ni kuburudisha. Kazi hii hujihusisha zaidi na vionjo vya mwili kuliko vya akili. Nia kuu ya watu wanaojitokeza katika hafla kama hizi huwa ni kujifurahisha kwa kutazama na kushiriki katika misakato iliyo pale. Kama tulivyotaja hapo awali, majigambo yalitokea pia katika densi zilizopangwa kuburudisha watu waliokuwa shambani wakifanya kazi za ujima. Kwa hivyo hadhira iliburudika na kupumzisha miili na akili zao baada ya kazi ya sulubu mashambani mwao.

Majigambo yanaweza kuwa ya kuchekesha, kushangaza, au kutisha. Ikiwa ni ya kimzaha, umati huburudika. Mbinu moja inayotumiwa kuleta ucheshi katika majigambo, ni ile ya kutumia wahusika wanyama. Mnenaji anasimulia visa ambamo anakutana na wenyama waliohuishwa kuwa kama binadamu kwa hulka fulani fulani, kama vyura wanaocheza fidla, fisi waliobeba viazi kwenye uteo, na kadhalika. Ingawa visa hivi vinachekesha na kuburudisha huwa ni taswira za matukio ya kweli na huwa na mafunzo adili. Shairi la Muniko Richard Mwita linatumia mbinu

hiyo.

Shairi K₄₇₋₆₆

Tafsiri

Nuni geköra obosani Rumbwa	Ni mimi mfanya urafiki
	katika nchi ya Wanandi
Mo Getangita Gibëwa	Nyumbani kwa Getang'ita Gibewa
Nanyööre ndaya Rumbwa	Nilikuwa naenda Nandi
Nkahëta mogetatukia	Nikapita kwa watu waliosokota nywele
	(Maasai)
Nkanyööra engwe erasaara	Nikamkuta chui akitahiri
Ekiora kerarea obosaamba	Chura akiimba nyimbo za tohara
Enkanga eratëma ekegöögö	Kanga akicheza fidla
Inguti eratëma iritungu	Njiwa akicheza zeze
Egeköndö nakiö ibirandi	Tumbili akicheza 'ala ya vibuyu'
Ichibunda chirakoonga	Punda wanashangilia
Ichingökö chiraririata	Kuku wanapiga vigelegele
Esarigööko erachisööya	Jimbi akiwazawadia
Iribina niriiya reere	Densi ilikuwa ya kupendeza
Koonö wonswi areroche	Kwa ye yote aliyeiona
Hanö nkogënda hakëigö	Nilipoenda mbele kidogo
Nkanyööra engogë erabiara	Nikakuta nyani
	anejifungua
Amang'ana gagebebeheye	Mambo yamemwendea mrama
Nyööra ntagehaye iriögö	Kama nisingempa dawa
Nyööre endo yagihinëini	Angefariki katika uzezi
Mwita mbagima naturia	Mwita nimesaidia wengi

Katika fasihi, taswira ni lugha inayochora picha ya vitu au mahali kwa kutumia ishara (Senkoro 1982:35). Katika taswira tunagundua maelezo ambayo, jinsi yanavyopangwa na msanii, huweza kuifanya hadhira izipate aina mbalimbali za hisi zinazoshughulikiwa na kazi ihusikayo ya fasihi; yaani hisi za kunuse, kuona, kuonja na kugusa.

Katika beti zilizonakiliwa hapo juu, taswira zinazojitokeza ni za maono. Msomaji anaweza kuona wanyama hao wakiendesha densi yao. Matumizi ya picha mara nyingi huambatana na yale ya ishara. Ishara ni dhana au mawazo mbalimbali yanayotumiwa na washairi na wanafasihi mbalimbali katika kazi zao za fasihi kuwakilisha vitu, dhana au mawazo mengine. Matumizi haya yanaingiliana moja kwa moja na yale ya ishara katika semiotiki ambapo ishara hiyo inatuelekeza kwenye maana fulani katika utamaduni husika. Taswira hizi zinasimamia vituko na maejabu wenayoona wanaume katika safari zao za vita, usasi, uporaji na kadhalika:

Desturi ya kukariri majigambo ilikuwa namna ya kujiwekea mustakabali kukwea ngazi za kisiasa. Mtwala wa jamii hii alitwa Omogambi. Alicheguliwa kushikilia wadhifa huu kwa ridhaa za wananchi. Kabla ya kuwania kiti hicho, alitakiwa kuwa mtu shujaa kuwapiku wengine wote na awe ameshawahi kuwaongoza wenzake vitani mara kadha wa kadha na wakarudi na ushindi. Kazi kuu ya 'omogambi' ilikuwa ni kuhakikisha kwamba watu wanakingwa kutokana na tishio la lote kutoka nje. Kwa hivyo, mtu alipozidi kutenda vitendo vya ukakamavu, aliweza kuwa na kusenyo kubwa la majigambo yaliyosisimua sana. Kwa njia hii, sifa zake zilienea, na wakati wa kumchagua

'omogambi', yeye alifikiriwa.

Ushairi wa majigambo ni sanaa mufti inayostahili kuhimizwa katika jamii. Kila mtu alikuwa na uhuru wa kujitungia mashairi haya. Mintarafu utungaji huu, kunatokea mashindano, na hili linawasaidia watu kuwa wabunifu zaidi. Mashairi haya yalikuwa na dhima ya kunoa akili za wawasilishaji na wasikilizaji, na hata kipawa cha unenaji kwani mbinu mbalimbali za lugha zilitumika. Mbali na mashindano ya watu binafsi, kulitokea mashindano kati ya watu wa makundi tofauti kama makundi ya tohara, milango tofauti, koo, na hata vizazi tofauti. Hii shauku ya umearufu na fahari ilikuwa msukumo mkubwa kwa watu kutenda mambo ya kuejabia ili wajulikane, na sifa zao zidumu hata baada ya mauko yao.

2.7.6. MAUDHUI KATIKA MAJIGAMBO YA KIKURIA

Ingawa majigambo huelezea matukio ya kweli, mshairi hupiga chuku na kuongeza ladha katika vitendo anavyosimulia ili aweze kuiteka hadhira yake. Madhumuni ya mashairi huwa si kuelezea matukio tu, bali ni kuyatumia matukio hayo kujigamba juu ya uhodari wake mtu. Kupiga chuku, kubuni vipengele vidogo vya kila lililotokea, na kubadilisha mtiririko wa matukio, hufanyika katika kiwango cha juu sana hivi kwamba wakati mwingine hatuwezi kuyaengalia majigambo kama rekodi fika ya yaliyotokea. Kwa mfano, majigambo yataeleza juu ya mapambano na adui, ambayo kweli yametokea mahali pelipotajwa, lakini si lazima kwamba kila mara adui alitoroka kwa woge au aliuawa kama sheiri linavyoeleza. Ni muhimu basi, kwa msomaji na msikilizaji, kujua namna ya kupambanua matukio halisi

yaliyotokea, na maelezo ya ziada yenye kusudi la kunogesha ushairi ili uwateke wasikilizaji.

Majigambo ya Wakuria huwa na maelezo mengi juu ya asasi mbalimbali za kijamii. Maudhui haya hujitokeza katika masimulizi ya historia ya kabila, ukoo, milango, ya vizazi na matendo yao, na mila na desturi zao. Kwa mfano, tumeshataja kuwa kila ukoo ulikuwa na majigambo yaliyosifu asasi hiyo tu.

Aidha, ni nadra kwa mshairi kukamilisha shairi lake bila kutaja ng'ombe. Mavizio na mashambulio ya ghafla kupora ng'ombe dhidi ya Wamaasai huelezwa kwa urefu. Hata mvulana anapokaribia kuoa na hana mahari atajigamba eti mradi ana mkuki basi etoa tu. Katika miji ya Wakuria, zizi la ng'ombe huwa katikati ya mji. Nafasi hii inaonyesha umuhimu wa ng'ombe. Hawa walirejelewa sana katika majigambo mpaka matumizi ya kiambishi -chi- cha upatanisho wa kisarufi katika kitenzi, kilieleweka kumaanisha ng'ombe. Kwa mfano:

Nachirentere amobaso gororre

Tafsiri: Alizileta mchana wa jua la utosi (bila kuficha)

Chigeye nabaikwabe

Tafsiri: Zimeenda na Wamaasai

Shairi D₁₆₋₁₈

Tafsiri

Hare ikurate igukura	Ambapo kilio cha usaidizi hutolewa
Hare etagukura ndongo	Ambapo hakuna kilio cha uongo
Hano ikurre <u>nchigeye</u>	Kilio kikitolewa <u>zimeenda</u>

Maudhui mengine ambayo yanajitokeza sana ni ushujaa. Masheiri mengi yaliyotungwa yaligusia ujesiri wakati wa hatari. Mengine yangesimulia jinsi wanaohusika walivyopigana vita hadi wakashinda na kuwatimua madaui, au jinsi walivyoteke ng'ombe wa Wamaasai na kuwachukua ngawira. Ama yangezeleza jinsi walivyopambana na mnyama mkali hadi wakamuua.

Hapa na pale, maudhui ya ukulima yanajitokeza katika majigambo. Kwa mfano katika Shairi A₆₀, Debora Roswe Michael anajinaki kwa jina la majisifu: 'Kerema guitöngö rebö' (Anayelima kwenye gofu lao). Naye Siruri Nyachango katika Shairi J₃₆₋₄₀ anatufahamisha kwamba yeye ni mkulima wa miwa na ndizi. Majigambo yalihimiza bidii kazini. Watu waliokuwa na bidii shambani walijaza maghala yao kwa chakula na kusaza kila msimu wa mavuno. Wale wavivu walichekwa na kukejeliwa, na vijana kutoka kwa familia hizo hawangepata mchumba kwa urahisi.

Kwa jumla, majigambo yaligusia mambo mengi katika maisha ya jamii, lakini hayo tuliyojadili hapo juu ndiyo yaliyojitokeza zaidi.

2.8. HITIMISHO

Katika sura hii, tumejadili mambo mbalimbali muhimu katika jamii ya Wakuria kama vile historia yao, mifumo ya kijamii, na shughuli zao za kiuchumi. Mambo haya yamejitokeza zaidi katika mashairi yaliyochambuliwa katika tasnifu hii. Nia kuu tuliyokuwa nayo ni kuonyesha muktadha wa kitamaduni na kijamii uliozaa majigambo ya Kikuria. Inaonekana kuwa ukariri

wa majigambo ulipewa nafasi kubwa katika jamii kwa sababu ya dhima yaliyotekeleza.

Ikumbukwe kwamba mengi ya mambo tuliyojadili hapa ni sehemu ya utamaduni wa Wakuria, kama yalivyotendeka katika siku za nyuma. Siku hizi, desturi hizi zimeanza kufifia kwa sababu ya mabadiliko ya hali za kisiasa, kiuchumi, kielimu, na kijamii. Wakati huu, majigambo yanasikika tu katika sherehe za arusi na kwenye densi za wazi za vijana. Pia, ni watu makamo na wazee tu wanaotamelaki sanaa hii siku hizi.

Katika sura inayofuata tunashughulikia majina, hasa kama yanavyotumiwa katika majigambo ya Kikuria. Hivi ni vijenzi ambavyo vitatuvusha hadi kwenye majigambo yenyewe.

TANBIHI

1. (a) Abuso, P. A., A Traditional History of the Abakuria C AD 1400-1914, Kenya Literature Bureau, Nairobi, 1980, uk; 15.
(b) Guthrie, M., The Classification of the Bantu Languages, International African Institute, London, 1967, uk; 43
2. (a) kama 1(a) uk; 7
(b) Odak, O., "Kuria Ethnology" katika The Abakuria of Kenya: The Art of Music and Dance, KAERA, Nairobi, 1989, uk. 14.
(c) Chacha, M. D., Kitendawili cha Vitendawili: Maana na Matumizi katika Jamii ya Wakuria, Tasnifu ya M. A., Chuo Kikuu cha Kenyatta, 1991, uk. 30.
3. Tumetumia neno 'nchi' kwa maana finyu ya eneo au jimbo wanalishi Wakuria.
4. Mazungumzo ya mtafiti na Mzee Agostino Ikwebe Machugu tarehe 28/8/96 katika Wilaya ya Kuria, tarafa ya Mabera, kata ya Bugumbe Mashariki, na kijiji cha Masurura.
5. Mazungumzo ya mtafiti na mzee Roman Chacha Mogesi tarehe 2/9/96 katika wilaya ya Kuria, tarafa ya Kegonga.
6. Rwezaura, B. A., Traditional Family Law and Change in Tanzania: A Study of the Kuria Social System, Nomos

Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 1985, UK. 25.

7. Katike tasnifu hii tutatumia kirai "lakabu la ukoo" kwa maana ya 'totem'.
8. The Encyclopedia Americana Vol.26, Grolier Incorporated, Connecticut, 1984.
9. Kama 4 hapo juu. Mzee Agostina Ikwabe Machugu alieleza kuwa katika densi ya esanri, shujaa mmoja ambaye ameshaua adui katika vita huwaongoza vijana waliofuzu. Akiwa mbele yao anasema "umenipa shujaa" (wang'a umumura). Anaigiza jinsi alivyopambana na adui hadi akamuua. Maigizo haya yanawamotisha hao vijana ambao wanachagawa na kuonyesha kuwa wako tayari kwa vita.
10. 'Embegete' ni aina ya ngoma ndefu iliyozibwa upande mmoja tu. Inatengenezwa kwa ngozi ya mburukenge. Hapo zamani, ngoma hii ilichezwa tu katika sherehe za (isubö yomogaka) kutawazwa mzee.
11. Nyaigotti-Chacha, C., "Musical Instruments of the Abakuria", Seminar Paper Kisumu, Institute of African Studies, University of Nairobi, 1979, uk. 11.
12. Iritungu - zeze au kinubi
Obokanö - ala ya muziki inayochezwa kwa kijiti huku mdomo ukiwa ndio kipaa za seuti chake.

Entono - ala ya muziki mfano wa upinde iliyofungiwa
kibuyu ili kupaaza sauti

Ekegögö - hii ni fidla ya Kiafrika

Ibirandi - ala ya muziki iliyotengenezwa kwa kibuyu
kilichosafishwa ndani na kuwekewa mbegu au
changanawe.

Ekerongwe - ala ya muziki kama zumari inayochezwa kwa
kupuliza.

13. Licha ya hayo, majigambo huwa na matumizi ya kiufundi ya
lugha, kwa hivyo ni sharti hadhira isikize kwa makini
ndipo itaelewa analosema yule mjineki.

14. 'Okogwa emete' au 'egetetemeri' ni hali impatayo mtu
akiwa na hisia nyingi juu ya jambo fulani na humfanya
atetemeke na kuanguka chini. Kulikuwako na aina maalum
ya miti ambayo watu walitumia ili waweze kuchagawa kiasi
cha kuanguka chini walipoingwa na hisia nyingi juu ya
jambo. Aghalabu hisia hizi ziliamshwa na muziki.

SURA YA TATU3.0. MAJINA KATIKA UJENZI WA MAJIGAMBO3.1. UTANGULIZI

Katika sura iliyopita tulijadili historia ya Wakuria na kuweka wazi amali zilizomo katika utamaduni wao, hasa zile zinazorutubisha na kuibushe majigambo. Sura hii inashughulikia majina kama yanavyotumiwa katika majigambo ya Kikuria.

Jina ni kirai au neno la kumtambulisha mtu, mnyama, mahali, au kitu. Majina hugawika katika makundi mawili: majina ya kibinafsi (watu, wanyama, na vitu) na majina ya mahali.¹ Jamii za Kiafrika huyapa majina umuhimu mkubwa katika maisha yao. Wao huchukulia majina kuwa sehemu ya nafsi ya mtu, na pia ya utamaduni wa watu (Mbiti 1975:87). Aghalabu, majina ya watu huwa yamesheheni maana. Majina, katika nadharia ya semiotiki, ni ishara zenye maana. Jina ni kichocheo ambacho huzusha akilini mwetu kile kinachorejelewa. Kutokana na kauli hiyo, jina linapotajwa huwa wasifu wa mtu, mnyama, kitu au mahali umebainishwa. Jina la mtu huwa limejaa sifa, hulka na matendo ya mtu huyo. Ikiwa mtu ana mkururo wa majina yamkini majina hayo yatakuwa na viwango tofauti vya umuhimu kweke.

Kuwa na jina ni kuwa na historia. Jina humshirikisha mahluki na mababu zake na kuthibitisha mustakabali wa wale watakaofuata katika ukoo huo. Katika jamii za Kiafrika, jina ni uzi unaowashikanisha watu wa nasaba moja. Ikiwa basi jina lina maana fulani na pia limefungamana na historia ni wazi kuwa lina atheri kubwa za kisaikolojia kwa watumiaji wake.

Majina, hasa yale ya wasifu au majisifu, ni kipashio cha kimsingi katika ujenzi wa majigambo.²

Hasa, katika sure hii, mfumo wa kiorthografia wa lugha ya Kikuria umewekwa wazi, vipengele fulani vya kimofolojia vimejadiliwa, utaratibu wa kupata majina katika jamii hii umegusiwa, na mwisho kumetolewa uchambuzi wa majina ya majisifu kama viungo vya majigambo.

3.2. FONOLOJIA NA MOFOLOJIA YA KIKURIA

Shairi ni matini inayotumia malighafi ya lugha yake kwa njia mahsusi. Ushairi ni aina maalum ya lugha. Arki zote za lugha; sauti, sarufi, na maana ni viungo muhimu katika ujenzi wa meshairi. Kinachotofautisha ushairi na lugha ya natheri ni kwamba viungo hivi hufumwa kwa ruwaza ya kipekee (Hodza 1979:43). Ushairi wa Kikuria, kama vile ushairi wa lugha yote ile, huwa una misingi yake katika lugha iliyozao. Zile mbinu mbalimbali za kishairi huwa na mwendelezo wa mifumo ya sauti na miundo ya kisarufi ya lugha ya kawaida. Ili kuelewa vyema mbinu zinazotumika na miundo iliyomo katika majigambo ya Kikuria, inabidi mambo machache yaeleweke kuhusu lugha hiyo.

3.2.1. ORTHOGRAFIA NA FONOLOJIA YA KIKURIA

Mifumo mbalimbali ya hijai imewahi kupendekezwa na kutumiwa katika uandishi wa Kikuria kwa kipindi cha miaka ishirini iliyopita.³ Mifumo hii imetofautiana kiasi cha kuwakanganya wasomaji wa lugha ya Kikuria. Tofauti hizi zilizuka kwa sababu kuna mifenyiko katika lugha hiyo ambayo ilikuwa haizingatiwi. Katika tasnifu hii mapendekezo aliyotoa

Cammenga⁴ yamezingatiwa. Tumeongezea tu sauti [t^h] ambayo ni ya mpumuo katika orodha hiyo. Tunafikiri hiyo ndiyo sauti inayotumiwa badala ya [t] kama alivyopendekeza.

KONSONANTI

	MIDOMO	UFIZI	KAAKAA GUMU	KAAKAA LAINI	KOROMEO
MTUO		t ^h d		k	
NAZALI	m	n	ɲ	ŋ	
VIKWARUZO	β	s	tʃ	ʒ	h
LIKUIDI		r, rr			
VIYEYUSHO	w		j		

Konsonanti za Kikuria, kama ilivyoonyeshwa hapo juu, ni t, d, k, m, n, ny, ng, b, s, ch, g, h, r, rr, w, na y. Kikwaruzo cha midomo [β] huandikwa katika othografia kama /b/. Sauti [b] haipatikani katika lugha hii isipokuwa iwe imefuata nazali kama katika muungano /mb/ ambao ukichukuliwa kama sauti moja huandikwa [b]. Aidha, katika othografia, fonimu /g/ hutumiwa kuwakilisha kikwaruzo [ʒ]. Sauti [g] hupatikana tu ikiwa imetanguliwa na nazali /n/ ili kuwa na muungano /ng/. Fonimu ya mtuo /t/ inayopatikana katika lugha hii ni ile iliyo na mpumuo. Katika maandishi ya kifonetiki huandikwa [t^h].

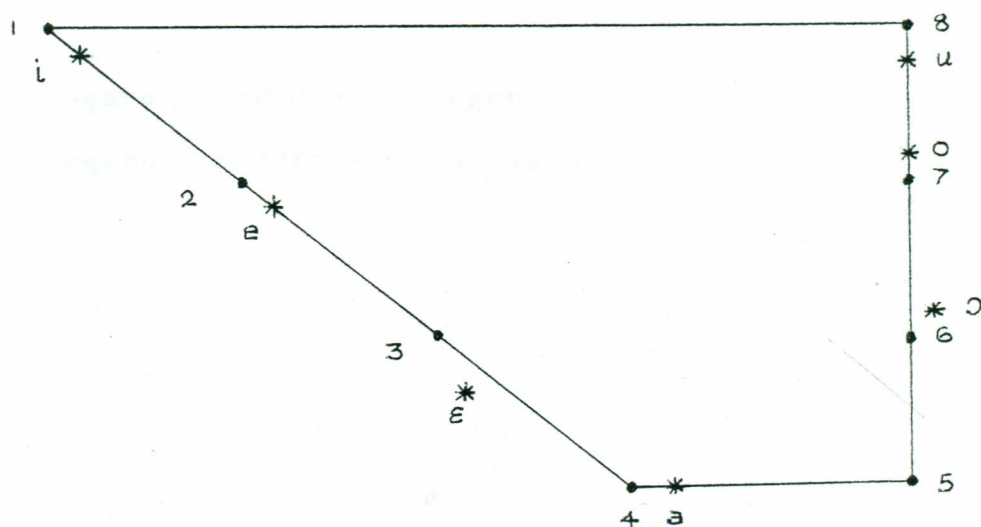
Katika maandishi mengine⁵ sauti [tʃ] imewakilishwa na fonimu /c/ lakini hapa tumetumia /ch/ kwa sababu ndiyo inayojulikana zaidi hata katika Kiswahili na ni rahisi kufahamika.

MUUNGANO WA KONSONANTI

Katika lugha ya Kikuria, fonimu mbili au zaidi huungana kuunda sauti moja. Mojawapo ya fonimu hizo huwa ni nazali. Miungano hiyo ni nt, ns, nch [nʃ], nk [ŋk], mb[b], nd[N], na ng[ŋg].

VOKALI

Guthrie (1967:2), amesema kwamba shida moja katika kuendesha uchunguzi wa lugha za Kibantu ni matumizi ya vokali tano sambamba na vokali saba. Ingawa utafiti umeshadhihirisha kuwa kuna vokali saba katika Kikuria, hadi sasa kuna waandishi wa lugha ya Kikuria wanaotumia vokali tano. Katika kufanya hivyo baadhi ya sauti hazinaswi vyema na inakuwa vigumu kutofautisha jozi fulani za maneno. Vitabu kadhaa vimetolewa kwa kutumia vokali saba.⁶ Nafasi ya vokali hizo imeonyeshwa katika mchoro huu mkabala na nafasi za vokali nane za kimsingi kama alivyopendekeza Daniel Jones.⁷

Hapo mbeleni, maneno ya Kikuria yaliyokuwa na sauti [e] na [ɛ], [ɔ] na [o] yaliandikwa kwa kutumia fonimu mbili /e/ na /o/. Katika tasnifu hii, hizo sauti nne zitawakilishwa kwa fonimu tofauti

Ishara ya
kifonetiki

Ishara ya
kiorthografia

[e]

[e]

[ɛ]

[ë]

[o]

[o]

[ɔ]

[ö]

Kwa kuipa kila sauti fonimu yake inakuwa rahisi kutofautisha jozi ya maneno yanayofanana kama:

Maana

(a)	sekera	[sekera]	- shuka
	sëkëra	[sekera]	- chekeo
	ekeresa	[ekeresa]	- nyundo
	ekerësa	[ekeresa]	- kidevu
(b)	enkörö	[enkoro]	- moyo
	enkoro	[enkoro]	- mzee
	obogörö	[oboyoro]	- ugoro
	obogoro	[oboyoro]	- vijiguu

Vokali zote za Kikuria huweza kuwa ama fupi au ndefu.

Hapa kuna mifano:

		<u>Maana</u>
i	ugusika [uYusika]	kusita
ii	ugusiika [uYusi:ka]	kufunga
e	ogosemia [oYosemia]	endesha shtaka dhidi ya
ee	ogoseemia [oYose:miə]	kupanga
ë	ogokëba [oYokëβa]	kukata
ëë	ogotëëma [oYotë:ma]	kuumba
a	okonara [okonara]	kuzoea
aa	irisaana [irisa:na]	kichaka
o	ogotoka [oYot ^h oka]	kutukana
oo	ogotooka [oYot ^h o:ka]	kupatikana
ö	okoböcha [okoβotʃa]	kutapika
öö	okobööcha [okoβo:tʃa]	kudonoa
u	ugutuba [uYut ^h uβa]	kujaza mchanga
uu	ugutuuba [uYut ^h u;βa]	kulanda

Mfumo wa othografia ulioelezwa ni muhimu kwani hizo ndizo seuti ambazo mjinaki anatumia katika maneno yake. Vile vile, mashairi yaliyokusanywa yameandikwa kwa kutumia fonolojia hiyo.

Katika lugha ya Kikuria, udondoshaji wa vokali hutokea sana mwanzoni au mwishoni mwa meneno. Katika mazungumzo ya haraka kama vile kukariri majigambo, udondoshaji wa vokali hutokea iwapo katika meneno mawili yenayofuatana, la kwanza linamelizika kwa vokali na la pili kuanzia vokali. Inapotokea hivyo, ile vokali iliyo mwishoni mwa neno la kwanza hudondoshwa. Kwa mfano:

'okogora ibiinto' inakuwa 'okogor ibiinto'

'araruga ubukima' inakuwa 'irerug ubukima'.

Hali kadhalika, udondoshaji unaotokea mwanzoni mwa neno husababishwa na mwendo mwepesi wa mazungumzo.

'abaturi abanto beito' husikika kama

'baturi banto beito'

Udondoshaji vokali ni muhimu katika usheiri wa majigambo. Mshairi huweza kuwasilisha majigambo yake kwa kasi kwani anadondoa sauti nyingine. Pia ni rahisi kwa msheiri kusawazisha mapigo ya kila mshororo kwa kudondoa au kutodondoa sauti fulani.

3.2.2. NGELI ZA KIKURIA

Kutokana na ukweli kwamba usheiri wa Kikuria hutegemea zaidi mbinu za kimofolojia kuliko sure za kifonolojia, tunawajibika kuelezea waziwazi mfumo wa kimofolojia unaotamalaki katika lugha hii. Ngeli za majina ni muhimu katika kuchambua na kuelewa vipengele vidogo vidogo vilivyomo kwenye majina ya majisifu. Ifuatayo ni orodha ya ngeli hizo, mifano, na viambishi vye ngeli za Kiswahili, katika mabano,

sambasamba na zile za Kikuria.

Ngeli 1/2 (m/wa)	omo-/umu-	aba-	
	omokari - mwanamke	abakari	- wanawake
	umumura - mvulana	abamura	- wavulana
Ngeli 1a/2a (-)	ø/mo -	ba-	
	goko - bibi	banyagokoro	-
		bibi(wingi)	
	sokoro - babu	basokoro	- babu
		(wingi)	
Ngeli 3/4 (m/mi)	omo-/umu-	eme-/imi-	
	omote - mti	emete	- miti
	umuyembë - mwembe	imiyembë	- miembe
Ngeli 5/6 (ji/ma)	iri-	ama-	
	irisana - kichaka	amasana	- vichaka
Ngeli 7/8 (ki/vi)	eke-/iki	ibi-	
	eke-/igi	ibi-	
	ekegënga - kijinga	ibigënga	- vijinga
	ikiina - kesi	ibiina	- vyesi
	egekëbi - kisu	ibikëbi	- visu
	igikuba - kufua	ibikuba	- vifua
Ngeli 9/10 (n/n)	e-/i-	ichi-	
	ebata - bata	ichibata	- bata
	emöri - mtamba	ichimöri	- mitamba
Ngeli 11/10a (u)	oro-/uru-	ichin-	
	orobagö - au	ichimbagö	- nyua
	urusiri - kamba	ichinsiri	- kamba
Ngeli 12/8 (-)	aka-/aga-	ibi-	

	akachuba - kijichupe	ibichuba - vijichupe
	aganto - kijitu	ibinto - vijitu
Ngeli 14/6 (-)	obo-/ubu	ama-
	obota - upinde	amata - pinde
	ubukima - ugali	amakima - ugali
Ngeli 15/6 (ku)	oko-/uku-	ama-
	okogoro - mguu	amagoro - miguu
	okosöma - kusoma	amasomo - masomo
Ngeli 16 (pa)	aha-	
	ahase - mahali	
Ngeli 17 (ko)	ke-	
	kebara - nje	
Ngeli 18 (mo)	mo-	
	monse - ndani	
Ngeli 20/6 (-)	ogo -	ama-
	ogobego - mbegu	amabego - mbegu kubwa
	kubwa	

(Cammenga 1994)

Kila ngeli ina viambishi mahsusi na hurejelea vitu maalum. Kwa mfano ngeli 1 na 2 hubeba kwa kiasi kikubwa majina yanayomrejelea binadamu, ilhali ngeli 11 inarejelea vitu vyenye umbo jembamba na refu. Ngeli za Kikuria zinafanana na zile za Kiswahili isipokuwa ngeli za 12 na 20 hazipo katika Kiswahili.

Katika Kikuria, neno huwa na sehemu mbili: shina na viambishi. Viambishi ngeli hupatikana kwenye neno kama viambishi awali. Katika majigambo, mshairi huwa na uhuru wa kubadilisha viambishi vilivyoambatanishwa kwenye mzizi wa neno

ili kuwasilisha vyema maana aliyokusudia. Kwa mfano:

Maana

umu - mura	mvulana
aba - mura	wavulana
iri - mura	jivulana (kuna kiwango cha medhareu)
ugu - mura	jivulana
aka - mura	kijivulana
uru - mura	kijivulana (kuna kiwango cha medhareu)
ubu - mura	hali ya kuwa mvulana

Kuna uhusiano mkubwa kati ya mzizi na viambishi. Kwanza, kila mzizi wa neno huwa na viambishi vya kimsingi ambavyo aghalebu huambatana nao; Pili, inawezekana viambishi vingine kutumika pamoja na mzizi huo. Huu ndio ubunifu anaotumia mshairi anepowasilisha majigambo yake.

Kumekuweko na utatanishi katika uandishi wa majina, hasa yale ya kipekee, yanapokuwa na viambishi awali. Majina kama hayo yameendelezwa kwa njia mbalimbali:

1	2	3
Igikuria	igiKuria	IgiKuria
Wekuria	waKuria	WaKuria
Abagumbe	abaGumbe	AbaGumbe

Katika tasnifu hii, njia ya kwanza ndiyo imetumika, yaani herufi kubwa imewekwa mwanzoni mwa neno kuonyesha kwamba viambishi pamoja na mzizi ni neno moja.

Shida nyingine hutokea katika sentensi za 'ni'. Kwa mfano "Mtoto ni mkubwa". Katika Kikuria 'ni' hutafsiriwa kama 'no'. Kwa hivyo inakuwa shida kuamua sentensi kama hiyo itaendikwaaje:

		<u>Maana</u>
(i)	omööna no omonënë	Mtoto ni mkubwa
(ii)	omööna n'omonënë	- " -
(iii)	omööna no monënë	- " -
(iv)	omööna no'monënë	- " -
(v)	omööna n omonënë	- " -
(vi)	omööna nomonënë	- " -

Njia ya sita ndiyo inayofaa zaidi na ndiyo iliyotumiwa katika tasnifu hii. Vivyo hivyo vifungu vingine vya maneno, kama hivi vya -a ya umilikaji, vitafuata utaratibu huo.

Maana

omosani womonto	rafiki ya mtu
emete giabana	miti ya watoto

Tumeamua kufuata utaratibu huo (omööna nomonënë) kwa sababu kwa kawaida hiyo ndiyo njia inayotumika. Licha ya hivyo, mtongoaji hudondosha sauti fulani ili kurehisisha kazi yake.

3.3. MAJINA YA MAJISIFU

Nadheria ya semiotiki ni muhimu katika kufahamu nafasi ya majina katika jamii. Semiotiki hushughulikia ishara, na jina ni ishara. Kwa mujibu wa nadheria hii kilo ishara huwa na sura mbili: umbo na yaliyomo au maana (Sebeok 1977:6). Ishara

ni kabadala cha lile linalowakilishwa. Unakidi wa ishara huwezekana tu katika muktadha wa utamaduni wa jamii fulani. Kwa hivyo jina huelezea moja kwa moja utamaduni wa jamii fulani.

Majina ni muhimu sana katika maisha ya watu. Katika jamii za Kiafrika mtu angeweza kuwa na majina mengi iwezekanavyo na hata akawa anayabadilishabadilisha, leo akijulikana kwa hili na kesho lile jingine.

Mashairi yaliyomo kwenye tasnifu hii yana majina ya aina mbalimbali: majina ya kipekee, majina ya kupanga, majina ya kupachikwa, majina ya msimbo, majina ya ukoo, milango, vilango, familia, makundi ya tohara, vizazi, na kadhalika. Watu waliyapata majina haya kwa njia mbalimbali.

Majina ya Kikuria yalipatikana katika miktadha tofauti tofauti. Binaadamu hupewa jina lake la kwanza anepozaliwa. Katika kumpa mtoto jina Wakuria hawekulichagua jina kwa sababu walilipende tu; bali walikuwa na utaratibu wa kufuata. Mtoto alipozaliwa alipewa majina mawili - moja likiwa la ukoo. Kifungue mimba aliiitwa Chacha, Mwita au Marwa kama alikuwa mvulana; na Boke, Gati au Robi kama alikuwa msichana.

Kwa sababu ya umuhimu wa majina haya, wazazi walitambuliwa au kuitwa kwa majina ya vifungue mimba wao (teknonimu). Mwanamke embaye mtoto wake wa kwanza ni Mwita angeitwa 'nyamwita' yaani 'mama yake Mwita', 'nyamerwa' kwa 'mama yake Marwa' na kadhalika. Katika mashairi 'nyamerwa' huchukua umbo linalopendwa zaidi 'nyameiro'. Vivyo hivyo 'wanyinya' (mama yako) hufupishwa kuwa 'wanya' (A. 64, A. 70). Aidha, wanaume hurejelewa kwa majina hayo sita kama vile

'isagati' (Baba yake Gati). Kwa bibi inakuwa 'nyakorogati', na kwa babu inakuwa 'isakorogati'. Majina haya ni ya taadhima kubwa na ndiyo yanayotumika katika kutoa salamu kwa watu maalum kama babu na mama mkwe.

Katika lugha ya Kikuria, majina haya ya taadhima kama "isagati" na "nyarobi" yana muundo wa kiambishi+jina. Viambishi vya majina haya vinapatana na mashina ya Mame-Bantu yaliyofafanuliwa na Guthrie (1970:163-164). Ameeleza kuwa shina lenye maana ya 'baba yake' ni yice na 'baba yako' - yico. Mifano kutoka kwa lugha nyingine inadhahirisha ufanano huu.

baba yake (-yice)

Banyoro [ise]

Baganda [sse]

Kikuyu [iʃe]

Kamba [eθe]

baba yako (-yico)

Gusii [iso]

Chiokwe [ifo]

Luena [iso]

Guthrie anaeleza kuwa shina la Mame-Bantu '-nyaggu' au 'nyaggo' ndilo lenye maana ya 'mama'. Katika shina hilo tunaona matumizi ya nye- ambayo yanajitokeza katika lugha ya Kikuria. Kwa hivyo matumizi ya viambishi {ise-} na {nye-} katika salamu na hata majigambo ya Kikuria yana historia ndefu.

Mbali na majina haya ya 'kifungua mimba', mtoto alipewa jina la ukoo. Hili ni jina la mtu wa aila hiyo yamkini babu au bibi aliyekwisha kufariki. Kulikuwa na imani kwamba mtoto

huyo angemlanda somo yake kwa kila njia. Kwa sababu hii, majina ya ukoo yaliyotumiwa yalikuwa ya watu waliokuwa vielelezo fika vya kuigwa. Mazoea haya ya kuwapa watoto majina ya mababu zao yana maana ya kiasili. Ni njia ya kuwatukuza na kuwakumbuka waliokufa. Majina haya huunganisha jamii inayohusika.

Watoto wangepewa majina yaliyoakisi matukio maalum wakati wa kuzaliwa kwao. Mtoto aliyezaliwa wakati wa masika angeitwa 'Wambura', wakati wa njaa - 'Nchara', wakati wa kuvuna 'Wegesa', na wakati wa kupanda 'Mbusiro'. Aliyezaliwa usiku aliitwa 'Matiko', aliyezaliwa alfajiri aliitwa 'Bokeye', wakati wa kutayarisha weu - 'Matinde'. Watoto waliozaliwa wakati vyame vya ushirika vilipovume waliitwa 'Bomwe'. Wengine waliitwa 'Ikwabe' kama kumbukumbu ya vita dhidi ya Wamaasai.

Jina alilopewa mtoto liliweza kuonyesha mazingira alimozaliwa. Mtoto aliyezaliwa njiani aliitwa 'Makuri' au 'Nyagonchera'. Bitenke' ni jina alilopewa mtoto aliyezaliwa wakati wanawake walipokuwa wakivaa mapambo ya waya nzito za shaba nyekundu mikononi na miguuni. Mtoto aliyezaliwa baada ya watangulizi wake kufariki alipewa jina 'baya' kama 'Kabebe' (Mbaya) au jina la mnyama, 'Magoge' (Ma-nyani) ili mizimu isimchukue.

Majina mengine huonyesha hisia na desturi za kidini. Kwa mfano.

'Nokwe' - jina linolomeanisha 'Mungu'.

'Nyanokwe' - ni namna nyingine ya jina 'Nokwe'.

'Biobe' ni 'jue'. Jue ni kiwakilishi cha uwezo wa Mungu;

ni jicho la Mungu ulimwenguni.

Ame watoto wengine walipata majina yao kutokana na viongozi mashuhuri waliokwisha kufariki. Ikiwa jamii ilihusudu sifa na hulka za viongozi fulani basi wangepa watoto wao majina ya hao viongozi. Katika historia, watu kama Chaka, Kinjeketile, Lwanda Magere, Fumo Liyongo, Jomo Kenyatta, Dedan Kimathi, na wengineo wamejitambulisha kama meshujaa waliowevutia watu. Kwa sababu ya umashuhuri wao, watu - hata wale wasio na uhusiano wa kinasaba nao - wamewaite watoto wao kwa majina hayo.

Jinsi mtoto alivyokuwa, angeweze kupata jina la lakabu. Mara nyingi mtoto alibandikwa jina hili na wenzake na lilihusiana na hulka yake. Mara chache ilitokea kuwa jina hili lilijulikana kuliko jina la kawaida, hata ukubwani mtu akabaki kujulikana kwa jina hilo tu.

Kipindi kingine ambapo mtu alijipatia jina ni baada ya tohara. Wale waliotahiriwa wakati mmoja walipewa jina moja - yaani jina la kundi lao la tohara (Angalia Uziada 2). Jina la tohara lilikuwa na nguvu na liliheshimiwa sana. Katika zama zile, mtu alipokuwa mashakani alihitaji tu kutaja jina la kundi lake la tohara na angepata msaada wa wote aliohitaji kutoka kwa mahirimu wake. Baada ya tohara, mtu alijipatia jina la kubeleghe lililoitwa 'iriina riubumura' au 'iriina riubuisseke'. Majina haya yote yaliyotajwa yalitumika katika majigembo.

Wavulana na wesichana waliofuzu tohara walikuwa na majukumu katika jamii. Wavulana walichunga ng'ombe, kwenda usasini, kushiriki katika vite vya kupora mifugo, na kuulinda

'nchi' yao. Haya ni majukumu yaliyojaa hatari. Kutokana na vitendo vya vya ujasiri nyanjani wanaume walijipetia majina ya majisifu. Wengine waliweza kujirundikia majina chungu nzima yaliyoelezea matendo yao na namna walivyojipambanua kwa uhodari wao, mahusiano yao na wanawake, na mambo mengine ya fahari. Majina haya hujitokeza sana katika majigambo ya Wakuria. Kuna majigambo mengine ambayo huwa yameundwa kwa majina ya majisifu pekee kama Sheiri A la Debora Roswe Michael. Hapa kuna mifano michache ya majina kama hayo:

Tafsiri

Hatari	Hatari
Bogöge (H. ₅)	Anayechinja (maadui)
Rogeti (F. ₃₂)	Roketi
Burunga (F. ₁₇)	Anayechafua maji
Chemetari (B. ₂₉)	Jemedari
Kimusi	Aina ya mti mgumu
Köhe	Kipanga
Kyoma (E. ₄₅)	Chuma
Nyamoherre (ataraita)	Anayevuma (kabila ya kuua)
Sibana mosongora nati (C. ₂₉)	Spana mfungua skrubu
Ngoncho ogesaka siringia (K. ₁)	Chiriku anayeimba mtoni
Tondorobu	Dunlop
Muchini (bikarangerwe biheye)	
(J. ₂₋₃)	Mjini (vimekaangwa vimeiva)
Gichibatisa amerina iching'ombe	
chieito (E. ₁₋₂)	Mbatiza ng'ombe wetu majina
Nyemoneria (Aboikwabe)	Mzingira (Wameasai)

Wanawake walijipatia majina ya majisifu kutokana na kazi walizozifanya, mazingira, jinsia yao, na hata ushujaa. Hawa walikuwa na majina kama:

Tafsiri

Memera	Chachu
Turungi	Chai ya mkoko
Kamöngö nyamomëra abanto	Kamongo mmeza watu
Gachuba gekundikiyi	Kachupa kalikofunikwa
Nyaigiha regotembera	Figa linalotembea
Nyakerabokö matiönkö (D.4)	Mchafu kupindukia
Wansoa (A.10)	Mchwa
Nyamonyonkera aberëmbö (A.17)	Mnukia wanaume jameli
Sorosooni (A.9)	Ukingo
Nyamatwi gagotembera	Mwenye masikio yanayotembea
Kerema guitöngö rebö (A.20)	Anayelima kwenye mahame yao

Katika jamii ya Wekuria, kila mtu, mwanume kwa mwanamke, alikuwa na jina la majisifu ambalo lilitumiwa kama msingi wa kuendeleza majigambo. Kwa desturi, majina ya majisifu yalikuwa ya kimajazi. Mbinu hii humwezesha majinaki kuwasilisha majigambo yanayotoa maana angavu kati ya kiashiri na kiashiriwa. Huwa ni rahisi kuzua majigambo kutoka kwa majazi. Katika kiwango hiki tunaweza kusema kuwa jina huwa chanzo cha majigambo. Kwa mfano, mwanamke mmoja aliyekuwa na jina la majisifu 'Nyaigiha regotembera' yaani 'Figa linalotembea' alizua ubeti huu wa majigambo kutokana na jina hilo.

Tafsiri

Nuni <u>Nyaigiha regotembera</u>	Ndimi Figa linalotembea
Nuni erënë ntatokeye ronde	Mimi langu sikulikokomea mahali
Nkurugande rerataara	Ninapika likizurura
Kurua gesaka reisaba	Hata mtoni limetumiwa kuoga
Rena esabuni ekebandë	Likiwa na kipande cha sabuni
Hamwe nogoraburabu	Pamoja na sifongo
Hanö rekong'ata kuringa	Lilipotaka kurejea
Kukurwa gesaka	Kutoka mtoni
Rekahonchorwa igikuri	Likabadilishwa njia
Regasira reracha webö	Likapotea likije kwao.
	(Hawala za nyanjani)

Mshairi huyu alijiita 'Figa linalotembea' kwa sababu yeye ni mwanamke (figa) lakini asiyetulia nyumbani kwani alikuwa mcheza ala na alihitajika katika sherehe mbalimbali. Sifa hii inaonyesha kuwa mshairi hakufungwa, amejikomboa.

Mtu aliweza kujisifu kwa kurejelea aila yake kama vile 'mtoto wa fulani', 'mjukuu wa fulani', 'babake fulani', 'mama ya fulani', 'mke wa fulani', na kadhalika. Majina ya ukoo, milango, vilango, familia, lakabu ya ukoo, na vizazi ni muhimu katika majigambo. Kila moja ya asasi hizi ilijulikana kwa sifa fulani, na hizi ndizo zilizotangazwa wakati wa kujinaki.

Majina ya watu katika jamii ya Wekuria yanaweza kutufunulia mengi juu ya maisha ya watu hao. Mtu hupewa jina lake la kwanza mara anapozaliwa na huendelea kujiongezea mengine jinsi anavyokuwa na kukonga. Kuna majina anayojichagulia na mengine anayopewa na watu wengine. Hakuna hatima ya kupata majina katika jamii za Kiafrika kwani hiki ni

kitendo kinachoendelea hadi siku ya mauko. Kwa namna fulani majina haya yalikuwa kumbukumbu ya mambo yaliyotokea nyakati za nyuma. Sehemu za historia na tajriba za kabila, ukoo, au familia huwa zinadokezwa katika majina ya watu.

Majina ya mahali yumkini huwa na maana. Majina kama haya huwa ni chenzo tunu ya habari kuhusu historia ya jamii, itikadi, na maadili yao. Mara nyingi hutokea kuwa jina la mahali ndiyo kumbukumbu pekee ya kihistoria au ithibati pekee iliyosalia ya mtu au tukio fulani. Majina kama Renchoka^o, Masaba^o, na Gutura^o ni muhimu katika historia ya Wakuria. Majina mengine ya mahali hutoa maelezo kuhusu mahali husika: 'Nyangoge' (nyani) - labda kulikuwa na nyani wengi sehemu hiyo; 'Nyangiti' (fisi) - labda kulikuwa na fisi wengi hapo; Nyabirongo (nungu) - inawezakana kulikuwa na nungu wengi hapo; 'Kebaroti' - wazee waotaji wa asasi ya 'Inchama' waliishi hapa.

Katika majigambo, majina ya mahali hutajwa mjinaki anapoeleza asili ya ukoo au mlango wake kijiografia, anapoishi, walipoenda kuchunge mifugo, kupora mifugo, vita na kadhalika. Kwa mfano:

Tafsiri

Weito n' Kiribo torenge

Kwetu kulikuwa Kiribo

Hanö tong' atere gucha

Tulipoanza safari ya kuja

Togateera Getoka

Tukapitia Getoka

Köörri bitokë weito

Ili vipatikane kwetu

Tokasekerra Nyantonga

Tukateremkia Nyantonga

Guitutu rënga mohandi

Penye nyasi zinazofanana muundi

Ndekaboneka nderöbwa

Zikivunjika zitaunganishwa

Haisuru habena manëno

Haidhuru si neno

(C. 5-12)

Majina yote ambayo yamejadiliwa katika sehemu hii hutumika katika majigambo. Jina la mtu au mahali huwa chanzo cha mwasilishaji kuelezea mambo yanayohusiana na kuingiliana na jina lake. Katika jamii ya Wakuria mtu hujulikana kwa majina mengi lakini zaidi kwa jina la majisifu kwa mahirimu wake na jina la ukoo kwa watoto au wazazi wake.

3.4. UCHANGANUZI WA MAJINA YA MAJISIFU

Mofolojia ni muhimu katika kung'amua miundo ya majina ya majisifu iliyo katika majigambo. Nadharia za umuundo na semiotiki zimetumiwa kuchanganua majina ya majisifu. Katika nadharia ya umuundo, lugha huonekana kuwa na ruwaza maalum za kimuundo zinazodhihirika katika vipashio vyake vyote. Miundo hii huweza kuwa ya ndani au ya nje. Semiotiki nayo huipa hiyo miundo maana.

Majina ya majisifu mengi yameundwa kwa nomino moja au nomino changamano. Majina ya nomino moja hushirikisha yale ya ukoo, lakabu la ukoo, majina ya kupanga, na majina ya aila.

Kwa mfano:

	<u>Maana</u>	
Umuhirichacha	Ni familia mojawapo (eka)	A. 35
Umugibinyori	Jina la kundi la tohara	B. 23
Nyamanyori	Jina la kupanga linalomeanisha	
	'yule anayepata'	B. 4
Rogeti	Roketi	F. 32

Abahiring'wena	Jina la familia	K. 39
Muchini	Mjini	J. 2
Kyoma	Chuma	E. 45

Majina ya majisifu ya nomino moja yanaweza kutokea pamoja katika mrejeosawa. Haya ni matumizi ya vipashio viwili au zaidi vinavyofuatana vyenye uamilifu ule ule wa kisarufi, na vinavyorejelea kitu kile kile lakini si lazima viwe na maana sawa.¹¹

Kinyasönsörë Teböra

Kitwitwi Debora A. 30

Montaagö umuhirichacha

Udongo mwekundu 'umuhirichacha' A. 44

Keboga nyakoroboke

Keboga nyanya yake Boke A. 44

Kinyaberare Nyarobi

Pilipili mamake Robi A. 52

Nyamwini korosönga

Nyamwini pembeni D. 15

Ngërësa amachomba

Ngeresa wastaarabu F. 46

Bogöge wegeköröni

Bogoge wa kikoloni H. 5

Singisia umukirina

Tikisa umukirina

E. 31

Majina yanayoundwa kwa nomino changamano pia yanapetikana

katika ushairi huu. Kwa mfano:

Nyaisamba (nya- ni kiambishi chenye maana ya- enye)

Mwenye shamba

J. 38

Nyarobi (Hapa kiambishi nya- kimetumika kumaanisha 'mama yake fulani')

mama yake Robi

A. 52

Omogesambisö (omo- ni kiambishi cha ngeli 1)

Mtu wa tohara ya Gesambiso

E. 71

Kimusi (Jina hili linatokana na jina jingine 'ikimusi')

kiambishi cha ngeli la kimetumika.

Jina la mti

E. 46

Irichenchëri (Kutokana na 'chëenchëra' - enda huku umeinama)

Iri - kiambishi cha ngeli 5

Mtu anayeenda huku ameinama

E. 31

Baadhi ya majina ya majisifu yana mashina ya tekriri.

Muundo wake unakuwa ni wa kurudiwa kwa mofimu huru moja. Kwa

mfano:

Tinga

Tingatinga

B₂₀

Jina hili halina maana maalum katika Kikuria. Labda lilikopwa kutoka kwa Kiswahili.

Wera

Werewera

D₅

Anayetangatanga

Majina ya majisifu pia hupatikana katika majisifu. Haya huundwa kwa virei, vishazi au sentensi.¹²

Virei vya majina

Majina haya hupatikana katika ruweza mbalimbali:

(a) Nomino na kivumishi

Keboga nyakorobo

Mboga bibi yake Boke

A.44

Nyainoti retana kingi

Mwenye noti isiyo picha ya

mfalme

C.20

Wanyabang'era etamwite

Mama ya mbogo asiyeweza kumwua

H.48

Ngoncho o gesaka siringia

Ndimi chiriku anayeimba mtoni

K.1

- (b) Nomino na vimilikishi
 Sorosooni moka Mohoota
 Ukingo mke wa Mohoota A. 8
- Nyangebo ena amatotoni
 Mwenye nguo iliyojaa mbegu za
 kichomanguo D. 7
- Maroba ga hanse
 Mchanga wa ardhini A. 15
- Nyamburi china makori
 Mwenye mbuzi walio na madoa F. 21
- Nyabosani bukuigömbwa
 Mwenye urafiki unaotamaniwa H. 52
- Nyabicheti kënda
 Mwenye kadi tisa C. 35
- (c) Nomino na kirai rejeshi
 Nyakeboota geisawabo
 Mwenye maringo kama babake A. 2
- Nyamosarria abasereti
 Anayeharibia weezekaji A. 19

Nguku yategëyi Bwana

Kiduta kilichomvutia Bwana

(Mzungu)

F. 59

Virai vimilikishi

Hivi ni virai ambavyo huonyesha uhusiano wa kitu kuwa mali ya mtu.

Ono Montaagö umuhirichecha

Nyamatunda gaama bongo

Tafsiri: Huyu ni Udongo Mwekundu 'umuhirichacha'

Mwenye matunda yaliyopevuka haraka A. 36

Nyangebo ena amatotoni

Tafsiri: Mwenye nguo iliyojaa mbegu za

kichomanguo D. 7

Chua kari ikioma kiamachomba

Tafsiri: Jua kali chuma ya serikali

E. 45

Too!

Mosani wane omosengia

Omosengia mosani ö banto

Tafsiri: Too!

Rafiki yangu omosengia

Omosengia rafiki ya watu F. 1-3

Nyaisamba rena makonde

Tafsiri: Mwenye shamba lenye wadudu

J. 38

Nyabusio umunyabirööndö

Nyagakömbë kena egamu

Nyanyumba ikunyunka isiisui

Tafsiri: Mwenye uso kama boga

Mwenye kikombe chenye gundi

Mwenye nyumba inayonukia

nyama ya kuchoma

K. 35-37

Uni omöona wanyakorogati

Wainya arure Bosonga

Egasaku këbö Muchini

Bikarangerwe biheye

Omorangö gobö Chumatano

Tafsiri: Mimi mtoto wa bibi yake Gati

Ambaye mamake alitoka Bosonga

Mlango wao Mjini

Vimekaangwa vimeiva

Mlango wao Jumatano

E. 49-53

Virai ambatani

Virai ambatani ni vile vinavyotokea katika mrejeosawa. ¹³

Virai hivi huzungumzia jambo lile lile, au mambo yaliyokaribiana na huwa na uamilifu ule ule. Mrejeosawa ni mbinu inayosaidia kuyepanga mashairi katika mishororo na kuleta ulinganifu. Kwa mfano:

Ono Wansoo nyamosarria abahundi

nyamosarria abasereti

Tafsiri: Huyu ni Mchwa anayeharibia mafundi

anayeharibia waezekaji

A. 18-19

Omonto wesarö inchiya

Umugibinyori iching'ömbe

Tafsiri: Mtu wa kundi zuri la tohara

Umugibinyori ng'ombe

B.22-23

Nuni weisa abasiri batanö

Oonde akaya nomöona

Tafsiri: Mimi ndiye aliyetorosha watano

Mwingine akaenda na mtoto

G.6-7

Nembërë gose gietai

Banyuma mbaka kiegoti

Tafsiri: Nikiwa mbele kama tai

Wakiwa nyuma kama koti

H.23-24

Mosacha atakueba yende

Gönswi nkomotwë ngotoora

Tafsiri: Mwanamume nisiyesahau lolote

Yote ninayahifadhi kichwani

K.2-3

Kutokana na mifano iliyotolewa inabainika kwamba majina ya majisifu ni viungo muhimu vya ushairi wa majigambo. Majina ya majisifu yaliyotumika ni yale yanayotaja jina la mtu anayesifiwa na pia yale yasiyotaja jina lake moja kwa moja bali yanayomhusisha na watu, vitu na matendo fulani. Majisifu na majina ya majisifu yanaweza kueinishwa. Utaratibu uliotumiwa katika uainishaji huo katika tasnifu hii ni kama ule uliofuatwa na Kunene (1971:35ff) na Damane & Sanders

(1974:40ff): (a) Majisifu ya kihulka

(b) Majisifu ya kijazanda

(c) Majisifu kutokana na vitenzi

(d) Majisifu ya uhusianorejeshi

(e) Jina la ukoo

Hata hivyo uanishaji huu haukushughulikia aina zote za majina ya majisifu ya Kikuria. Kwa sababu hii, mtafiti ameupeleka mbele uanishaji huu kwa kuongezea aina nyingine moja.

(f) Majina ya kundi la tohara (esaarö)

3.4.1. MAJISIFU YA KIHULKA

Majisifu haya huhusisha maelezo mafupi juu ya tabia, hali, umbile na sifa za kimaadili za mhusika fulani. Maelezo haya lazima yamtofautishe mhusika na watu wengine. Sifa kama 'omokare' (jasiri) - (wingi 'abakare') inaelezea tabia za mtu huyo vitani. Kwa vile mtu ye yote angeweza kujipatia sifa hiyo huwa inaambatana na maneno mengine ambayo yataifafanua kama:

Abakare ba Abanyabasi

Majesiri wa Abanyabasi

katika ubeti huu:

Tahika hangi gukioma

Mong'ë amang'ana ga rërö

Montebi hano begeye

Abakare ba Abanyabasi

Babö Barante omosengia

Tafsiri

Njoo karibu na zeze langu

Mnipe haberi za leo

Mniambie walipoenda

Majesiri wa Abanyabasi

Kina Barante 'omosengia'

(Nyaigotti-Chacha 1989:79)

Mifano mingine ni:

Kehagachera iching'ombe

Mjengee ng'ombe E. 13

Giita omento korobanchai

Muua mtu kwenye safu ya kucheza K. 20

Nyabosani bukuigombwa

Ndimi mwenye urafiki

unaotameniwa H. 52

Nyamorea ikihu kiembeche

Anayekula utumbo wa ngiri F. 71

Nyamonyonkera abarëmbo

Anayenukia wanaume jamali A. 71

Nyamoraarra ibihatuyi

Anayelalia maadui A. 9

Baadhi ya majisifu ya kihulka yanachukua ubeti mzima.

Kwa mfano:

Nuni Kiibohe engebö orobendö

Muuya agotacha arabooga

Mona esagati yeikongo

Kibina noborengeti

Kiiböhe iriiho riembeche

Tëngëra omöona Nyamöngö

Abasungu bakaririata.

Tafsiri: Mimi ndiye kifunga nguo kwa utepe
Mrembo anayeenda kwa madaha
 Kama nyumbu wa mbugani
Anayecheza amejifunga blanketi
Anayejifunga ngozi ya ngiri
Aliyechezea mtoto (msichana) Nyamongo
 Wazungu wkapiga vigelegele

B.39-45

Ikumbukwe kwamba majina ya majisifu kama haya huundwa kutokana na kitendo kimoja alichotenda msifiwa. Si kwamba akijiita 'Gisingwa numuya, amaguta gakamogera' (Mchezewa na mrembo, mafuta yakamwingia machoni) itakuwa kila anapocheza na mrembo mafuta yatamwingia machoni. Hili ni tukio la mara moja tu lakini linehuishwa na kutumiwa kuundia jina la majisifu.

3.4.2. MAJISIFU YA KIJAZANDA

Jazanda ni tamathali ya usemi ambayo kwayo, kitu, matendo ya kitu au vitu vyenye hulka mbalimbali, hulinganishwa na hali sawasawa ya maumbile au jinsi ya utendaji. Mlinganisho wa jazanda hufichwa ndani kwe ndani na kufichuliwa na hisi tu (Kuhenga 1977:6). Jazanda hujidhihirisha katika miundo ya ndani ya vipashio. Kwa hivyo, nadharia ya semiotiki ndiyo inayoweza kueleza uwili unaopatikana katika jazanda vyema.

Majisifu ya kijazanda yanamtambulisha msifiwa na vitu vilivyo kwenye mazingira ambavyo inaaminika vina kiwango cha juu cha sifa anazosifika kuwa nazo mtu huyo. Kwa mfano, simba anahusishwa na nguvu na mamlaka, kipanga na wepesi wa utendaji, njiwe na emani, na kadhalika.

(a) Ono n' Kinyasönsörë Teböra

Huyu ni Kitwitwi Debora A. 29

Hapa Debora amejifananisha na kitwitwi kuonyesha kuwa anafahamu mambo mengi, hasa siri za watu. Ana mambo ya kutosha kuendesha majigambo. Kitwitwi hujenga kwenye paa la nyumba na hivyo husikia yote yanayozungumzwa nje na ndani ya nyumba.

(b) Iga kinyabarare nyerobi

Keno keroreeye Roswe

Akang'ösa kuya mogondo

Tafsiri: Mimi ni Pilipili mamake Robi

Iliyokuwa kali kwa Roswe

Akatoroka kwenda kondeni A. 52-54

Huyu mwanamke, mamake Robi, ana ulimi wa upanga na ndiyo sababu anajiita Pilipili. Alimchachia mume wake, Roswe, mpaka akatorokea kondeni.

(c) Nyamobenera ibisubini

Anayecheza na wana mbuzi jike B. 10

Hawa wanambuzi jike ni wasichana wachanga.

(d) Omonto webö Kawa

Mote gökaboneywe

Tafsiri: Mtu wao Mkahawa (Mbuni)

Mti uliopogolewa E. 14-15

Sifa inayokaririwa hapa ni ile ya kulishwa vyema, kuangaliwa vyema na kunawiri.

Aghalabu jazanda huhuishwa katika ubeti mzima ambamo sifa hiyo imetokea. Katika ubeti ufuatao Muniko Chacha anaelezea mikakati yake alipokuwa kijana kwa kujifananiha na dume. Anaufuma ubeti huu kwa ufundi hivi kwamba msomeji anebaki akitingwa asijue kikamilifu kama mshairi anamsifu dume wake au anajisifu yeye mwenyewe kwa kutumia jazanda ya dume.

Tafsiri

Negaini ensabi narengi	Nilikuwa dume hodari
Mwiru ö'tachiri omome	Mtu wa watu tajiri
Mwiru wensabi ekohanga	Mtu wa dume anayefukuza
Mwiru wenyegaini nchuru	Mtu wa dume mkali
Iyanë nkohoromoka ere	Yangu hutoka kasi
Otokera eragöta iyende	Unashtukia imeshika
	nyingine
Yende egetebeta ikinyongo	Nyingine inachomwa kwenda
	ndani
Yende egetebeta orotambe	Nyingine inachomwa parefu
Yende egetema iching'örörö	Nyingine inapewa mikwaruzo
Wigure mona nkorënta	Umesikia ninavyowasilisha
Agane gare ngusumacha	Yangu ninayosema

H. 34-44

Aidha, majisifu ya kijazanda huhusishwa na vitu visivyo na uhai. Kwa mfano:

Sibana mosongora nati

Spana mfungua skrubu

C. 29

3.4.3. MAJJSIFU YANAYOTOKANA NA VITENZI

Haya ni majisifu yanayoundwa kutoka kwa vitenzi. Katika majigambo, mara nyingi mtu alijulikana si kwa jina lake la ukoo bali kwa jina la lakabu ambalo lilitokana na kitendo fulani alichotenda. Kama tulivyosema hapo mbeleni kwamba sifa mojawapo ya majigambo haya ni upigaji chuku, inakuwa muhali kuyepo baadhi ya majina haya maana ya moja kwa moja. Pia jazanda nyingi zimetumika.

Njia mbalimbali zimetumika katika kuunda nomino kutoka kwa vitenzi katika kusanyo la mashairi lililomo katika tasnifu hii. Namna ya kwanza ni ya unyambujaji ambapo viambishi (awali, kati na tamati) vinaongezwa kwenye mzizi wa kitenzi.

Nyamanyori (nyama ...i) B.

Anayepata

-nyor-a

pata

Nyakerabokö (nyake ...o) D.

Mchafu

-rebok-a

kuwa chafu

{Nya-} ni kiambishi awali kimilikishi. Kinaashiria kwamba mtu anayezungumziwa anamiliki kile kinachotajwa na mzizi wa kitenzi.

Muundo mwingine wa majina yanayotokana na vitenzi ni ule wa ugeuzi. Hii ni mbinu ya uzalishaji wa nomino isiyo na

shuruti za kimofolojia. Neno linageuzwa kutoka kwa kitenzi hadi nomino (kitenzi>nomino). Katika ugeuzi, maendelezo ya neno hubakia vile vile na huwa viambishi haviongezwi. Kwa mfano:

Singisia

Mtikiseji (Tikise)

-singisi-a

tikise

E.31

Nomino nyingine zimeundwa kwa kutumia viambishi awali {ki, ke, gi, ge} na kiambishi tamati {a}. Majina yaliyoungwa hivi yanaweza kuwekwa katika ngeli za la na 7.

Kimute (ki ...a) F.7

Mwahi/Anayewahi

-mut-a

wahi

Kerema (ke ...a)

Anayelima A.60

-rem-a

lima

Getama (ge ...a)

Mpiga/Anayepiga D.6

-tem-a

piga

Mengi ya majina ya majisifu kutoka kwa vitenzi hufuatwa na neno, kirei au kishezi ambavyo hufafanua na kueleza zaidi lile jina. Jina linapotokea bila ya ufafanuzi wa wote inachukuliwa kwamba wasikilizaji wanafahamu maelezo fika ya jina hilo. Muundo huu ni wa kuongezea viambishi awali kwenye kirei cha kitenzi.

Nyamonyonkera abarëmbo

Anayenukia wanaume jamali A. 17

-nyonker-a abarëmbo

nukia wanaume jamali

Nyamoraarra ibihatuyi

Anayelalia maadui

-raarr-a ibihatuyi A. 9

lalia maadui

Nyamobenere ibisubini

Anayecheza na wana jike wa mbuzi G. 10

-bin-a ibisubini

cheza wanajike wa mbuzi

Nyamotebeta ekerongo

Anayechoma nungunungu H. 43

-tebet-a ekerongo

-choma nungunungu

Bikarangerwe biheye E. 52, J. 3

Vimekaangwa vimeiva

-karong-a biheye

kaang-a vimeiva

Aidha, kuna muundo wa kuongeza viambashi kwenye vishazi vya kitenzi ili kuunda majina ya majisifu.

Abaangero (-ang-a) ng'ona komaisö

Kumunywa mbaitabiirriyi

Tafsiri: Wanaokataa jambo kwa macho

Kwa mdomo wamekubali

E. 57-68

Giita (-it-a) omonto korobanchai

Tafsiri Muua mtu kwenye safu ya kucheza K. 20

Kihika (-hik-a) mbërë gukina

Hata chachi aterebooka

Tafsiri: Mfika mbele kortini

Hata kabla hakimu hajaamka

H. 14-15

Gichibatisa (-batis-a)

amarina iching'ombe cheito

Tafsiri: Ninayewabatiza

majina ng'ombe wetu

E. 1-2

Kehagaacha (-hagaach-a) komosonso

Getegërre aga nyumba

Nagakebara keraigwa

Tafsiri: Anayejenga kwenye paa

Msikiza ya nyumbani

Na ya nje kinasikia

A. 30-32

Muundo mwingine unaojitokeza katika mashairi haya ni ule ambao ubeti mzima unajengwa kwa majina yaliyoundwa kutoka kwa vitenzi. Kwa mfano:

Nuni gisingwa numusubati

Irireme rekahöya konda

Hano mosacha waë akomaha

Hata agaikara gokana

Abamahirri bakanga

Tatiga omobemba asingwe

Nyamburi china makori.

F. 15-21

Tafsiri: Ndimi mchezewa na mwanawake

Watu wakawa na woga

Bwanake alipoona

Akabakia kupinga

Watazamaji wakakataa

Acha omobemba achezewe

Mwenye mbuzi walio na madoa

Mshairi alikusudia kuonyesha kuwa hili ni jina moja ambalo limezuka kutokana na kile kitendo cha 'kuchezewa na mwanamke'.

Katika ubeti ufuatao, kile mshororo, isipokuwa wa kwanza, umeundwa kwa virai vya kitenzi.

Nuni omonto wabö Magige

Nyamorea ikihu kiembeche

Nuni singisia egetëmbë

Ichinsona chikabagootia

Nuni nyamorara guisehi

Nyakiya hobisi nichöke

F. 70-75

Tafsiri: Ndimi mtu wao Magige
 Anayekula utumbo wa ngiri
 Mimi ndiye mtikisa 'egetembe'
 Miiba ikawanasa
 Ndimi mlala porini
 Anayeenda ofisini na shoka

Kisemiotiki, miundo hii imesheheni maana kubwa. Kwa jumla, ubeti huu unaeleza juu ya ushupavu na ukaidi wa mshairi. Hizi ni sifa zilizotukuzwa katika jamii ya Wakuria. 'Kula utumbo wa ngiri' ni kumwua adui au kuteka na kuchukua ngawira mifugo ya adui kwa matumizi yako. 'Egetembe' ni mti wenye miiba. 'Mtikisa egetembe' ni mtu aliye hodari wa kutunga shabaha; akilenga anafuma. Kwa hivyo yeye huwaua maadui wengi - anawanasa na miiba ya 'egetembe'. Anapojiita 'mlala porini' ina maana kuwa yeye hulala nje akishika doria dhidi ya maadui. Hii ni fasiri moja tu ya ubeti huu, fasiri nyingine zinawezekana pia.

Majina ya majisifu yanayoundwa kutoka kwa vitenzi huakisi vitendo vilivyofanywa na msifiwa. Majina haya huundwa kwa vitenzi vilivyo katika kauli ya kutenda. Ni nadra kupata majina yaliyoundwa kutoka kwa vitenzi vya kauli ya kutendwa au kutendewa, kama ilivyo kwenye mfano huu.

Gisingwa numuya

amaguta gakamogera

Mimi ndiye mchezewa na mrembo

mefuta yakaingia machoni

F.10-11

Hii ni kwa sababu fahari ilitokana na kutenda jambo sio kutendewa.

Licha ya kuwa na virai na vishazi katika majisifu yanayotokana na vitenzi, sifa nyingine ya kisintaksia inayojitokeza ni kuwa kile kitenzi kilichotumika kuunda nomino hufuatia nomino hiyo ili kuleta ushikamano katika ubeti. Kwa mfano:

Irina rërë m'Bosongo

Wiki erende Nyamanyori

Nigo bogokea kinyoria

Hanö getanyorri inkio

Kinyoria omoöröba.

B. 3-7

Tafsiri: Jina langu ni Bosongo

Jingine ni Anayepata

Kunapokucha tu anapata

Asipopata asubuhi

Anapata jioni

Katika ubeti huu hapa juu 'Anayepata' (Nyamanyori) ni nomino iliyoundwa kutoka kwa kitenzi 'pata'. Kwa hivyo 'Anayepata' ndicho kiima na 'pata' ndicho kitenzi. Ubeti huu unatufunza kuwa watu tusiokata tamaa kwani 'atangaye na jua hupata'.

3.4.4. MAJISIFU YA UHUSIANOREJESHI

Haya ni majisifu yanayoonyesha uhusiano uliopo baina ya kitu kimoja na kingine. Majisifu haya yanaweza kuangaliwa katika viwango vitatu kama ifuatavyo.¹⁴

- (a) Uhusianorejeshi wa aila
- (b) Uhusianorejeshi wa mahirimu
- (c) Uhusianorejeshi wa historia ya ukoo

Uhusianorejeshi wa aila ni uhusianorejeshi wa kimlalo unaomweka mtu katika mkabala mmoja na nduguze, watoto wake, wazazi wake, wajomba, binamu, bintiamu, bibi, babu, na kadhalika. Kwa mfano katika sheiri la Debra Roswe Michael mshairi anajisifu kwa:

Sorosooni moka Mohoota

Ukingo mke wake Mohoota A. 8

Pia anajiita

Kinyebarare nyarobi

Pilipili mamake Robi A. 52

na

Omöona wa Nyehiri inkungu

Mtoto wa Nyehiri ajuza A. 53

Naye mshairi Gati Mwita anaeleza yafuatayo kuhusu aila yake.

Irina rënë nuni Gati Jina langu ni Gati

Umumura ö Mwita ö Robi Kijana wa Mwita wa Robi

Hata hitire nduguyo

Hata nimemkumbuka nduguyo

Onde iga Batirisi ö Mwita

Aneyeitwa Patrice wa Mwita

Abawabo Rioba ö Manoti

Wa kwao Rioba wa Manoti

Nke mbaye ntamokonë

Kwa nini nisimsifu

Mkwë wanë wicking'ombe

Mkwe wangu wa ng'ombe

owabö Chikomo ö Mwita

Wao Chikomo wa Mwita

Chikomo ö Mwita ö Gitimu

Chikomo wa Mwita wa Gitimu

Katika lugha ya Kikuria, herufi 'o' huwekwa kati ya majina ili kuunda teknonimu ambapo jina la kwanza huwa la mtoto na la pili huwa la mzazi. 'O' humaanisha 'mtoto wa'.

Katika mashairi haya inatokea mara kwa mara kuwa mshairi anawasifu wenzake hasa wale wa kundi la uhusianorejeshi wa mahirimu. Mifano hii inadhihirisha hali hiyo:

Uni ngokererriande

Abamura mbane ba Buirege

Moita oyo nembane B. 33-35

Tafsiri: Mimi ninawasalimu

Vijana wenzangu wa Buirege

Huyo Mwita ni rafiki yangu

Uni ngwitabande bongobongo

Nanga Murimi ö Burunga

Mosani wanë omosacho H. 16-18

Tafsiri: Mimi huitika upesiupesi

Kama Murimi wa Burunga

Rafiki yangu wa kiume

Katika uhusianorejeshi wa historia ya ukoo, yule anayesifiwa huhusishwa na waliomtangulia katika aila yake. Kama ishara ya kuwatambua waasisi wa ukoo ilisadifu kuwataja baadhi yao tu. Majina haya yalipotajwa yalitanguliwa au kufuatwa na aina nyingine ya majisifu kama vile ya kijazanda au kihulka.

Uni nuni Bogöge

Mwiru ö Baturi goröka

Omonto wabahuri ibioma

Omorangö göbö Weikenge

Omonto wabö Makënëne

Owabö nyamotebeta ekerongo

H. 58-63

Tafsiri: Mimi ndiye Bogöge

Mtoto wa abaturi (wafua chuma) ukiwaka

Mtu wa wafua vyuma

Mlango wao Weikenge

Mtu wao Makenene

Wao aliyechoma nungunungu

Mfano huu wa pili unasifu familia ya Gisiri na hasa babu yao aliyekuwa akijulikana kama 'Koomome' yaani 'Kwa tajiri'.

Baito Mbaito mönyagati

Benö totane giititia

Irigihe mbahi Gisiiri

Mööbo sokoro koomome

Geteta omokari Boke

K. 30-34

Tafsiri: Sisi ndio wa mji wa Gati

Sisi hatuna mazibwezibwe

Familia shujaa ya Gisiri

Mji wa babu Tajiri

Aliyees mwanamke aitwaye Boke

Ukariri wa majigambo yaliyokuwa na historia ya ukoo ni thibitisho kwamba kila mtu alionea fahari asili yake.

3.4.5. JINA LA UKOO

Kama ilivyotajwa hapo mbeleni, jamii ya Wakuria nchini Kenya ina koo nne: Abairege, Abanyabasi, Abakira na Abagumbe. Katika miktadha mbalimbali ambapo majigambo yalitolewa,

washairi wangejinaki kwa kujitambulisha na ukoo wao na matendo ya fahari yanayohusishwa na ukoo huo. Kwa sababu hii, kulitokea majigambo ya ukoo ambapo ni ukoo tu uliosifiwa (Angalia mifano katika sura ya pili uk.49-51).

Majigambo ya ukoo hayakuwa kamilifu bila kutajwa kwa lakabu la ukoo huo. Kama tulivyotaja hapo mbeleni kila ukoo ulikuwa na lakabu ya ukoo.

Abakira	-	inchugu	(ndovu)
Abanyabasi	-	inchage	(punda milia)
Abairege	-	engwë	(chui)
Abagumbe	-	engwë	(chui)

Inaaminika kuwa mnyama (mti au kitu) aliyekuwa lakabu ya ukoo, ndiye aliyekuwa mwasisi wa ukoo huo. Katika ubeti ufuatao, Weing'ari - mzee mwasisi wa ukoo wa Abanyabasi - amechorwa kama pundamilia.

Tafsiri

Hayo nehö morwereye	Hapo ndipo miipotokea
Weing'ari newë sowënyu	Weing'ari ndiye baba yenu
Weing'ari <u>inchage emang'örë</u>	Weing'ari <u>punda mwenye milia</u>
Ensemoka ya Abanyabasi	Mwasisi wa Abanyabasi
Aba Kiribo na Rosana	Wa Kiribo na Rosana

(Nyaigotti-Chacha 1989:80)

Licha ya majina ya ukoo na lakabu za koo, majina ya asasi nyingine za kijamii kama milango, vilango na familia yalitumika katika majigambo ya Kikuria. Kwa mfano:

(i) Ono Montaagö umuhirichacha

Huyu ni Montaago umuhirichacha (familia) A.35

(ii) Uni nuni omobemba

Omonto wa möbö Rogëti

Gichamara kuya eyo

Nuni mosani ö Siki

Umumura wabahiri boroyi F.31-35

Tafsiri: Mimi ndiye omobemba (mlango wa Nyabasi)

Mtu wa kwao Roketi

Anayecharaza kwenda mbali

Ndimi rafiki yake Siki

Kijana wa abahiriboroyi (familia)

(iii) Uni ngwitabande bongobongo

Nanga Murimi ö Burunga

Mosani wanë omosacha

Omoköngu wabaragancha H.16-19

Tafsiri: Mimi huitika upesi upesi

Kama Murimi wa Burunga

Rafiki yangu wa kiume

Mwenye nguvu wa abaragancha

(mlango wa Abagumbe)

Baadhi ya majina ya ukoo, milango, vilengo na familia huwa ni ya wanyama. Kwa mfano:

Weito hara m'menyeye

Hara Charisi akorara

Umuhiring'wene komanche (mamba)

Kehagachera iching'ömbe

C.21-24

Tafsiri: Pale kwetu ninapoishi

Pale Charles anapolala

Umuhiring'wena ndani ya maji

(familia)

Mjengea ng'ombe

3.4.6. MAJINA YA KUNDI LA TOHARA (ESAARÖ)

Kila kundi la tohara huwa na jina (Angalia Uziada 2). Makundi haya yalipata majina hayo kutokana na matukio muhimu ya kipindi ambacho tohara ilifanyika. Majina haya ya 'esaarö' yalitumiwa kama majina ya majisifu katika majigambo.

Kwa mfano:

Tafsiri

(i) Këuni nendagotoni	Hata mimi nitakusifu
<u>Omogetang'ösa</u> nyatani	<u>Omogetang'osa</u> mwenye nguvu
Weisa atorre enati	Mtu aliyefunga skrubu
Ekanga gotara ronde	Ikakosa kulegea tena.
B. 8-11	
(ii) Uni nega nkobatebia	Mimi ninawaambia hivi
Omonto wesarö inchiya	Mtu wa kundi zuri la tohara
<u>Umugibinyori</u> iching'ömbe	<u>Umugibinyori</u> ng'ombe
B. 21-23	
(iii) Hanö okogera Nyenungu	Ukipitia Nyenungu
Onkerri weisa abasere	
iching'ömbe	Unasalimie mtu aliyechanja
	ng'ombe

Omokehöcha Bwana ng'ömbeOmokehocha Bwana ng'ombe

E. 27-29

(iv)	Abarentia banö bakängöörre	Watongoaji walionisifu
	n'Sagire Nyamangasini	Ni Sagire Nyamangasini
	<u>Omogesambisö</u> ö Bwirege	<u>Omogesambiso</u> wa Bwirege

E. 49-70

(v)	Nuni owabahirimambia	Ni mimi wa abahirimambia
	Umumura wa <u>ngërëسانی</u>	Kijana wa ' <u>Wangeresa</u> '
	Mona <u>ngërësa</u> amachomba	Kama ngeresa wastaarabu
	Bara baitaneyeye Gande	Wale waliopigonia Gande

F. 44-47

(vi)	Nuni mosani ö Siki	Ndimi rafiki yake Siki
	Umumura wabahiriboroyi	Kijana wa abahiriboroyi
	Umumura <u>wabakehanga</u>	Kijana wa <u>abakehanga</u>

F. 34-37

Majina yote yaliyopigiwa mstari chini: 'Getang'ösa', 'Gibinyori', 'Kehöcha', 'Gesambisö', 'Ngërësa' na 'Kehanga' ni ya makundi ya tohara ya Kuria. Kuna sifa maalum zinazotumika pamoja na kila kundi la tohara. Sifa hizi husaidia kunogesha majigambo yanayohusu makundi ya tohara. Mifano ifuetayo itasadifu kama kielelezo.

Abakambuni abanara taiAbakambuni wanaofunga tai

Inaonekana kuwa watu wa kundi hili la tohara walijiunga na jeshi na wakawa kundi la kwanza ambalo vijana wake wengi walifunga tai.

Abakambuni monyabinyege biromba

Abakambuni wenye viwiko vikubwa

Pia, Abakambuni walijisifu kwa 'wenye viwiko vikubwa' kwa sababu mikono yao ilitosha kushika bunduki, na ndiyo sababu wakaajiriwa jeshini.

Abangërësa amachomba

Abangërësa wastaarabu

F. 46

Hawa walipata jina lao 'ngërësa' kutokana na kuja kwa wakoloni wa Kiingereza Afrika Mashariki. Ndipo wakaajisifu kuwa ni wastaarabu kama Waingereza.

Abagibinyori iching'ombe

Abagibinyori ng'ombe

'Abagibinyori iching'ombe' ni sifa inayoelezea kuwa hawa watu wa kundi la tohara liitwalo 'Gibinyori' hupata ng'ombe. Wangeweza 'kuwapata ng'ombe' kwa kuwafuga, kupora kwa maadui, au kufuata na kurudisha ng'ombe walioibiwa.

Abagetang'osa nyatani

Abagetang'osa wenye nguvu

Hawa hujisifu kuwa wana nguvu kushinda makundi mengine ya tohara.

Aidha, kila kundi la tohara huwa na majigambo yake ambayo huwa yanatumia sifa tulizoelezea hapo juu. Kwa mfano:

KAMBUNITafsiri

Kambuni abanaara tai	Kambuni wafunga tai
Monyesingë ekorëgëcha	Wenye visu vinavyovuma
Mona omokera gong'ooni	Kama mkia wa kondoo
Monyabinyëgë biroomba	Wenye viwiko vikubwa
Binö bisire kogöota embondë	Vinavyotosha kushika bunduki
Banö bageye ö Merianya	Walioenda kwa Merianya
Bagachibonera umusiri	Wakakata 'umusiri' ¹⁵
Bakarëenta chibohooye	Wakazileta zikiwa tayari kukamwa
Abande bagasebora ibing'arë	Wengine wakafungua ndama
Bagakamera guikuri	Wakakama njiani
Chigaturia abaana ubuiro	Zikaepusha njaa kwa watoto.

Marwa, S. M. (1981:19-20)

3.5. HJTIMISHO

Katika sura hii uchambuzi wa majina ya majisifu umefanywa. Imeonyeshwa kwamba majina ni viungo muhimu katika ujenzi wa majigambo. Imeonekana kwamba kuna aina mbalimbali za majina, na haya yote hutumiwa katika majigambo lakini yale yanayotamelaki ni majina ya fahari. Imefahamika kwamba ni jambo la kawaida kwa Waafrika kujirundikia majina chungu nzima na hivyo kupanua upeo wa matumizi ya majina katika majigambo.

Aidha, imedhihirika kuwa kuna miundo mbalimbali ya majina ya majisifu ineyoweza kutumika katika majigambo. Jambo hili linabainisha kuwa, ingawa mshairi hujinaki kwa kasi, anatumia

ufundi wa hali ya juu kuisokota lugha ndipo hiyo miundo mbalimbali ijitokeze.

Kutokana na ukweli kwamba kumejitokeza miundo fulani katika uchangenuzi wa majina ya majisifu, sura ifuatayo inachunguza kwa tua miundo iliyomo katika mashairi haye kwa jumla.

(1) Journal of African Languages, 1970, vol. 9, no. 1, pp. 1-10.

(2) Journal of African Languages, 1970, vol. 9, no. 2, pp. 1-10.

(3) Journal of African Languages, 1970, vol. 9, no. 3, pp. 1-10.

(4) Journal of African Languages, 1970, vol. 9, no. 4, pp. 1-10.

(5) Journal of African Languages, 1970, vol. 9, no. 5, pp. 1-10.

(6) Journal of African Languages, 1970, vol. 9, no. 6, pp. 1-10.

(7) Journal of African Languages, 1970, vol. 9, no. 7, pp. 1-10.

(8) Journal of African Languages, 1970, vol. 9, no. 8, pp. 1-10.

(9) Journal of African Languages, 1970, vol. 9, no. 9, pp. 1-10.

TANBIHI

1. Crystal, D., The Cambridge Encyclopedia of Language, Cambridge University Press, Cambridge, 1987, uk. 114.
2. (a) Hodza, A. C., Shona Praise Poetry, Oxford University Press, Oxford, 1979, uk. 71.
- (b) Finnegan, R., Oral Literature in Africa, Oxford University Press, Oxford, 1970, uk. 28.
3. Tazama:
 - (a) Whiteley, W. H., The Kuria Verbal and Its Position in the Sentence, PhD Thesis, London, 1955.
 - (b) Sim, R. J., Proposals concerning the Kuria Alphabet, S.I.L., Nairobi, 1979.
 - (c) Muniko, S. M. et al, Tkk Kenya Primary Course, Longmans, Nairobi.
 - (d) Omahe et al, Some Igikuria, East African Literature Bureau, Nairobi, 1973.
 - (e) Cammenga, J., Igikuria Spelling Proposal, 1986.
4. Kama 3(e) hapo juu
5. Mifano:
 - (a) Whiteley, W. H., Observations of the Kuria Language, 1954.
 - (b) _____, The Structure of the Kuria Verbal and its Position in the Sentence, PhD Thesis, London, 1955.

6. (a) Whiteley, W. H., kama 5(b)
 (b) Kama 3(d)
 (c) Omehe, C. M., Ruuka, The Bible Society of Kenya, Nairobi, 1976.
 (d) Literacy and Evangelism, Imoka Tosome: Egetabo ke Mbere, 1981.
 (e) Literacy and Evangelism, Imoka Tosome: Egetabo ke Kabere, 1981.
 (f) United Bible Societies, Yohana, Kijabe Printing Press, Nairobi, 1987.
 (g) Cammenga, J., Kuria Phonology and Morphology, 1994.
8. RENCHOKA ni kiduta kikubwa zaidi katika eneo la Bugumbe. Watu wanaoishi hapo wamepata jina hilo kutokana na mlima huo - Abarenchoka. Kuna nadharia inayoelezea vile kiduta hiki kilivyopata jina hili. Inasemekana kuwa, kabla ya Wagumbe kutuama kwenye kiduta cha RENCHOKA, walikuwa wakienda pale kuwinda; na wake zao wangepafuata ili kubeba nyama. Siku moja Girwa (mume) na Nyakorema (mke) walikuwa wamejificha vichakani kuweangalia wanyama, na hapo nyoka mkubwa akapita walipojificha. Kumbe walikuwa wamejificha kwenye malalo ya nyoka huyo, ndipo Nyakorema akapiga ukelele wa mshangao "Rendenchoka!" ("Hili ni la nyoka!"). Tangu wakati huo, kiduta hicho kinajulikana kama RENCHOKA. Kiduta hiki kina ufungamano mkubwa na historia ya Abagumbe.
9. Masaba ni jina la mahali katika eneo la Bugumbe. Jina hili ni kumbukumbu ya pale walipopita watu hawa katika hajiri zao kutoka Misri. Mahali hapo ni Mlima Elgon ambao pia unajulikana kama Mlima Masaba.

10. Gutura ni kiduta kilicho katika eneo linalokaliwa na Wemaasai kwa sasa. Mahali hapa ni muhimu katika historia ya Wakuria kwa sababu koo zinezoishi Kenya, kasoro Abakira, zilifanya makezi yao pale kabla ya kutimuliwa na Wemaasai.
11. TUKI, Kamusi Sanifu ya Isimu na Lugha, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam, 1990.
12. Kama 2(a), uk. 82.
13. Kama 12 hapo juu, uk. 85.
14. Kunene, D. P., Heroic Poetry of the Basotho, Oxford University Press, Oxford, 1971, uk. 35-50.
15. 'Umusiri' ni mti ambao husukumwa kutoka kwenye nyumba iliyo mkabala na lengo la boma ili kuziba hilo lengo. Madhumuni yake huwa ni kuzuia wezi wasipitishie ng'ombe hapo.

SURA YA NNE4.0. UCHANGANUZI WA MASHAIRI YA MAJIGAMBO4.1. UTANGULIZI

Sura ya tatu ilizama kwenye nafasi ya majina katika ujenzi wa majigambo ya Kikuria. Majina yaliyoshughulikiwa hasa ni majina ya majisifu na ilidhihirika kuwa majina haya ni kipashio cha kimsingi katika uundaji wa majigambo. Majina hayo yamekuwa ngazi ya kutufikisha kwenye majigambo yenyewe.

Katika sure hii kunafanywa uchanganuzi wa masheiri ya majigambo ili kuibua miundo iliyomo katika sawia za kifonolojia, kisarufi na kisementiki. Miundo ya ndani na ya nje inadhahirishwa kufuatia nadharia ya umuundo ilhali ile ya ndani inachambuliwa kwa msaada wa semiotiki.

Uchanganuzi huu unayagawa masheiri katika vipashio vidogo vidogo. Msingi huu wa kimuundo unakurubiana na jinsi ekili ya binadamu inavyofanya kazi - huvigawa vitu tata katika vijāsehemu ili vieleweke kwa urahisi na ukamilifu. Vijisehemu hivi ni sehemu ya mfumo mzima wa lugha, ambayo ni arki ya utamaduni wa binadamu.

4.2. UMBO LA SHAIRI

Ushairi ni utanzu ulio na umbo maalum linaloutambulisha na kuupambanua na tanzu nyingine. Masheiri yaliyotumika katika tasnifu hii (Angalia uziada 3) yamegawika katika beti ambazo zimeundwa kwa idadi fulani ya mishororo. Njia mbili zilisaidia katika kuyagawa masheiri hayo katika vipashio vidogo (mishororo, beti).

Kwanza, ni mpumuo. Mwasilishaji wa 'amaibako' (majigambo) huyawasilisha kwa mwendo wa kasi kuliko katika mazungumzo ya kawaida na sauti yake huwa ya juu. Wakati akikariri haya mshairi huwa anatamka kundi la maneno katika mpumuo mmoja kabla ya kuendelea. Kundi hili ndilo huunda kirai, kishezi au sentensi katika nathari na mshororo katika ushairi. Baada ya kukariri mishororo kadha, mwasilishaji hutua kwa sekunde kupumua. Kituo hicho huashiria mwisho wa ubeti. Hivyo, mishororo yote iliyowasilishwa kwa mkupuo mmoja huainishwa kama ubeti.

Aghelabu, mshairi anapofika mwisho wa ubeti, kile kiimbo huteremshwa kudokeza mwisho huo. Wengine, hususan kina mama, hurefusha silabi ya pili kutoka mwisho wanapofikia hatime ya ubeti. Kanuni hizi zote zilitumiwa kuyagawa mshairi yaliyomo humu katika beti.

Njia nyingine iliyotumika kuainisha kazi hii katika mishororo na beti ni ya kuangalia mada. Wakati anapokariri, mshairi hutoa mawazo mbalimbali ambayo huchengia mada ya majigambo. Anapomaliza kutoa hoja au wazo moja anatumia kidogo kupumua kabla ya kuendelea. Hii ni ishara kwamba amekamilisha ubeti mmoja. Katika majigambo ya Kikuria, ubeti hujengwa kwa wazo au hoja inayoitwa 'egeka' (fundo/pingili).

Mshairi ya majigambo yaliyonakiliwa humu hayana urari wa vine wala mizani. Pia hayana kibwagizo. Idadi ya mishororo katika kila ubeti hubadilikabadilika kutegemea mada na uwasilishaji wa mshairi. Ingawa hakuna urari wa mizani katika mishororo, muda unaotumika kukariri kila mshororo wa ubeti katika shairi huwa ni karibu sawa. Kwa hivyo, pale ambapo

mshororo mmoja ni mrefu kuliko mingine, humbidi mshairi atamke maneno fulani kwa haraka zaidi. Tunaweza kusema kuwa urefu wa mishororo hutegemea kipimo cha kisaikolojia ambacho mshairi hujiwekea ekilini.

Upande wa mtindo, meshairi ya majigambo ya Kikuria yana ukuruba na tenzi za Kiswahili za zamani. Tenzi huwa na kitangulizi na tamati mahsusi (Knappert 1983:??). Kwa mfano, ubeti unaofungua utenzi wa Al-Inkishafi unaanza hivi:

Bismillahi naikadimu

hali ya kutunga hino nudhumu

Na ar-Rahmani Kiiarasimu

basi ar-Rahimi nyuma ikaye.¹

Tenzi nyingi za Kiswahili huanza kwa dibaji ambayo huwa ni dua kwa Mungu. Isipoanza kwa 'Bismillahi' basi itakuwa kwa jina la Mola Muweza, au jina jingine la Mwenye Enzi Mungu. Ilikuwa desturi kuanza utenzi kwa dua kwa sababu tenzi zenyewe zilikuwa na maudhui ya kidini na zilitungwa katika mazingira ya kidini. Aidha, Warumi wa zamani kama vile Virgil walianza mashairi yao kwa kutaja jina la mungu wa sanaa (Greenough et al 1923).

Tenzi nyingine za Kiswahili huwa na dibaji ambayo ni agizo la mtunzi kwa mwandishi atwae kalamu na karatasi aandike atakayoelezwa. Katika tenzi za Kiswahili, dibaji huweza kuwa ya ubeti mmoja au zaidi.

Kama ilivyo katika tenzi za Kiswahili, majigambo ya Kikuria huwa na kanuni za kuanzia shairi. Kitangulizi huwa tu katika ubeti wa kwanza. Shairi laweza kuanza kwa 'sahihi' ya mshairi kama vile Ifala ya Wayoruba² inavyoanzishwa. Mshairi

huanza kwa kutoa ukelele unaoashiria hisia alizo nazo kama mifano hii inavyoonyesha.

Shairi F.1-3

Tafsiri

Too!

Too!

Mosani wanë omosengia

Rafiki yangu 'Omosengia'

Omosengia mosani ö banto

'Omosengia' rafiki wa watu

Keuni mbuya nigure

Hata mimi nimeona vizuri

...

...

Shairi J.1-3

Tafsiri

Wii!

Wii!

Asiri nuni Muchini

Asili mimi ndiye Mjini

Bikarangerwe biheye

Vimekaangwa vimeiva

...

...

Licha ya kuanza kwa kupiga ukelele, mshairi angeanza kwa kumwuliza mcheza ala kama kweli ni yeye aliyeita. Hili huwa ni swali la tashtiti kwani jibu lake linafahamika waziwazi. Shairi D la Ann Mong'osi limeanza hivyo.

Tafsiri

Omorentia mosani wanë

Mtongoaji rafiki yangu

Gose nuni oberekeye

Ama ni mimi uliyeita

...

...

Mbinu nyingine ya kuanza mashairi haya ni ya mshairi kujitambulisha kwa hadhira iliyopo kwa kutaja majina yake, hasa yale ya majisifu. Kwa mfano:

Shairi A.1-2

Tafsiri

Ono nkehenkemero iga Ruambe. Huyu ni mwongea wazi mwenye hakika

Nyakeboota geisawabo Mwenye maringo kama ya baba yake

... ..
Mwanzo huu unaonyesha kuwa majigambo huwa yanahusu mambo ya ukweli au vitu vilivyotokea na hutongolewa kwa njia ya kisanaa yenye madaha.

Mfano mwingine ambapo mshairi anajitambulisha kwa hadhira yake unapatikana katika Shairi C.

Tafsiri

Irina rënë nuni Gati	Jina langu ni Gati ³
Umumura ö Mwita ö Robi	Kijana wa Mwita wa Robi
Egasi yanë nkora kwenda	Kazi yangu ni fanya twende
Hayo hembeye nguchande	Hivyo nimetia moto ninakuja.

Kutokana na ubeti huu inabainika kwamba mshairi alipotaja jina lake katika ubeti wa kwanza alikuwa akijitayarisha na kujiweka sawa kutongoa majigambo yake.

Ufuatao ni mfano mwingine.

Shairi K

Nuni ngoncho o gesaka siringia	Ndimi chiriku anayeimba
	mtoni
Mosacha atakueba yende	Mwanamume asiyesahau lolote

Gönswi nkomotwë ngotora	Yote ninayahifadhi kichwani
Ndagerënga ichinkeaga	Nikisubiri wakati
Hano naigwa barangööre	Nikisikia wananisifu
Ngarusia kurua aga nyumba	Ninayetoa hata ya nyumbani
Nunyööra ngara ga mweito	Hata kama ni siri za nyumbani
Nuni ntakubisa yeende	Mimi ndiye nisiyeficha lolote.

Mshairi huyu amejitita kwa jina la majisifu la 'chiriku'. Hoje inayofuata inapatikana katika washairi wote wa majigambo. Anasema kuwa hakuna analosahau; anahifadhi yote kichwani hadi wakati wa kujigamba unapotimia.

Njia nyingine ya kuanza majigambo ni kuitika wito wa mtongoeji. Kwa mfano:

Sheiri B

Nigure mona ogonkeria	Nimesikia unavyonisalimu
Keuni ngokererriande	Hata mimi ninawasalimu
Irina renë m'Bosongo	Jina langu ni Bosongo
Wiki erende Nyamanyori	Jingine ni Anayepata
Nigo bogokea kinyoria	Kunapokucha tu anapata
Hanö getenyorri inkio	Asipopata asubuhi
Kinyoria omogöröba	Anapata jioni.

Mcheza ala huwa na jukumu kubwa la kumweka mjinaki katika hali inayofaa kisaikolojia ili atoe mashairi yake. Anafanya hivyo kwa kumsifu mjinaki kabla ya kumpa nafasi ya kujinaki. Hii ndiyo sababu wakati mwingine mjinaki anaanza majigambo yake kwa kuitika wito wa mtongoeji.

Katika shairi linalofuata, mshairi anamwitikia mtongoaji akimshukuru kwa kumchagua ajinaki kati ya watu wote waliopo. Hii ilikuwa ni heshima kubwa. Inaonekana kuwa yeye ameteuliwa kwa sababu ni mjinaki mshairi.

Shairi H

Asanti sana hoti hoti	Ahsante sana hodi hodi
Hoti nkobega kobanto	Nabisha hodi kwa watu
Numwitabi omonënë ndenge	Mimi ni mkariri hodari
Ore ntakorengera bigambo	Nisiyerudia hoja
...	...

Baadhi ya tenzi za Kiswahili zilimalizika kama kaida ilivyoagiza. Mtunzi alitaja jina lake, sababu, na hata mwake wa kutunga kama vile alivyofanya Mwana Kupona.⁴ Mtunzi hukiri dhambi zake na kuomba maghufira, hutuma selamu kwe Tumwa, na kumwomba msomaji asamehe makosa kwenye utungo wake. Majigambo ya Kikuria huwa na kanuni za kuhitimisha shairi. Ni muhimu kwamba hitimisho la mashairi ya majigambo haya liwe wazi kwa sababu mara tu mshairi anapositisha majigambo yake, mcheza alihutamba kuhitima. Miisho iliyotumiwa katika mashairi yaliyo humu ni hii:

Shairi A

Tafsiri

Ndaigwa gano ndure gang'anaigo	Nafikiri niliyosema yatoshe
Musubati agandwereye	Ni mwanamke makamo
	aliyenifunza
Ngaisire gatoroa ikanga	Yanatosha kujaza pakacha
Kehayo, genda mööna wanyachacha	Kwa hivyo, nenda mtoto wa

mamaake Chacha
 Sibono uhite uhegucha gonsoya Lakini ukumbuke uje
 kunizawadia
 Ichimbiria uhegucha kong'a Uje unipe pesa.

Ubeti huu unavunja kaide iliyofuatwa kumtunukia msheiri
 aliyejinaki vizuri. Haikuwa kawaida kwa mjinaki kuomba apewe
 hidaya; hili lingetokea bila kuuliza kama angetongoe masheiri
 yake vizuri akijenga taswira zinazoiathiri hadhira.

Sheiri C

Tafsiri

Bono hayo nkuyande Hivyo sasa ninaenda
 Tiga ngokererri Acha nikuage
 Oweito nyabicheti kenda Wa kwetu mwenye kadi tisa
 Taahuria bokongu sana Imba kwa nguvu sana

Wengine huhitimisha mashairi yao kwa mshororo mmoja tu ambeo
 hutamkwa kwa kiimbo cha chini. Kwa mfano:

Sheiri D

Tafsiri

Tiga nkore marenge Acha nifanye machache
 Mshairi mwingine alimeliza kwa kusema:

Sheiri E

Tafsiri

Tiga ngambe eregotora Acha niseme la kuhitimisha
 Hayo nensabiyi ndaya Hivyo nimefunga virago
 ninaenda

Kunyangi ya Mutiti	Kwa sherehe ya Mutiti
Eno etana mosori	Ambayo haina wafuataji
Maana abasori basuha	Maana wafuataji wamepungua
Abana bagenda sukuri	Watoto wameenda shuleni.

Washairi maarufu walialikwa kwenye hafla za arusi ili kuinogesha sherehe. Inaelekea kuwa mtunzi wa Shairi E alikuwa amefika kiwango hicho. Inambidi aende kutoka kwa sherehe moja hadi kwa nyingine akijinaki.

Mwisho mwingine uliotumika ni huu.

Shairi F

Tafsiri

Tiga ntore ichinati	Acha niweke hatima
Nange koroterra sana	Nisivute sana
...	...

Shairi H

Weito Nyangoge mmenyeye	Kwetu ninakoishi ni Nyangoge
Weito nkuburi bonga amehimba	Kwetu ni kwenye ulezi unaofanana na mtama
Weito nkumugi omoronge	Kwetu ni kwa mji ulionyooka
Mbuya bokongu nasanti	Vizuri asante sana
Uchë kuhika obakeri	Ukifika uwasalimie
Okeri abanto bakoro nabane	Uwasalimu watu wazima na watoto
Aganë namaiya këgayo	Yangu ni mazuri kama hayo

Mwisho wa aina hii hutumika hasa ikiwa mcheza ala ametoka katika ukoo mwingine na yule mjinaki. Ndiyo sababu anaambiwa kwamba atakaporudi kwao awasalimie watoto na watu wazima.

Katika kimalizio hiki cha Shairi H, mshairi analikuza shairi lake kwa kutumia tashbihi anaposema:

Weito nkuburi bonga amehimba

Kwetu ni kwenye ulezi unaofanana na mtama H.⁶⁶

Tashbihi hiyo inatufahamisha kuwa watu hawa walishughulika pia na ukulima na eneo lao lilikuwa na rutuba.

Kama ilivyoelezwa hapo mwanzoni, majigambo ya Kikuria hutumia beti ambazo zinajitosheleza. Hii, kama alivyosema Abedi (1954:19), ina maana kuwa kila ubeti huwa na maana kamili, haungoji kutimizwa na ubeti mwingine ufuatao. Katika baadhi ya beti hizo kunapatikana muundo ambao una: taarifa, kipanuzi, ukuzaji, na hitimisho.⁵ Taarifa hutoa wazo ambalo huendelezwa na kipanuzi kisha likakuzwa zaidi na mwishowe kuhitimishwa. Ufuatao ni mfano.

Shairi C.¹⁻⁴

Tafsiri

Taarifa: Irina rënë nuni Gati Jina langu ni Gati
 Kipanuzi: Umumura ö Mwita ö Robi Kijana wa Mwita wa Robi
 Ukuzaji: Egasi yanë nkora kwenda Kazi yangu ni fanya twende
 Hitimisho: Hayo hembeye nguchande Hivyo nimetia moto ninakuja

Katika huu mfano wa Shairi C, mshairi anaanza ubeti huo kwa kutoa taarifa ambayo ni jina lake. Anapanua taarifa hiyo kwa kueleza yeye ni mtoto wa nani. Kisha anakuza au kuyapa minofu aliyosema kwa kutaja sifa yake - yeye hufanya mambo chapuchapu; si mtu anayezubaa. Anahitimisha ubeti huo kwa kusema kuwa sasa yu mbioni kutuwasilishia majigambo yake.

Katika beti nyingine kunapatikana muundo wa taarifa, ukuzaji na hitimisho. Kwa mfano:

Shairi C. 17-20

Tafsiri

Taarifa:	Hata hitire nduguyo	Hata nimemkumbuka nduguyo
Ukuzaji:	Onde iga Batirisi ö	
	Mwita	Anayelitwa Patrice wa Mwita
	Abawabo Rioba ö Manoti	Wa kwa akina Rioba wa Manoti
Hitimisho:	Nyainoti retana kingi	Mwenye noti isiyo picha ya mfalme

Mfano mwingine ni huu.

Shairi J. 2-4

Taarifa:	Asiri nuni Muchini	Asili mimi ndiye Mjini
	Bikarangerwe biheye	Vimekaangwa vimeiva
Ukuzaji:	Barahosa esenti isanö	Wanauza senti tano
	Senti isanö ichinyama	
	inyai	Senti tano nyama nne
	Nyamöna nibere ichiänë	Mwenye mtoto ni mbili zenyewe
Hitimisho:	Umusuri nebarasisi	Mchuzi ni bakshishi

Katika ubeti huu msheiri anatoa taarifa kwamba yeye anaitwa 'Mjini' ambapo huwa vyekula vimeshakaangwa viko tayeri kila wakati. Anapanua hoja hii kwa kueleza bei ya vyekula hivyo na anahitimisha kwa kutaja kile kisichouzwa - yaani mnunuzi

hupewa bakshishi ya mchuzi.

4.3. MIUNDO YA KIFONOLOJIA

Fonolojia ni tawi la isimu linaloshughulikia uchambuzi wa mfumo wa sauti zinazotumiwa katika lugha fulani. Hushughulikia jinsi sauti hizi zilivyopengwa na kuunganishwa katika lugha. Miundo ya kifonolojia huwa ni miundo ya nje. Imeshatajwa kwamba mashairi haya ya majigambo hayana urari wa vina wala mizani.

Muundo unaojitokeza ni ule wa takriri - konsonanti. Haya ni marudiorudio ya konsonanti kadha katika shairi ili kuleta athari maalum ya kishairi (Mulokozi na Kahigi 1979:42). Katika takriri-konsonanti si lazima marudiorudio ya konsonanti yatokee mwanzoni mwa neno tu, yanaweza yakawa katikati au mwishoni mwa neno. Katika ubeti ufuatao kuna takriri ya sauti [s] na [r]

Shairi F. 50-55

Tafsiri

Uni naraye bor <u>ini</u>	Mimi nimelala por <u>ini</u>
Mas <u>isi</u> ga Mas <u>eseta</u>	Kwenye pori la Mas <u>eseta</u>
Komang'ang'a amar <u>irisia</u>	Penye 'matai' yasiyo huruma
Ganö gait <u>ire</u> gatar <u>ë</u>	Hata yaue hayali
Nichinyanyi gar <u>eye</u>	Yanafurahia tu ukorofi
Hano Morema aruer <u>eye</u>	Ndipo Morema alipotokea

Pia katika ubeti huo wa hapo juu tunaweza kuona takriri-vokali. Haya ni marudiorudio ya sauti zenye irabu

zinezofanana ili kuleta athari fulani. Vokali zinazorudiwa katika ubeti huu ni [i] na [e].

Takriri ni muhimu katika ushairi. Licha ya kusaidia kuonyesha mwendo wa shairi, takriri imetumiwa katika meshairi haya kuipamba lugha. Kwa kuisisitiza sauti fulani katika neno, neno hilo linatwazwa ili kubeba ujumbe wa mshairi.

Sura za kifonolojia za majigambo ya Kikuria zaweza kulinganishwa na zile za mazungumzo ya kasi katika lugha hiyo. Aghalabu, vokali moja ama mbili hudondoshwa hasa mwishoni na mwanzoni mwa maneno. Kwa mfano, ikiwa neno lamalizika kwa vokali na lile linalofuata laanza kwa vokali basi vokali moja hudondoshwa. Kwa mfano:

'Hara Charisi akorara' C.22

inakuwa

'Hara Charisakorara'

'Wanyëngërehia nkohea ere' J.45

inakuwa

'Wanyëngërehia nkohere'

Udondoshaji sauti hutokea kwa wingi kwa sababu ya kasi ya kuwasilisha majigambo. Hata hivyo meshairi yaliyomo humu (uziada 3) yaliendikwa bila kuonyesha udondoshaji ili kumpunguzia msomaji utata.

Aina nyingine ya udondoshaji inayopatikana katika meshairi ya kisimulizi ya majigambo ni ya kufupisha silabi ndefu kuwa fupi. Kwa mfano 'omööne' (mtoto) inakuwa 'omöna'.

4.4. MIUNDO YA KISARUFI

Miundo ya kisarufi ni mpangilio wa ruwaza zinazojirudia ambazo zina nafasi zilizojazwa na vipengele vya kisarufi. Muundo wa kipashio ni kitu cha kidhahania ambacho huonyesha kazi ya kipashio iliyobuniwa ili kusaidia kutoa maelezo ya kile kiwezacho kusemwa katika hadhi ya kipashio. Katika miundo ya kisarufi, umbo linalosisitizwa ni la nje.

Nadharia ya umuundo hushikilia kwamba lugha imejengwa kwa arki mbalimbali ambazo hupunguza ule utata wa lugha (Anozie 1981:23). Muundo wa lugha hudhihirika katika vipashio hivi vyote vya lugha. Miundo hii hujengwa kwa sheria za uhusiano na ukinzano zinazotawala maneno. Miundo mingi tutakayo jedili hapa ni ile inayopata maana yake kutokana na uhusiano uliomo kwenye mfumo.

Mashairi ya majigambo yanaweza kuchambuliwa kwa kuangalia mbinu za kisarufi walizotumia watunzi kuunda kazi zao. Mbinu moja inayotumiwa na watunzi wengi ni ile iitwayo **usambamba**. Wataalamu kama Leech (1969:63) na Mulokozi & Kahigi (1979:49) wameeleza usambamba kuwa ni takriri ya sentensi au vifungu vya maneno vinavyofanana kimaana na kimuundo. Usambamba hutokea pale ambapo kuna elementi za uhusiano (ufanano) na ukinzano. Yaani taarifa zinakurubiana kimaana na kimuundo na kutofautiana wakati huo huo.

Usambamba ni kanuni ya kimuundo inayotumika kuunda vipashio vya kishairi kutokana na mishororo inayofuatana. Inasisitiza ruwaza ya kisarufi. Hutumiwa kurudia taarifa kwa kutumia maneno tofauti kuelezea wazo lile lile. Kwa hivyo hizo taarifa mbili zinazounde usambamba hupatiana nguvu.

Usambamba ni mbinu iliyo muhimu katika ushairi. Kwanza, inaleta muundo ambao hutoa mvuto na mguso masikioni. Pia inasaidia kuhifadhi akilini mashairi. Mbinu hii husisitiza vipengele fulani na kwa hivyo kumwelekeza msomaji au msikilizaji kwa maana na maudhui yanayokusudiwa. Na pia inasawazisha hoja mbalimbali zilizo katika matini.

Mifano ifuatayo inadhahirisha matumizi ya usambamba.

Shairi A. 18-21

Ono Wansoa nyamosarria abahundi	Huyu ni Mchwa anayeharibia mafundi
Nyamosarria abasereti	Anayeharibia waezekaji
Iga nyabosani mööe	Ana urafiki nyumbani mwake
Nyabosani mööe nyumba	Mwenye urafiki nyumbani mwake

Katika jozi hizi mbili za mishororo, wazo lililo katika mshororo wa mwanzo linalediwa katika mshororo wa pili. Mshororo wa kwanza unatoa habari za kijumla lakini ule wa pili unatoa habari mahsusi. Kwa mfano:

'nyamosarria abahundi' anayeharibia mafundi

'nyamosarria abasereti' anayeharibia waezekaji

Hao mafundi wanaotajwa katika mshororo wa kwanza ni waezekaji.

Shairi A. 71-72

Tafsiri

Sibono uwhite uchegucha gonsoya	Lakini ukumbuke uje kunizawedia
Ichimbiria uchegucha kong'a	Uje unipe pesa

Miundo mingine ya mrejeosabaki ambayo huwa na kanuni (a...)(a...) ni kama hii ifuatayo:

Shairi E. 19-21

Tafsiri

Umumura ö Roswi ö Getoka	Kijana wa Roswi wa Gatoka
Umumura weserö yaanë	Kijana wa tohara yangu
Umumura wabasabaringo	Kijana wa abasabaringo

Muundo wa kisintaksia unaofitokeza hapa ni wa nomino + kivumishi.

Mfano mwingine ni huu:

Shairi E. 36-38

Tafsiri

Nkang'engia Nyageko	Wakalamba chumvi Nyageko
Nkang'engia Göngöra	Wakalamba chumvi Gongora
Nkang'engia Nyaromao	Wakalamba chumvi Nyaromao

Mfano unaofuata unatumiwa mbinu ya ukinzano (tabaini) Kuleta usambamba katika vipeshio.

Shairi F. 40-43

Tafsiri

Muya ahuenere Ntimaru	Mrembo aliyenawiri Ntimaru
Bakarareka ikigingi	Wakalika kundi la ujima
Bagacha abasacha abënë	Wakafika wanaume pekee
Abakari bakanga gucha	Wanawake hawakufika

Usambamba unapatikana katika mishororo miwili ya mwisho. Ujumbe ni ule ule lakini umeelezwa kwa njia ya tabaini: wanaume walifika, wanawake hawakufika. Bila shaka wanaume walifika ili wawe karibu na huyu mrembo lakini wanawake

waliogopa kuja kushindana naye. Wivu haukuwaruhusu kufika.

Mshairi Muniko Chacha anaendeleza matumizi ya tabaini anapoelezea kwamba alikuwa mshairi hodari na hakuna aliyempiku. Yeye alikuwa mbele kama tai na wao wakiwa nyuma kama koti. Mshairi anatumia tashbihi kuipa nguvu tabaini.

Shairi H. 23-25

Tafsiri

Nega nakaboore iga	Nilikuwa nikisema hivi
Nembere gose gietai	Niko mbele kama tai
Benyuma mbaka kiegoti	Wako nyuma kama koti

Kipande hiki cha shairi kinaonyesha wazi ubunifu ambaeo mjinaki huwa nao. Anaweza kuweka uhusiano kati ya vitu vilivyo tofauti kabisa. Mambo mawili yanapolingenishwa hivi yanawasilisha ujumbe kwa mchomo zaidi. Labda kwa sababu ya ulinganishaji huu, mizani za hiyo mishororo mitatu zinaleta hisi za usawa.

Usambamba huendelezwa pia kwa matumizi ya sinonimu. Hizo sinonimu zinaunga mshororo mmoja na mwingine na kuendeleza hoja asili.

Shairi A. 10-12

Tafsiri

Ono nyakerarra enda buya	Huyu ni yule anayelalia tumbo vizuri
Etakarebwa na <u>nyawara</u>	Ili isitafunwe na <u>penya</u>
Ega <u>ichimbeba</u> nincharu chiare	<u>Panya</u> walikuwa wengi

Neno 'ichimbeba' katika mshororo wa 12 limetumiwa badala ya 'nyawara' katika mshororo wa 11. Shairi hili lilitungwa na

Shairi G. 12-17Tafsiri

Abachihonchorra <u>ibihucha</u>	Wanaozipindua kwa mgwisho
Koorri <u>chihuchane wabö</u>	Ili zijae kwao
Bachisömbere <u>mandara</u>	Wazisake kwa 'mandara'
Koorri <u>chimandare wabö</u>	Ili zibakie kwao
Abachikëmbëra <u>emesanga</u>	Wanaozichumbia shanga
Koorri <u>chisangë wabö</u>	Ili zikusanyike kwao

Huo usambamba wa nomino-kitenzi hapo juu haujitokezi katika tafsiri inayotolewa. Jambo muhimu linaloelezwa ni kuwa sharti msichana afahamu namna ya kuvuta meposo ili ng'ombe (wa mahari) wajae kwao.

Katika mfano huo wa hapo juu tunaipata aina nyingine ya usambamba ambayo Leech (1969:81) anaita 'simplosi' (a...b)(a...b). Katika usambamba wa aina hii vipashio vya mwanzo na vya mwisho katika mshororo vinarudiwa. Mbinu hii hutumiwa kwa madhumuni ya kuisisitiza jambo.

Shairi G. 12-17Tafsiri

Abachihonchorra ibihucha	Wanaozipindua kwa mgwisho
<u>Koorri</u> chihuchane <u>wabö</u>	Ili zijae kwao
Bachisömbere mandara	Wazisake kwa 'mandara'
<u>Koorri</u> chimandare <u>wabö</u>	Ili zibakie kwao
Abachikëmbëra emesanga	Wanaozichumbia shanga
<u>Koorri</u> chisangë <u>wabö</u>	Ili zibakie kwao.

Katika mfano huu vipashio vinavyorudiwa vimetenganishwa kwa mshororo mmoja. Hii inavifanya vihisike na kuwa na nguvu zaidi.

Mifano mingine ya mishororo iliyotumia usambamba wa nomino-kitenzi ni hii ifuetayo.

Shairi C. 6-8

Tafsiri

Hanö tong'atere gucha

Tulipoanza safari ya kuja

Togateera Getoka

Tulipitia Getoka

Koorri bitoke weito

Ili vipatikane kwetu

'Getoka' ni nomino yenye maana ya 'mahali kunakopatikana vitu'. Kwa hivyo katika hajiri zao watu hawa walipita Getoka ili mali ipatikane kwao.

Shairi C. 13-14

Tafsiri

Weito nkaribo Bokongé

Kwetu ni karibu Bokonge

Hara bogokea ndakonga

Ambapo kukicha ninapiga ukelele

'Bokonge' ni jina la majazi linalotokana na 'ogokonga' yaani kupiga ukelele. Yamkini watu wanaoishi huko wana mazoea ya kupiga ukelele kunapokucha.

Shairi E. 54-55

Tafsiri

Oronde nkabina Kehancha

Siku nyingine nilicheza Kehancha

Abaiya bakehanche

Warembo wakanipenda

Jina 'Kehancha' limeundwa kutoka kwa kitenzi 'hancha' chenye maana ya 'penda'. Kwa hivyo Kehancha ni mahali ambapo watu wanapenda. Ndipo mshairi huyu akajinaki kuwa siku moja alicheza Kehancha na akawavutia warembo wakampenda.

Miundo mbalimbali inapatikana katika mashairi yaliyo katika tasnifu hii. Kwa mfano, miundo ya kisintaksia kama hii inayopatikana katika mishororo hii imetamalaki mashairi yote.

Shairi K. 34-37

Tafsiri

Getëta omokari Boke	Aliyeoa mwanamke aitwaye Boke
Nyabusio umunyabirööndö	Mwenye uso kama boga
Nyagekömbe kena egamu	Mwenye kikombe chenye gundi
Nyanyumba ikunyunka isiisui	Mwenye nyumba inayonukia nyama ya kuchoma

Katika mishororo hiyo, hasa ile mitatu ya mwisho, kuna muundo ufuatao: Kiambishi kimilikishi {-nya} + Nomino + Kivumishi.

Mbinu nyingine inayoweza kutumika kuchambua mashairi ya majigambo ni uungaji. Hii ni mbinu ya takriri-neno, takriri-mstari, na takriri-muundo inayounganisha vipishio kwa mbele (mwanzo), mwisho, msharazi, au kwa mkingamo. Uungaji unakaribiana sana na usambamba. Takriri ndio msingi wa uungaji.

Maoni ya Okpewho (1992:84), ambayo tunayakiri, ni kuwa uungaji una umuhimu mkubwa katika masimulizi, nyimbo au ushairi. Kwanza, uungaji huyapa matini umbo la kupendeza. Pia huyafanya mashairi yaweze kukumbukika kwa urahisi na huwa kama kiungo kinacholeta ushikamano katika matini. Mwisho, uungaji hukuza hoja katika mtiririko fulani. Vile vipashio vinavyorudiwa huwa kama ngazi tu ya kufikia yale mambo mapya yanayoongezewa. Aghalabu, hali hii huendelea hadi kufika kipeo.

Katika uungaji-mbele, arki inayorudiwa huwa mwanzoni mwishororo inayohusika. Kwa mfano:

Shairi C. 29-31

Tafsiri

Nuni sibana mosongora nati Ndimi spana mfungua skrubu

Nuni nyamunyörrö

gomorëng'aini

Ndimi mwenye mnyororo unaomtosh

Nuni irichënhëri

Ndimi mwenda ameinama

Neno 'nuni' (ndimi) limerudiwa ili kukomeza fani na pia kuisisitiza ubinafsi uliopo katika majigambo. Mtu hujisifu kwa mambo aliyotenda na sifa alizo nazo.

Shairi E. 17-21

Tafsiri

Ichinsiko chitana buuya

Siku hazina hakika

Ega chiareye Chacha

Zimemmaliza Chacha

Umumura ö Roswi ö Getoka

Kijana wa Roswi wa Getoka

Umumura wesarö yaanë

Kijana wa tohara yangu

Umumura wabasabaringo

Kijana wa 'abasabaringo'

Katika dondoo hili neno linalorudiwa ni 'umumura' (kijana). Sababu hasa ya kukaririwa neno hili ni ye kimaudhui. Neno hili linaisitiza umuhimu wa 'umumura' katika jamii. Inaonekana kuwa kati ya sifa zilizotolewa kumhusu Chacha, ile ya tohara yake (sabaringo) ndiyo muhimu zaidi. Ndiyo sababu sifa hiyo imewekwa kwenye kipeo.

Shairi G. 18-24Tafsiri

Bono ndakeria abaito	Sasa nawasalimu wa kwetu
Omorangö gweito omotambe	Mlango wetu ni mkubwa
<u>Ngotebetere</u> Nyanungu	<u>Unafika</u> Nyanungu
<u>Ngotebetere</u> Këmäkuri	<u>Unafika</u> Kemakuri
<u>Ngotebetere</u> Gibosombe	<u>Unafika</u> Gibosombe
<u>Ngotebetere</u> Kimusimbë	<u>Unafika</u> Kimusimbe
Wabo Rioba ö Chacha	Kwao Rioba wa Chacha

Neno linalorudiwa ni 'unafika'(ngotebetere). Neno hili linaonyesha ukubwa wa eneo linalokaliwa na mlango unaotajwa. Dhana inayojitokeza ni hiyo ya ukubwa au urefu. Kipeo cha takriri hiyo ni mshororo 'Kwao Rioba wa Chacha'. Bila shaka hawa ndio wanaoishi katika pembe ya mbali sana katika eneo linalokaliwa na ukoo huo. Uungaji unaojitokeza katika mfano huu kuanzia mshororo wa 20 hadi 23 unaweza kuonyeshwa hivi:

a	b
a	c
a	d
a	e

Mbinu hii ya uungaji-mbele inafanana na bahari ya kikwamba katika Kiswahili. Katika bahari ya kikwamba, neno moja hutumiwa katika kila mshororo wa ubeti na neno hilo huwa linafuatishwa na mabadiliko ya maneno mbalimbali.

Shairi H. 9-15Tafsiri

<u>Nyoorë</u> nabaye wegesaku kende	Kame ningekuwa wa mlango mwingine
-------------------------------------	-----------------------------------

<u>Nyoorë</u> nomosabayi nabaye	Ningekuwa msabayi
<u>Nyoorë</u> nageye <u>wabo</u> Kemogitamöyo	Ningeenda kwao Kemogitamoyo
<u>Wabo</u> Nyankongo ibinënë	Kwao Nyakongo msimangaji
<u>Wabo</u> Chacha Wang'wena	Kwao Chacha wa Ng'wena
Kihika mbere gukina	Mfika mbele kortini
Hata chechi ataraboka	Hata kabla hakimu hajaamka

Katika mfano huu mshairi ametumia maneno mawili katika uungaji-mbele. Ameanza na 'nyoorë' kisha akatumia 'wabo'. Huu ni ubunifu wa mtunzi katika jitihada za kuboresha mbinu hiyo.

Sheiri H. 34-42

Tafsiri

Negaini ensabi narenge	Nilikuwa dume hodari
<u>Mwiru</u> ö tachiri omome	<u>Mtu wa</u> watu tajiri
<u>Mwiru</u> wensabi akohanga	<u>Mtu wa</u> dume anayefukuza
<u>Mwiru</u> wanyagaini nchuru	<u>Mtu wa</u> dume mkali
Iyanë nkohoromoka ere	Yangu hutoka kasi
Otokera eragöta <u>iyende</u>	Unashtukia imeshika
	<u>nyingine</u>
<u>Yende</u> egetebeta ikinyongo	<u>Nyingine</u> inachomwa kwenda
	ndani
<u>Yende</u> egetebeta orotambe	<u>Nyingine</u> inachomwa perefu
<u>Yende</u> egetema iching'örörö	<u>Nyingine</u> inapewa mikwaruzo.

Pia, katika mfano huu, mshairi ametumia maneno mawili katika uungaji-mbele. Itabainika kwamba mshairi anapotumia maneno mawili hivi, huwa anapenyeza lile la pili katikati au mwishoni mwa mshororo kabla ya kuanza kulitanguliza.

Katika mfano unaofuata, neno 'nuni' ndilo linalotumiwa katika uungaji-mbele. Mshororo mmoja unarukwa baada ya kila matumizi ya 'nuni' ili kuzua ruwaza ya kupendeza. Mshororo usio na takriri-neno unakuwa kama kiitikio cha mshororo uliotangulia.

Shairi F. 70-73

Tafsiri

Nuni omento wabö Magige

Ndimi mtu wa kwao Magige

Nyamorea ikihu kiembeche

Anayekula utumbo wa ngiri

Nuni singisia egetëmbë

Mimi ndiye mtikisa

'egetembe'

Ichinsona chikabagotia

Miiba ikawanasa

Nuni nyamorara guisahi

Ndimi mlala porini

Nyakiya hobisi nichoka

Anayeenda ofisini na shoka

Katika mfano huu unaofuata wa uungaji-mbele, mshairi anatumia takriri ya maneno mawili yanayopokezana: 'hano' na 'nyöra'.

Shairi F. 84-91

Tafsiri

Tiga ntore ichinati

Acha niweke hatima

Nanga koroterra sana

Nisivute sana

Hanö omogaka asiringia

Mzee (mwanamume) akiimba

Nyöra egaini emoröreye

Huwa dume wake ni mgonjwa

Hanö umukungu asiringia

Mwanamke akiimba

Nyöra inyongo yobose nichoye

Huwa mtungi wa unga umejaa

Hanö umumura asiringia

Mvulana akiimba

Nyöre ahitire umukungu

Huwa amemwaza mpenziwe.

Uungaji wa aina hii unafanana na ule unaopatikana katika 'Sifa za Heri' (Mathayo 5).⁷ Sehemu ya pili ya taarifa inayoanza kwa 'nyöre' ni jibu au ufafanuzi wa sehemu ya kwanza inayoanza kwa 'hanö'. Uungaji wa aina hii huleta uhusiano maalum kati ya usemi na yaliyomo. Umbo la nje la ujumbe halielezei tu maana fiche iliyomo, bali pia huiga muundo wa maana hiyo.

Ufuatao ni mfano mwingine.

Shairi E. 22-32

Tafsiri

Mosani wanë omorentia

Rafiki yangu mtongoaji

Tiga ngokererri

Acha nikupe salamu

Hanö ukuya Nkuru

Ukienda Nkuru

Onkerri Rioba ö Ringa Komatongö

Unisalimie Rioba wa Rudi
kwa mahame

Abande baragira amatang'ö

Wengine wamekataa mahame

Hanö okogeera Nyanungu

Ukipita Nyanungu

Onkerri weisa abasere iching'ömbe

Unisalimie mtu aliyechanja
ng'ombe

Omokehöcha Bwana ng'ömbe

Omokehöcha Bwana ng'ömbe

Hanö watoorra Getarasi

Ukitokea Getarasi

Onkerri babö Singisia umukirina

Unisalimie kina Tikisa
umukirina

Chacha umumura ö Karos

Chacha kijane wa Carlos.

Shairi hili linafanana kimuundo na hilo tulilofefanua hapo juu; kuna uungaji wa maneno mawili yanayopokezana. Licha ya maneno hayo mawili kupokezana, shairi hili lina sifa nyingine

muhimu. Kuna maelezo ya ziada yanayojitokeza katika kila mshororo wa tatu kuhusu mtu anayezungumziwa. Tunakuwa na muundo kama huu:

- (a) 'Hanö'
- (b) 'Onkerri'
- (c) Maelezo ya ziada

Aina nyingine ya uungaji, ni ile inayojulikana kama uungaji - mwisho. Hii ina maana kwamba vipashio vinavyoungwa pamoja au kufananishwa huwa mwishoni mwa mshororo. Kanuni yake huwa ni (...a)(...a). Kwa mfano:

Shairi G. 25-28

Tafsiri

Uni nkabina ndagenda	Mimi nikaimba nikitembea
Omoberekerwa na <u>ng'ombe</u>	Mwitwa na <u>ng'ombe</u>
Umuya ö bogeni bö <u>ng'ombe</u>	Msifika katika safari ya kupeleka <u>ng'ombe</u>
Umuchigambera iching' <u>ömbe</u>	Mwelekeza <u>ng'ombe</u>

Katika mfano huu uungaji-mwisho umetumiwa kusesitiza maudhui. Ng'ombe walikuwa wanyama muhimu katika jamii ya Wakuria. Majigambo mengi yalikuwa na maudhui ya ng'ombe.

Mifano mingine ya mashairi yaliyotumia mbinu ya uungaji-mwisho ni hii ifuatayo.

Shairi B. 46-48

Tafsiri

Mbuya sana nasanti	Vizuri sana tena ahsante
Hano ugucha ogëndë <u>wenyu</u>	Ukirudi <u>kwenu</u>
Onkerri hata abawenyu	Unisalimie hata wa <u>kwenu</u>

Mshairi ameirudia 'kwenu' ili kusesitiza kwamba mcheza ala

alikuwa ametoka ugenini - katika ukoo mwingine.

Shairi E. 24-26

Tafsiri

Hano ukuya Nkuru	Ukienda Nkuru
Onkerri Rioba ö Ringa <u>Komatongö</u>	Unisalamie Rioba wa Rudi kwa <u>mahame</u>
Abande baragira amatongö	Wengine wamekataa <u>mahame</u>

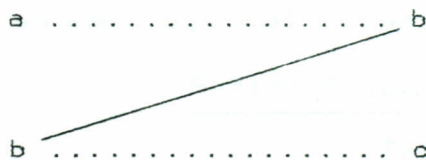
Kukaririwa kwa neno 'amatongo' (mahame) kunaleta hisi kuwa Rioba ni mkaidi ndipo akafanya kitendo ambacho kinawashangaza watu wengine.

Aina nyingine ya uungaji huitwa uungaji-msharazi. Hii huunganisha vipashio vinavyofanana vilivyo katika pembe mbili tofauti za mishororo husika. Uungaji huu, kama vile meshairi ya pindu, huendeleza hoja iliyotajwa mwanzo na kuleta ushikamano katika kazi. Kwa mfano:

Shairi B. 36-37

Tafsiri

Umumura <u>wabakara ng'ömbe</u>	Kijana wa <u>wafuga ng'ombe</u>
<u>Abakara ng'ömbe</u> ibirario	<u>Wafuga ng'ombe</u> zizini

Shairi C. 27-28

Tafsiri

Owabo <u>Chikomo ö Mwita</u>	Wao <u>Chikomo wa Mwita</u>
<u>Chikomo ö Mwita</u> ö Gitimu	<u>Chikomo wa Mwita</u> wa Gitimu

Katika mfano huu, marudio yanatokea kwa sababu ya mpangilio wa

maneno katika kirai; 'ö Gitimu' ilitakiwa kuandamana na kirai cha kwanza lakini urefu haukuruhusu. Pia haiwezekani kuanza mshororo wa pili kwa 'ö Gitimu', kwa hivyo inabidi 'Chikomo ö Mwita' irudiwe. Aidha, hii ni njia mwafaka kwa mshairi aliyesahau jambo fulani kujaza nafasi hiyo haraka ili kasi ya majigambo isitatizike. Kimchoro, muundo unaojitokeza ni:

a b
 b c

Shairi F. 5-6

Tafsiri

Maana nowayiri asubuhi
Asubuhi na mabëma

Kwa maana umewahi asubuhi
Asubuhi na mapema

Uungaji uliotumiwa hapa ulikusudiwa tu kusesitiza jinsi mtu huyo alivyorauka. Muundo unaojitokeza ni huu:

a ... b ... c
 c ... d ... e

Kuna uungaji-msherazi mwingine ambao si wa kawaida sana. Huwa una kanuni ya (a...)(...a). Kwa mfano:

Shairi D. 13-14

Tafsiri

Weito hara tomenyeye
 Nyanguru akuhika Weito

Pale kwetu tunapoishi
 Mwenye nguvu ndiye hufika
kwetu

Muundo wake unaweza kuchorwa hivi:

a ... b ... c

Aina nyingine ya uungaji huitwa **uungaji-mkingamo**. Hii hutokea wakati vipashio vilivyo katika pembe tofauti za mishoro miwili vinapokuwa na uhusiano wa kisherazi. Kwa mfano:

Shairi F.2-3

Tafsiri

Mosami wane omosengia

Rafiki yangu omosengia

Omosengia mosani ö banto

Omosengia rafiki wa watu

Tukichukulia kwamba kuna usambamba wa kimeana kati ya mishororo hii miwili, basi itaeleweka kuwa 'Rafiki yangu' katika mshororo wa kwanza na 'rafiki wa watu' katika mshororo wa pili ni maneno yanayoeleza uhusiano ule ule. Kwa hivyo tunaweza kupata muundo ufuatao wa uungaji-mkingamo:

a	b	c —————→
Mosani	wane	omosengia

c	a	d —————→
Omosengia	mosani	ö banto

a	b	c —————→
c	a	d —————→

Pia uungaji-mkingamo unaweza kupatikana ikiwa vipashio vinavyoungwa vimebadili nafasi zake katika mpangilio wa sentensi. Kwa mfano:

Shairi A. 14-15

Tafsiri

Ono Maroba mbae

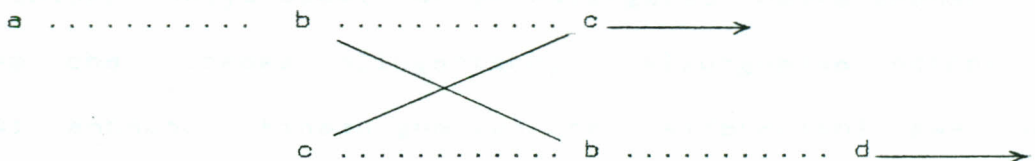
Huyu ni Mchanga rafiki yake

Mbae Maroba ga hanse

Rafiki yake Mchanga wa
ardhini

Mbinu hii inaonyesha kuwa mshairi anaifahamu lugha na anaweza kuitumia kwa njia zo zote. Tunaona anevyovunja metarajio ya kisintaksia anapotumia uhuru wa ushairi. Anaifanya lugha ijirejelee yenyewe. Anaiweka kwa njia maalum ili kuvuta hisi za msikilizaji au msomaji. Mbinu kama hizi ni sehemu muhimu ya majigambo kwani zinayafanya yavutie zaidi.

Huo mfano wa Shairi A. 14-15 una muundo ufuatao:

4.5. MIUNDO YA KISEMANTIKI

Miundo ya kisemantiki hutuelekeza kwenye maana ya kipashio. Maana hiyo hufafanuliwa kupitia kwa nadharia ya semiotiki. Hii ni nadharia inayofungamana na nadharia ya umuundo. Semiotiki ni taaluma ya mifumo ya ishara inayomfanya

binadamu aone vitu au hali kama ishara zenye maana (Guiraud 1975:1). Mifumo hii huchukuliwa kama sehemu ya utamaduni wa watu fulani.

Kwa mujibu wa nadharia ya semiotiki, ufasaha unapatikana endapo usemi unaweza kutupa maana mbalimbali. Yaani, kwa namna fulani, ufasaha unapatikana katika uwili wa lugha. Katika lugha kuna usemi unoeleweka waziwazi na ule usioeleweka kwa urahisi au uliofichika. Uwili unaweza kupatikana katika ujumbe kupitia kwa matumizi ya tungo tata, kinaya, jazanda, tashbihi, tashihisi, taashira, taniaba, majazi, lakabu, tabaini, mubaalagha na kadhalika. Mbinu hizi zote huleta mvutano baina ya usemi unaoeleweka waziwazi na ule ulio na maana fiche. Hutupa miundo ya ndani ya mashairi. Mbinu hizi huupa kina ushairi na kuufanya uvutie.

Mbinu mbalimbali za uwili zimetumiwa katika mashairi haya ya majigambo. Tashbihi ni tamathali ya ufananisho au mlingenisho wa vitu viwili au zaidi. Katika tashbihi, kama ilivyo katika sitiari, huwa kuna sehemu tatu ambazo wataalamu wameziita 'kizungumzwa' 'kifananishi' na 'kiungo'.⁹ Kifananishi ndiyo usemi wenye kuzingatia maana-dhahania, ni chombo cha kubebea mlingenisho. Kizungumzwa ndicho kitu halisi ambacho kinazungumziwa na kifananishi kwa fumbo. Kiungo ni zile sifa ambazo zinapatikana katika kizungumzwa na kifananishi na hivyo kuhusisha vitu hivyo viwili. Katika tashbihi, kizungumzwa na kifananishi huhusishwa moja kwa moja, bila mafumbo.

Hapa kuna mifano inayopatikana katika mashairi haya.

Uni nanga ekewere

Tafsiri: Mimi ni (mwepesi) kama paa

B.27

Katika tashbihi hii kizungumzwa ni 'mimi' yaani mshairi mwenyewe, kifananishi ni 'paa', na kiungo ni 'wepesi'. Paa anatambulika kwa wepesi wake wa kukimbia. Hii ndiyo sifa ambayo mshairi anajitambulisha nayo kutoka kwa paa.

Muya agotacha arabooga

Mona esagati yeikongo

B.40-41

Tafsiri: Mrembo anayeenda kwa madaha

Kama nyumbu wa mbugani

Katika tashbihi hii kizungumzwa ni 'mrembo', kifananishi ni 'nyumbu', na kiungo ni 'kwenda kwa madaha'.

Guitutu rēnga mohandi

C.10

Tafsiri: Penye nyasi zinazofanana na muundi.

Kizungumzwa ni nyasi, kifananishi ni muundi, na kiungo ni umbo la pingili la muundi. Nyasi anazozungumzia mshairi zina umbo la pingili na ni ngumu sana.

Nyamatwi mona emekanda

Omonto wegekōmo geito

Bara tuhikaini hang'i

Mona amainō gekeng'arē

Mona ichingiki chiamaisō

Tafsiri: Mwenye masikio kama mishipi

F.26-30

Mtu wa kikundi chetu

Wale tuliokeribiana

Kama meno ya ndama

Kama nyusi za macho

Kuna tashbihi tatu katika dondoo la hapo juu. Ya kwanza ni:
Nyamatwi mona emekanda F. 26

Tafsiri: Mwenye masikio kama mishipi

Katika tashbihi hii kizungumzwa ni masikio, kifananishi ni mishipi, na kiungo ni urefu na wembamba wa mishipi. Asili ya kufananisha masikio na mishipi ni kwamba, katika jamii ya Wakuria, hapo zamani, watu walitoboa sehemu ya chini ya masikio na kuivuta ili iwe ndefu. Waliweka vigogo maalum katika sehemu iliyotobolewa ili viyavute masikio yawe marefu. Yule aliyekuwa na masikio marefu kuliko wenzake ndiye aliyependwa sana na wasichana au wavulana kutegemea jinsia yake.

Tashbihi ya pili ni: Bara tuhikaini hang'i

Mona amainö gekeng'arë C. 28-29

Tafsiri: Wale tuliokaribiana

Kama meno ya ndama

Kizungumzwa ni 'watu waliokaribiana', kifananishi ni 'meno ya ndama', na kiungo ni 'kukaribiana kwa meno ya ndama'.

Tashbihi ya tatu ni: Bara tuhikaini hang'i

Mona ichingiki chiameisö C. 28-30

Tafsiri: Wale tuliokaribiana

Kama nyusi za macho

Kizungumzwa ni 'watu waliokaribiana' au 'wa aila moja', kifananishi ni 'nyusi za macho', na kiungo ni 'kukaribiana kwa nyusi za macho'.

Weito nkuburi bonga mahemba

H. 56

Tafsiri: Kwetu ni kwenye ulezi unaofanana na mtama

Katika tashbihi hii kizungumzwa ni 'ulezi', kifananishi ni 'mtama', na kiungo ni 'ustawi'. Inaonekana kuwa ulezi huo ulistawi na kuwa mkubwa kama mtama.

Mfano mwingine wa tashbihi ni huu ufuatao:

Nega nakaboorre iga

Nembërë gose gietai

H. 23-25

Banyuma mbaka kiegoti

Tafsiri: Nilikuwa nikisema hivi

Niko mbele kama tai

Wako nyuma kama koti

Kuna tashbihi mbili ambazo zimeunganishwa kuwa moja katika mfano wa hapo juu.

Kizungumzwa - mshairi/mjinaki

wajinaki wengine

Kifananishi - tai, koti

Kiungo - kuwa mbele, kuwa nyuma. Tashbihi hii ina maana kuwa mshairi huyu alikuwa akiwapiku wengine katika utongoaji wa majigambo. Yeye alikuwa wa mwanzo na wenzake wote wakijikokota nyuma.

Jazanda imetumika pia. Sawa na tashbihi, tamathali hii hulinganisha vitu ama watu lakini bila kutumia viunganishi. Vitu na watu hulinganishwa na vitu na watu wengine kama kwamba vitu na watu hao ni sawa kabisa. Hapa kuna mifano michache

Muya area isubini yabo

Tafsiri: Mzuri aliyekula mwana mbuzi jike wao

C.14

Nyamobenera ibisubini

Tafsiri: Anayecheza na wanambuzi jike

G.10

Neno 'isubini' (wingi - ibisubini) hapo juu, lenye maana ya mwanambuzi jike, limetumiwa kijazanda kumaanisha wasichana 'wabichi', ambao hawajakonga. Uhamisho wa maana, kama huu unaofanywa katika jazanda, hulipa uhai mpye wazo linalozungumziwa.

Nuni ngoncho ogesaka siringia

Tafsiri: Ndimi chiriku anayeimba mtoni K,

Chiriku ni ndege mdogo mwenye makelele sana. Katika jazanda hii, mshairi anajifananisha na chiriku kwa sababu ya ulumbi wake katika kumbi za majigambo.

Geteta omokari Boke

Nyabusio umunyabirööndö K. 34-35

Tafsiri: Aliyeoa mwanamke aitwaye Boke
Mwenye uso (kama) boga.

Uso wa Boke unafananishwa na boga. Bila shaka uso huo u laini na uliojaa kama boga.

Ono n'Kinyesönsöre Teböra

Kehagaacha komosonso

Getegërre aga nyumba

Nagekebara keraigwa

Ono akaroroota oonde

Umukungu hamwi nomogaka

A. 29-34

Tafsiri: Huyu ni kitwitwi Debora

Anayejenga kwenye paa

Msikiza ya nyumbani

Na ya nje anasikia
 Anayemlalamikia mwenzake
 Kati ya baba na mama.

Mshairi anajiita kitwitwi (aina ya ndege) kwa sababu anataka kutujulisha kuwa ana sifa zile ambazo huyo ndege anazo. Anafahamu mengi wanayosema watu wakiwa mejumbani mwao na nje. Yaani ana mengi ya kujinaki juu yake.

Iga kinyebarere nyarobi

Keno keroreye Roswe

Akang'ösa kuya mogondo

Tafsiri: Mimi ni pilipili mamake Robi

Iliyokuwa kali kwa Roswe

Akatoroka kwenda kondeni

Pilipili ina sifa ya ukali. Kwa vile mshairi huyu alikuwa ni mwanamke, anatumfahamisha kwamba ana ulimi wa upanga.

Negaini ensabi narengi

Mwiru ö tachiri omome

Mwiru wensabi ekohanga

Mwiru wanyagaini nchuru

Iyanë nkohoromoka ere

Otokera eragöta iyende

Yende egetebeta ikinyongo

Yende egetebeta orotambe

Yende egetebeta iching'örörö

Tafsiri: Nilikuwa ndume hodari

Mtu wa watu tajiri

Mtu wa dume anayefukuza

Mtu wa dume mkali

Yangu hutoka kasi

Unashtukia imeshika nyingine

Nyingine inachomwa kwenda ndani

Nyingine inachomwa parefu

Nyingine inapewa mikwaruzo

Katika ubeti huu mshairi anajifananisha na dume na kujipa sifa za mnyama huyo. Ubeti huu umetungwa kwa ufundi hivi kwamba msomaji hatambui jazanda imeanzia wapi na kuishia wapi. Mshairi anafaulu kufanya hivi kwa kuturusha katika ulimwengu mgeni. Tunafahamu kuwa tuko katika muktadha maalum. Inawezekana kuwa mtunzi anazungumzia mojawapo ya mambo haya matatu: uhodari wake vitani, katika uwasilishaji wa majigambo, au katika kushawishi wanawake.

Nuni sibana mosongora nati

Tafsiri: Ndimi spana mfungua skrubu

C. 29

Kwa kujilinganisha na spana, mtunzi ana maana kwamba ana uwezo wa kutanzua matatizo yanayowatanza wengi. Ana uwezo wa kupata suluhisho la mambo yanayoonekana kuwa magumu.

Aidha, **misemo** imetumiwa. Msemo ulionata maana katika mashairi haya ni huu ufuatao:

Wanyëngërëhia nkohea ere

J. 43-44

Nobong'ösërö botaho

Tafsiri: 'Jiwe saidizi la figa' linachomeka

Pa kutorokea ndipo hapapo

Mshairi anameanisha kuwe amepetwa na shida kubwa ila hamna tu njia ya kujiopoa na shida hiyo.

Katika mashairi haya, kuna pia matumizi ya taswira. Huu ni mkusanyiko wa picha mbalimbali ziundwazo na maelezo ya msanii katika kazi ya fasihi (Senkoro 1982:35). Taswira ni lugha inayochora picha ya vitu au mahali kwa kutumia ishara. Nazo ishara ni dhana au mawazo mbalimbali yanayotumiwa na washairi na wanafasihi mbalimbali katika kazi zao za fasihi kuwakilisha vitu, dhana au mawazo mengine. Unakidi wa ishara hizi unawezekana kwa kutumia nadharia ya semiotiki.

Kuna taswira za aina mbalimbali kama vile za kusikia, kunusa, kuona, kuonja na kugusa. Taswira zilizotumika katika mashairi tunayochambua ni zile zionekana. Ubeti ufuatao, wa shairi la Muniko Richard Mwita, ni kielelezo kizuri cha matumizi ya taswira zionekana.

Shairi K. 49-60

Tafsiri

Nenyöörre ndaya Rumbwa	Nilikuwa naenda Nandi
Nkahëta mogetatukia	Nikapita kwenye watu
	waliosokota nywele (Maasai)
Nkanyööra engwë erasaara	Nikamkuta chui akitahiri
Ikiora kerarea obosaamba	Chura akiimba nyimbo za
	tohera
Enkanga eratëma ekegöögö	Kanga akicheza fiddle
Inguti eratëma iritungu	Njiwa akicheza kinubi/zeze
Egeköndö nakio ibirandi	Tumbili akicheza 'ala ya

	vibuyu'
Ichibunda chirakoonga	Punda wanashangilia
Ichingökö chireririata	Kuku wanapiga vigelegele
Esarigöökö erechisööya	Jimbi akiwazawadia
Iribina niriiya reere	Densi ilikuwa ya kupendeza
Koonö wonswi areroche	Kwa ye yote aliyeiona.

Hapa ni dhahiri kuwa akilini mwa msikilizaji au msomaji taswira kadhaa zinachoreka. Tunamwona chui akitahiri na chura akiimba nyimbo za tohara. Kwa sababu tohara huadhimishwa kwa sherehe za densi tunamwona kanga akicheza fidla, njiwa akicheza zeze na tumbili akicheza ala ya vibuyu. Punda wanashangilia, kuku wanapiga vigelegele, na jimbi anawazawadia. Mshairi ametupa taswira ya jinsi densi ya Kikuria ilivyokuwa, lakini ametumia wahusika wanyama. Kila mnyama amepewa ala inayotoa sauti inayokaribiana na ya mnyama huyo. Kwa ubeti huu mmoja tu Muniko Mwita katuchorea taswira nzito ambayo inaonekana kwa urahisi sana mawazoni mwetu.

Katika hii safari ya kufikirika ambapo mshairi anakutana na wanyama wanaocheza densi, tunaona kuwa ucheshi umejengwa ndani ya taswira hiyo. Mtindo huu wa kuchanganya mbinu hivi unaonyesha upeo wa juu wa sanaa hii ya majigambo. Hii ni njia inayowezesha picha kuganda vizuri akilini mwa mpokeaji wa shairi.

Ucheshi ni mbinu ya kifani ambayo wasanii hutumia katika kazi zao kuzichekesha hadhira zao ili kufurahisha, kuiepusha uchovu, au kujenga kejeli. Katika ubeti huu tuliodondoa, mbinu hiyo imetumiwa kufurahisha hadhira ambayo ilikuwa

imesikiliza mambo nyeti kwa muda.

Aidha, katika ubeti tuliodondoa hapo juu, msheiri ametumia tamathali ya usemi ili kuiumba taswira anayochora. Tamathali iliyotumiwa ni tashihisi. Kwa tamathali hii vitu visivyo na sifa walizo nazo watu hupewa sifa hizo. Kwa mfano, wanyama wamepewa uwezo wa kucheza ala za muziki azitumiazo binadamu na kucheza densi kama binadamu.

Taswira nyingine ya maono inapatikana katika shairi la Muniko Chacha.

Shairi H. 34-42

Tafsiri

Negaini ensabi narenge	Nilikuwa dume hodari
Mwiru ö tachiri omome	Mtu wa watu tajiri
Mwiru wensabi ekohanga	Mtu wa dume anayefukuza
Mwiru wanyagaini nchuru	Mtu wa dume mkali
Iyanë nkohoromoka ere	Yangu hutoka kasi
Otokera eragöta iyende	Unashtukia imeshika
	nyingine
Yende egetebeta ikinyongo	Nyingine inachomwa kwenda
	ndani
Yende egetebeta orotambe	Nyingine inachomwa parefu
Yende egetema iching'örörö	Nyingine inapewa mikwaruzo.

Katika ubeti huu, msomeji anaweza kuona dume mkali akitoka kasi na kuwafukuza wale wengine huku akiwapiga pembe. Picha iliyochorwa hapa ni ya dume aliyepata ushindi baada ya kupigana na wengine, hivyo anawafukuza huku akiwapiga pembe.

4.6. HITIMISHO

Katika sura hii, miundo iliyomo katika meshairi ya majigambo ya Kikuria imewekwa wazi. Imebainika kwamba meshairi haya yana miundo ya ndani na miundo ya nje, na pia miundo ya kifonolojia, kisarufi na kisementiki. Miundo hii ndiyo husaidia kuibusha maana katika ushairi na kuufanya umvutie msikilizaji. Imeeleweka kwamba miundo mbalimbali ndiyo hulijenge shairi.

Miundo iliyopatikana katika meshairi ya majigambo ya Kikuria si tofauti na ile inayopatikana katika meshairi ya Kiswahili, ya Kizulu, ya Kisotho, au ya Kitswana. Hii ni kwa sababu kila jamii ina lugha inayotosheleza mahitaji yao ya mawasiliano katika mazingira yao na majigambo ya Kiafrika yanaathiriwa na mambo yanayofanana.

Imebainika kwamba mjineki huwa na hazina ya mbinu anazotumia kuunda meshairi yake huku akichota maudhui kutoka kwa utamaduni wake. Mshairi huwa anaifahamu lugha kiasi cha kuweza kufinyanga miundo mingi na hata kuvunja matarajio ya kawaida ya kisintaksia ili meshairi yake yawe na mvuto na kuathiri zaidi. Anaifanya lugha iivushe hadhira hadi kwenye ulimwengu mgeni wenye muktadha unaofaa meshairi ya majigambo.

Sura itakayofuata itazungumzia matokeo ya utafiti huu kwa jumla ikimulika mafanikio, matatizo, na mapendekezo.

4.7.

TANBIHI

1. Tazama Nasir, S.A.A., Inkishafi, Longman Kenya, Nairobi, 1980, uk. 1.

2. Katika Babelola, S.A., The Content and Form of Yoruba Ijala, Clarendon Press, Oxford, uk. 57; tunaelezwa kuwa mshairi Akinloye Adisa Agbaale alianza mshairi yake kwa ukelele wa: Haa ! E e e e e !

3. Wakati mwingine mshairi hutumia jina lake la kawaida katika majigambo.

4. 97 Mwenye kutunga nudhumu

ni gharibu mwenye hamu

na ubora wa ithimu

Rabbi tamghufiria

98 Ina lake mufahamu

ni mtaraji Karimu

Mwana Kupona Mshamu

Pate alikozaliwa

99 Tarikhiye kwa yaqini

ni alifu wa miyatani

khamse wa sabiini

hizi zote hijiria

100 Na baitize idadi

ni miati maadudi

na mbili za mazidadi

ndizo zimezozidia

101 Mola tutasahilia
 kwa baraka za Nabia
 na masahaba pamoya
 dini waliotetea

102 Nahimidi kisalia
 kwa tume wetu nabia
 ali zake na dhuria
 itwenee sote pia

5. Tazama Damane, M. & Sanders, P. B., Lithoko: Sotho Praise-Poems, Oxford University Press, Oxford, 1974, uk. 43-47
 na pia Cope, T., Izibongo: Zulu Praise-Poems, Oxford University Press, Oxford, 1968, uk. 43.

6. Tazama Cope, T., Izibongo: Zulu Praise-Poems, Oxford University Press, Oxford, 1968, uk. 46.

7. Mathayo Mtakatifu 5:3-10

3 Heri walio maskini wa roho;
Maana ufalme wa mbinguni ni wao.

4 Heri wenye huzuni;
Maana wao watafarijika.

5 Heri wenye upole;
Maana wao watairithi nchi.

6 Heri wenye njaa na kiu ya haki;
Maana wao watahibishwa.

7 Heri wenye rehema;

Maana hao watapata rehema.

8 Heri wenye moyo safi;

Maana hao watamwona Mungu.

9 Heri wapatanishi;

Maana hao wataitwa wana wa Mungu.

10 Heri wenye kuudhiwa kwa ajili ya haki;

Maana ufalme wa mbinguni ni wao.

8. Tazama Mulokozi, M. M. & Kahigi, K. K., Kunga za Ushairi na Diwani Yetu, Tanzania Publishing House, Dar es Salaam, 1979, uk. 33.

SURA YA TANO5.0. MATOKEO YA UTAFITI5.1. UTANGULIZI

Katika sura hii, kumetolewa hitimisho jumuishi ambapo kazi iliyofanywa imetathminiwa. Kazi yote imeangaliwa katika sawia za matarajio, mafanikio, na matatizo yaliyomkumba mtafiti. Kisha mpendekezo mbalimbali kuhusu meda ya utafiti yametolewa.

5.2. MUHTASARI WA MATARAJIO

Utafiti huu ulikuwa na matarajio matatu muhimu. Kwanza, ni kuonyesha mazingira na matukio ambamo mashairi ya majigambo ya Wakuria yalikaeririwa. Katika kubainisha matukio hayo, dhima ya majigambo katika jamii ya Wakuria ingedhihirika. Pili, kulikuwako na matarajio ya kuchunguza uundaji wa majina na virai vya majisifu na nafasi ya majina hayo katika mashairi ya majigambo ya Kikuria. Aidha, utafiti huu ulitarejia kutambua mbinu za kiisimu katika daraja za kifonolojia, kisarufi na kisemantiki zinazotumiwa katika kujenga miundo mbalimbali katika mashairi haya.

Licha ya matarajio hayo makuu, kuna matarajio mengine madogo madogo. Kwa mfano, kuonyesha jinsi mbinu za kifasihi na za kiisimu zinavyoweza kutumiwa kwa pamoja katika uchanganuzi wa matini.

5.3. MAFANIKIO

Sura ya pili imejadili historia, utamaduni, na maswala mbalimbali katika majigambo. Imeonekana kwamba majigambo

hayatokei katika ombwe tupu, huwa yamehimiliwa na utamaduni fulani, amali fulani, mfumo fulani wa kiuchumi na mazingira fulani. Imebainika kwamba kuna aina tatu za majigambo katika jamii hii; na kwamba hayo majigambo huwa yana aina mahsusi ya utendaji na dhima kubwa katika jamii.

Tofauti kubwa ambazo zimejitokeza kati ya mashairi ya Kiswahili na haya mashairi ya majigambo ya Kikuria ni kuwa mashairi ya Kikuria yana utendaji na hupatikana panapo muziki.

Utafiti huu umeonyesha kwamba kuna uhusiano kati ya fasihi na historia, mazingira, shughuli za kiuchumi, na mfumo wa kijamii. Mambo haya huathiri maudhui yanayotokeza katika fasihi na pia muundo anaohagaa mjinaki kuwesilisha majigambo yake.

Katika tasnifu hii imedhihirika, hasa kutokana na sura ya tatu, kwamba baadhi ya majina ya majisifu huundwa kwa vipengele mahsusi vya kifonolojia na kimofolojia. Aidha, imeonekana kuwa majina ya majisifu ni malighafi muhimu ya majigambo kwa sababu mjinaki anaweza kuzua majigambo kutoka kwa jina lake na pia majigambo yanaweza kuundwa kwa majina ya majisifu pekee.

Nadharia mbili zilicheguliwa kuongoza utafiti huu, nazo ni umuundo na semiotiki. Ufafanuzi wa umuundo uliotumika ni ule wa Ferdinand de Saussure; na wa semiotiki ni ule uliotolewa na Charles Peirce na Ferdinand de Saussure. Utafiti huu umeonyesha kuwa nadharia hizi mbili zilifaa sana katika uchanganuzi wa fasihi simulizi ya Kikuria. Nadharia hizi mbili zinaingiliana na kukamilishana kiasi cha kuonekana kama mapacha. Umuundo ulisaidia kuonyesha miundo iliyomo

katika mashairi ilhali semiotiki ikafidia upungufu wa umuundo kwa kuwezesha unakidi wa miundo hiyo katika utamaduni mahsusi.

Ama, haya mefanikio yaliyopatikana kutokana na kutumia hizo nadharia mbili yanadokeze kwamba juhudi za mtefiti za kuoanisha taaluma ya isimu na fasihi zimefuzu. Kwa mujibu wa kazi iliyofanywa katika tasnifu hii, imeeleweka kuwa hakuna mpaka baina ya isimu na fasihi. Taaluma hizi zinachangiana. Mtazamo wa kiisimu umeyapa mashairi nguzo mpye ya uhai. Kwa mfano nadharia ya semiotiki imefaa sana katika uchambuzi wa majina ambayo mara nyingi yanachukuliwa kama mambo ya kawaida tu. Semiotiki imeondosha ukengeushi uliojikita katika mazoea kwa kufichua kuwa majina ni msimbo wa utamaduni wa jamii fulani. Imeonekana kuwa jina huwa na maana na hudokeza hulka, sifa, na matendo ya mtu.

Uchanganuzi wa mashairi ya majigambo katika viwango vya kifonolojia, kisintaksia na kisemantiki umefanywa, ambapo kumbainika kuwa mashairi haya yana miundo ya ndani na nje. Miundo ya nje iliyoonekana ni takriri-konsonanti, takriri-vokali, udondoshaji sauti, na uungaji; na miundo ya ndani iliyodhihirika ni usambamba, tashbihi, jazanda, taswira, na misemo.

Tasnifu hii imeonyesha kuwa umbo la mashairi ya majigambo ya Kikuria hukurubiana na lile la utenzi wa Kiswahili hasa katika kanuni za dibaji na hitimisho. Majigambo yalikuwa na kanuni maalum za kutanguliza na kumaliza shairi. Katika majigambo ya Kikuria, imefahamika kuwa kile kitangulizi ilikuwa nafasi ya mwasilishaji kujiweka sawa na hadhira iliyopo kabla ya kushika kasi ya majigambo. Nalo hitimisho

lilimfahamisha mcheza ala mahali pa kuingilia ili onyesho liweze kufululiza.

Mafanikio mengine yaliyopatikana ni kuwa idadi fulani ya mashairi yamekusanywa na yatahifadhiwa katika maandishi. Hii ni hatua muhimu kwa sababu mashairi haya ya majigambo yanazidi kupotea. Watu wanaoyafahamu wanakufa na kuzikwa na amali hii muhimu. Yale mashairi yaliyokusanywa yatafaidi vizazi vijavyo.

Kutokana na mambo ambayo yaliweza kuonekana katika utafiti huu inawezekana kutoa kauli kuwa mashairi ya majigambo ya Kikuria ni sanaa pevu iliyotuna kwa maudhui na mbinu tofauti tofauti. Ushairi huu ni kama ushairi mwingine wa wote ule na unaweza kuchambuliwa katika vipengele vyote.

6.4. MATATIZO

Hakuna kazi yo yote isiyokumbwa na matatizo ya aina moja au nyingine. Katika utafiti huu kulipatikana matatizo machache wakati wa ukusanyaji data nyenjeni. Ingawa baadhi ya matatizo haya yalitarajiwa, haikuwezekana kuyaepuka. Kwanza, watu walicombwa kukariri mashairi ya majigambo walikuwa na shaka na mtafiti wakituhumu kwamba mashairi hayo yananaswa kwa sababu za kibiashara. Kwa hivyo walihitaji ada ya juu kabla ya kukidhi haja za mtafiti.

Pia, haikuwa rahisi kupata sherehe za kutosha katika kipindi cha utafiti ili kuyanasa majigambo katika hali yake ya kiasilia. Ilibidi mtafiti apange mikutano na washairi na kualika wecheza ala ili kuiga ile hali inayokuwepo kwenye sherehe. Mashairi fulani yalinaswa kwenye sherehe na mengine

yakanaswa kwenye mikutano kama hiyo.

Upingamizi mwingine iliojitokeza ni kutokuwa na muda wa kutosha kuendesha utafiti. Hata hivyo yale yaliyokusanywa yalitosheliza mahitaji ya tasnifu hii.

Shida fulani zilijitokeza wakati wa kunasa majigambo. Kuna watu waliojitia kati wakati unasaji ulipokuwa ukiendelea kwa kupiga vigelegele, kucheka au kwa kutoa kelele za kumpa moyo mwasilishaji. Hili lilitokea hasa katika sherehe. Katika hali kama hiyo kuna maneno fulani, virai, au sentensi ambazo hazikusikika. Ilibaki tu kukisia lililosemwa. Tatizo hili lilitatuliwa lakini si kikamilifu. Wawasilishaji wa majigambo waliombwa kuungana na mtafiti ili kufuatisha na kunakili kitabuni yaliyo kwenye kinasu sauti. Wachache hawakukubali kufanya hivyo.

5.5. MAPENDEKEZO

Kama ilivyoelezwa hapo mwanzoni, uwanda huu wa majigambo ya Kikuria haujafanyiwa utafiti mwingi. Maelezo na uchanganuzi uliofanywa hapa hautoshelezi makusudio yote ya majigambo ya Kikuria. Hii ni kwa sababu tasnifu hii imejikita katika sehemu ndogo tu ya majigambo hayo. Kwa mfano, mtafiti akipata muda zaidi, anaweza kuendeleza utafiti huu katika koo zilizobakia za Wakuria.

Upana wa majigambo unaweza pia kudhihirika katika eneo jingine. Kuna majigambo kama vile ya kimapenzi na majisifu yanayohusu wenyama kama ng'ombe. Pia kuna majivuno. Hii ni aina ya majisifu yaliyotolewa kabla ya wavulana kupigana mieleka au kucharazana kwa fimbo. Aliyeshinda katika

mashindano haya ya mieleka aliheshimiwa na kuogopwa sana. Majivuno yalikuwa aina ya propaganda iliyokusudiwa kumtisha mkinzani. Haya yote ni maeneo 'bikira' ambayo mtafiti mwingine anaweza kujizamisha.

Katika daraja nyingine ya upana, inaonekana kwamba majigambo ni uwanja mpana usioweza kumalizika kwa kazi chache. Watu wa taaluma nyingine kama dini, historia, anthropolojia, sosiolojia, saikolojia, na kadhalika wanaweza kuufanyia utafiti.

Mtafiti mwingine anaweza kulingenisha majigambo ya Kikuria na majigambo ya mataifa mengine ya Kiafrika ili kuona pale ambapo pana usambamba na pale ambapo pana tofauti.

Katika kazi hii, nadharia mbili, umuundo na semiotiki, zimetumika. Nadharia ni msimamo wa kuchunguzia matukio fulani katika maisha; na kila nadharia huangalia tukio kwa jinsi fulani. Sababu moja ya kutumia nadharia hizo mbili ni kuonyesha kwamba zinafaa zaidi hasa kwa malengo yaliyokuwa yamewekwa. Ikiwa mtafiti mwingine atakuwa na madhumuni tofauti, basi anaweza kutumia nadharia tofauti kuhakiki mshairi hayo. Bila shaka utafiti kama huu utakuwa na matokeo tofauti na haya yaliyo humu kwani nadharia na malengo yatakuwa yametofautiana. Kwa mfano, mtafiti mmoja anaweza kutumia nadharia ya amali jamii ili kuona namna washairi wanavyojaribu kuhifadhi amali mbalimbali za jamii husika. Mwingine anaweza kutumia nadharia ya usemezo ili kuonyesha kuwa majigambo ni majibizano kati ya mshairi na nafsi yake, mshairi na mcheza ala, mshairi na jamii, jamii na mazingira, na kadhalika. Pia, anawezekana mwingine atumie nadharia ya umaumbo ili kuona

jinsi msanii anavyotwaza vipengee vya fani dhidi ya maudhui.

6.6. HITIMISHO

Tasnifu hii imeshughulikia majigambo ya Kikuria. Imedhihirika kwamba wawasilishaji wa mashairi haya walitumia kiwango cha juu cha lugha kuyasuka mashairi yao huku wakijadili maswala nyeti katika jamii. Ni maoni ya mtafiti kuwa utafiti huu utazipa uzito kazi zilizotangulia juu ya majigambo ya Wakuria ili kuweka kundi hili katika ramani ya jamii za Kiafrika zilizoshiriki katika sanaa ya majigambo kama vile Wazulu, Basotho, Bahima, Shona, Yoruba, Xhosa, Swazi, na Wamaasai. Watafiti wa mwanzo wa sanaa hii walidhania kuwa ilikuwepo Afrika Kusini tu.

UKOO	MILANGO	VILANGO 'AMAGIHA'	FAMILIA 'ICHIKA'
	Abakirumbe	Abasesai Abahirisimatwa Abahirimutundi Abakuguti Abakehongoro Abahiriikwabe Abahiriwakoba Abahirimurenda	Abahirimogendi Abahirigibuka Abahirimaranya Abahirisere
Abanyabasi	Abamerani Abasonga	Abahiriitembe Abakibunga Abahirimasero Abasengia Abamuncha Ababare	Abahiribarisere Abahirinyaoswa Abahiriitebe Abahirikenema Abahiriboroye Abahirimagweiga Abahirichacha Abahirigituti Abahirimosema Abahirikichawi Abahirigichonge Abahirisankwi Abahirimegewe

UKOO	MILANGO	VILANGO 'AMAGIHA'	FAMILIA 'ICHIKA'
			Abahirisebeki
			Abachengo
			Abahirimunsi
			Abahirihende
		Abasingo	Abahirimache
			Abahirimogoro
			Abahirimohabe
		Abatageria	Abahirinyenche
			Abahirimaho
			Abahirimaina
			Abageetai
	Ababemba	Abahirimatiko	Abahirichache
		Ababurati	Abakeng'are
		Abategi	
		Abegunchera	
		Abahirimukiria	
		Abahirisirinche	
	Abasi	Abahirigetantani	Abahirisarara
			Abahiring'ane
			Abahirisigore
			Abahirioteba
		Abanyatore	Abahiritimasi
			Abahirimekabere

UKOO	MILANGO	VILANGO 'AMAGIHA'	FAMILIA 'ICHIKA'
		Ababoa Abasweta	Abahirimuturi Abahirimerre Abahiriobare Abahirimoonda
Abakira	Abaisaboka Abahiring'era	Abanyakigembe Abanyamataga Abahirikehore Abahirimeranche	Abahirimoseti Abahirimagene Abahirinkorogo Abahirisimatwa Abeturi Abahirimesero Abahiriturere Abahiriwengubo Abahirinega Abahirisingwi Abahirisibora Abahirigesaine Abahiriwengwi Abahirigikuri Abahirigesongo Abahirisegaro

UKOO	MILANGO	VILANGO 'AMAGIHA'	FAMILIA 'ICHIKA'
	Abahirimonono	Abasincha Abahirimaharo Abahirimeremo Abahirinyasera	Abahirimorogo Abahirigugwa Abahirisando Abahirigetende Abahirimosabi Abahirimurimi Abahirinyambarri Abahirisembe Abahirigeati Abahirimahando
Abagumbe	Abatende	Abahirisabai Abahirimakere	Abahirisureri Abahiring'wena Abahirigiini Abahirimakera Abahirindorrwe Abahirimusimo Abahirinyakeng'ombe Abahirimare Abahirimwita Abahirimenyinyi Abahirisigano Abahirimosenya Abahirimaganya

UKOO	MILANGO	VILANGO 'AMAGIHA'	FAMILIA 'ICHIKA'
	Abaragancha	Abahirigibiti Abahirinyogosi	Abaturi Abahirikihingu Abahirichacha Abahirimukumo Abahirimurimi Abahiringuku Abagancho

UZIADA 2MAKUNDI YA TOHARA (BUGUMBE)

<u>JINA</u>	<u>MWAKA</u>
Mungine	
Gibinyoria	
Gitiira	
Kehanga	
Getakuni	
Getang'ösa	
Gimuntani	
Ngirebi	
Maasai	
Sabaringo	
Nginero	
Mesongo	
Kambuni	1918
Karamu	
Keha	1924
Birisi	1928
Kenya	1932
Ngeresa	1937, 1940
Kehoocha	1942, 1945
Gitiira	1947, 1948, 1953
Kehanga	1954, 1958
<hr/>	
Getang'ösa	1962, 1966

MAKUNDI YA TOHARA (NYABASI) Abuso (1980:192-193)

<u>JINA</u>	<u>MWAKA</u>
Ntome	1683
Miricho	1692
Ngibunyi	1701
Sirigui Kioruba	1710
Gibiseria	1719
Mosese go Nyangi	1728
Sirigwi	1737
Nting'uri	1746
Gibiini	1755
Nyamtiro	1764
Ngicharui	1773
Gesarwini I	1782
Chihinye	1791
Kehanga I	1800
Gesambiso I	1809
Ngibabe	1818
Machare	1827
Gitiira	1836
Maasai	1845
Nginogo	1854
Romore	1863
Nginaro	1872
Mesongo	1881
Nyaisandeko	1890
Kambuni	1899

Keha	1908
Karamu	1917
Ngeresa	1928
Mingisi	1937
Kehanga II	1946
Gesarwini II	1955
Kehocho	1964
Gesambiso II	1972

Ngibabe

Nting'uri

Kelang'uri

Kasali

Ketungwa

Kilindi

Kigali

Kohorogo

Kigihara

Kesongo

Komani

Karimu

Kena

Ngilele

Kalaha

Kiliani II

Kahanga II

Karimo II

Kirima II

MAKUNDI YA TOHARA (BUKIRA) Abuso (1980:194)

<u>JINA</u>	<u>MWAKA</u>
Gamutenya	1727
Nting'uri	1737
Ngicheruri	1747
Mangasire	1757
Gitiira	1767
Machare	1777
Gesambiso	1787
Kirina I	1797
Ngirabe	1807
Getang'ösa	1817
Maasai	1827
Getaigwa	1837
Nginogo	1847
Segera	1857
Saberingo	1867
Nginero	1877
Mesongo	1887
Kambuni	1897
Karemu	1907
Keha	1915
Ngimeria	1923
Kehocha	1931
Gitiira II	1939
Kehanga II	1947
Miricho II	1955
Kiriina II	1963

Mangasire II 1971

Gesambiso 1977

Machare 1983

Ngirabia 1989

Kabura 1987

Kalika 1987

Kabocha I 1987

Kabochi 1987

Kirika I 1987

Kasari 1987

Kilima 1987

Sambinga 1987

Bowari 1987

Kirika 1987

Karanga 1987

Taru 1987

Kasani 1987

Karano 1987

Kara 1987

Kilika I 1987

Mugisi 1987

Kilima II 1987

Karano 1987

Kirika 1987

Kabocha II 1987

Kilika I 1987

Kilika 1987

MAKUNDI YA TOHARA (BWIREGE) Abuso (1980:191)

<u>JINA</u>	<u>MWAKA</u>
Ngicharui	1763
Mungure Amengara	1772
Gubura	1781
Gitiira	1790
Kehocho I	1800
Machare	1809
Kirina I	1818
Maasai	1827
Nginono	1836
Sabaringo	1845
Romore	1854
Nginaro	1863
Mesongo	1872
Toka	1881
Kambuni	1890
Karamu	1900
Keha	1909
Nting'uri	1918
Mingisi	1927
Ngicharui II	1936
Ntonyo	1945
Mirika	1949
Kehocho II	1953
Getang'ösa	1957
Ngine	1961

UZIADA 3 - MASHAIRI(A) DEBORA ROSWE MICHAEL

Ono nkehenkemero iga Ruambe. Huyu ni mwongea wazi mwenye
hakika

Nyakeboota geisawabo Mwenye maringo kama ya baba
yake

Nkaringa kuya gosaarö Nilikimbia kwenda
kutahiriwa

Kura ntareeye gento Bila kula cho chote

5 Neehete inyene nareeye Ni tembe tu nilimeza

Ngakorrancia kuriogo Nikaiweka kwenye dawa

Nkaringa kuya gosaarö Nikakimbia kwenda kwa
tohara

Ono n'Sorosooni moka Mohoota Huyu ni Ukingo mke wa
Mohoota

Nyamoraara ibihatuyi Anayelalia maadui

10 Namahoa gibisurura Kwa miiba ya 'ibisurura'

Ono nyakerarra enda buuya Huyu ni yule anayelalia
tumbo vizuri

Etakarebwa na nyawara Ili isitafunwe na
panya

Ega ichimbeba nincharu
chiare Panya walikuwa wengi

Ono Maroba mbae Huyu ni Mchanga rafiki
yake

- 15 Mbae Moroba ga hanse Rafiki yake Mchanga wa
ardhini
- Ono n'Sogöoti moka Mohoota Huyu ni Sogooti² mke wa
Mohoota
- Nyamonyonkera abarëmbo Anayenukia wanaume jamali
- Ono Wansoa nyamosarria abahundi Huyu ni Mchwa anayeharibia
mafundi
- Nyamosarria abasereti Anayeharibia waezekaji
- 20 Iga nyabosani mööe Ana urafiki nyumbani mwake
- Nyabosani mööe nyumba Mwenye urafiki nyumbani
mwake
- Iga Raheri mosani wae Eti Rael ni rafiki yake
- Nyakoromwita mukungu atana Nyanya yake Mwita, mwanamke
rukuro asiye malalamiko
- Ono m'Bunyorori kebongerro Huyu ni tundamwitu
nabaana linaloliwa na watoto
- 26 Nyabosangora botaingo Mwenye matunda wakati wa
njaa
- Iga kibina ogetenga boori Anayeimba na kucheza bomani
- Magoro ntarengi kuiha Sikuinua miguu yangu
- Ngatangatania ibirengi Nilitanguliza mguu mmoja
- Ono n'Kinyasönsörë Teböra Huyu ni Kitwitwi Debora
- 30 Kehagaaoha komosonso Anayejenga kwenye paa
- Getegëerra aga nyumba Msikiza ya nyumbani

	Nagakebara keraigwa	Na ya nje anasikia
	Ono akororoota oonde	Anayemlalamikia mwenzake
	Umukungu hamwi nomogaaka	Kati ya baba na mama.
35	Ono Montaagö umuhirichacha	Huyu ni Udongo Mwekundu umuhirichacha ³
	Nyamatunda gaama bongo	Mwenye matunda yaliyopevuka heraka
	Iga agane mbongo gakorebwa	Yangu huliwa mapema
	Nabarisia ichinköng'önti	Na wavulana wakubwa ambao hawajatahiriwa
	Nabasagane ichinkungu	Na wasichana wakubwa ambao hawajatahiriwa
40	Ono onde iga	Huyu anaitwa
	'Nchombo' igisima kienokwe	'Nchombo' ⁴ kisima cha Mungu
	Iga ikibiiniti giching'ömbe	Kisima cha ng'ombe
	Chino chikong'eng'ia buira	Wanaolamba hadi machweo
	Iga Keböga nyakoroboke	Eti Mboga nyanya yake Boke
45	Keböga getana muene	Mboga isiyo mwenyewe
	Noore atorre arakeeha	Yeyote afikaye huichuma
	Akehurumiria amaganda	Anaijaza kwenye vicha kiganjeni
	Araya gusuka kunyongo	Na kuibwage chunguni
	Iga gichinchibire akeroonga	Inapokosa ladha anaweka chumvi
50	Iga tagetoora omonyö	Anaiongeza chumvi
	Kimititire akegootia	Inepokuwa baridi anaipasha

moto

	Iga kinyabarare nyarobi	Mimi ni Pilipili mama	ke
		Robi	
	Keno keroreeye Roswe	Iliyokuwa kali kwa Roswe ⁵	
	Akang'ösa kuya mogondo	Akatoroka kwenda kondeni	
55	Ono monene monto o'Kebenda	Huyu ndiye mtoto mkubwa wa	
		Kebenda	
	Moköma ngoto Gibomwe	Aliyebabata mpungate huko	
		Gibomwe	
	Uburigiri bokamogeera	Utomvu ukamwingia machoni	
	Nkabora monto akundusia	Nikakosa mtu wa kunitoa	
	Guitöngö re Nyagichonge	Katika magofu ya	
		Nyagichonge	
60	Kerema guitöngö rebö	Anayelima kwenye gofu lao	
	Nyamotokera ituriani	Anyefukia kivumazi	
	Oboome bonsui nkabunyoora	Akapata utajiri wote	
	Omööna wa Nyahiri inkungu	Mtoto wa Nyahiri ajuza	
	Wenyagaini inkuirumungi	Mama wa ndume ingurumayo	
65	Iga yeahicha iching'ömbe		
	chinde	Iliyowashinda ng'ombe	
		wengine	
	Chino chikuya kong'eng'i	Waendao kulamba chumvi	
	Ndeigwa gano ndure		
	gang'anaigo	Nafikiri niliyosema yatoshe	
	Musubati agandwereye	Ni mwanamke makamo	

	aliyenifunza
Ngaisire gotoroa ikanga	Yanatosha kujaza pakacha
70 Kehayo, genda mööna	
wanyachacha	Kwa hivyo, nenda mtoto wa
	mamake Chacha
Sibono uwhite uhegucha	
gonsoya	Lakini ukumbuke uje
	kunizawadia
Ichimbiria uhegucha kong'a	Uje unipe pesa.

Shairi hili tumelitoa katika mswada wa Suzette Heald uk. 41-42. Mshairi aliyetunga shairi hili ni mwanamke wa miaka sebini. Kwa sababu ya umri wake mpevu na umahiri wake wa kusuka majigambo tuliama kutumia shairi hili katika kazi yetu. Ni mkazi wa Buirege.

1. Ni aine ya mti ambao una miiba mingi miembamba kwenye matawi yake na hata shinani.
2. 'Sogöoti' ni jina linalotokana na 'Esogöoti' ambao ni mti unaonukia sana.
3. 'Umuhirichacha' ni asasi ya kijamii ya Wakuria katika kiwango cha familia (eka).
4. 'Nchombo' ni neno linalotokana na 'chombo'. Katika muktadha wa shairi hili neno hilo linamaanisha mahali ambapo ng'ombe hulamba chumvi.
5. Roswe ni mume wake mshairi.

(B) BOSONGO RIOBA

	Nigure mona ogonkeria	Nimesikia unavyoniselimu
	Keuni ngokererriande	Hata mimi ninawaselimu
	Irina rërë m'Bosongo	Jina langu ni Bosongo
	Wiki erende Nyamanyori	Jingine ni Anayepata
5	Nigo bogokee kinyoria	Kunepokuche tu anepata
	Hano getanyorri inkio	Asipopata asubuhi
	Kinyoria omogöröba	Anepata jioni
	Këuni nendegotoni	Hata mimi nitakusifu
	Omogetang'ösa nyatani	Omogetang'ösa mwenye nguvu
10	Weisa atorre enati	Mtu aliyefunga skrubu
	Ekanga gotara ronde	Ikakosa kulegea tena.
	Mwiru ö Tauti ö Chacha	Mtoto wa Daudi wa Chacha
	Egasaku ke wabö Choni	Mlango wa kwao Yohana
	Omorentia mosani wanë	Mtongoaji rafiki yangu
15	Gose omanyerembe iga	Unajua kwamba
	Hano nakahikire kobaru	Nilipokuwa nimefika
		hadharani
	Nakarumere ndaikenda	Nilinguruma nikivuma
	Nena abamura amaganda	Nikiwa na kundi la vijana
	Hamwe na babö Tinga	Pamoja na kina Tinga
20	Tingatinga umugitira	Tingatinga 'Umugitira' ²
	Uni nega nkobetebia	Mimi ninawaambia hivi
	Omonto wesarö inchiya	Mtu wa kundi zuri la tohara
	Umugibinyori iching'ömbe	Umugibinyori ng'ombe
	Egesaku kebö Gentarö	Mlango wao Gentaro

- 25 Weisa asingirwe na kända Mtu aliyechezewa na
wesichana tisa
Oweikumi numusubati Wa kumi alikuwa mwanamke
aliyeolewa
- Uni nanga ekewere Mimi ni kama paa⁴
Uni nuni chēmētari Mimi ndimi jemedari
Nuni wanyebagitinyi Mimi mamangu ni wa kilango
cha 'Abakihingu'
- 30 Uni nigo nkobatebia Ndivyo ninevyowaambia
Wanyinya atarure kiarö Mtu ambaye mamaake hakutoka
ugenini
Wanyinya arure Bugumbe Mtu ambaye mamaake alitoka
Bugumbe
- Uni ngokererriande Mimi ninawasalimu
Abamura mbane ba Buirege Vijana wenzangu wa Buirege
- 35 Moita oyo nembanë Huyo Mwita ni rafiki yangu
Umumura wabakare ng'ömbe Kijana wa wafuga ng'ömbe
Abakara ng'ömbe ibirario Wafuga ng'ömbe zizini
Abande bararea amacharia Wengine wanakula visivyofaa
- Nuni kiiboha engebö orobendö Mimi ndiye kifunga nguo kwa
utepe
- 40 Muuya agotacha arabooga Mrembo anayeenda kwa madaha
Mona esagati yeikongo Kama nyumbu wa mbugani
Kibina noborengeti Anayecheza amejifunga
blanketi

Kiiböha iriho riembeche	Anayejifunga ngozi ya ngiri
Tëngëra omööna Nyamöngö	Aliyechezea mtoto (msichana) Nyamongo
45 Abasungu bakariiriata.	Wazungu wakapiga vigelegele
Mbuya sana nasanti	Vizuri sana tena absante
Hano ugucha ogëndë wenyu	Ukirudi kwenu
Onkerri hata abawenyu	Unisalimie hata wa kwenu
Abanto bakoro nabaana	Watu wazima na watoto
50 Ogëndë hata orabatebia	Uende hata ukiwaambia
Ega Umugumbe abakerri	Eti Umugumbe ⁵ amewasalimia
Tiga nkore marëngë	Acha nifanye macheche

Mshairi huyu ni mkazi wa Bugumbe

1. Hili ni jina la kundi la tohara (esaarö). Jina hili lina maana ya 'yule asiyetoroka'.

2. Hili pia ni jina la tohara. Jina hili lina maana ya 'mtu aliyekipanda'. Bila shaka hawe walipanda kiduta ili kushambulia maadui waliokuwa wamejihami katika ngome iliyokuwa kileleni.

3. 'Umugibinyori' ni mtu wa kundi la tohara la Gibinyori.

4. Paa mnyama

5. Ni mtu wa ukoo wa Abagumbe.

(C) GATI MWITA

Irina rënë nuni Gati	Jina langu ni Gati.
Umumura ö Mwita ö Robi	Kijana wa Mwita wa Robi
Egasi yanë nkora kwenda	Kazi yangu ni fanya twende

	Hayo hembeye nguchande	Hivyo nimetia moto ninakuja.
5	Weito n'Kiribo torengē Hanö tong'atere gucha Togateera Getoka Köörri bitokē weito	Kwetu kulikuwa Kiribo Tulipoanza safari ya kuja Tukapitia Getoka ¹ Ili vipatikane kwetu
	Tokasekerra Nyantonga	Tukateremkia Nyantonga
10	Guitutu rēngā mohandi Ndekaboneka nderöbwa Haisuru habana manēno	Penye nyasi zinazofanana na muundi Zikivunjika zitaunganishwa Haidhuru si neno
	Weito nkaribo Bokongē Hara bogokea ndakonga	Kwetu ni karibu na Bokonge ² Ambapo kukicha ninapiga ukelele
15	Rëëmara wabö omosani Muya area isubini yabo	Kwenye Mara ³ kwao rafiki Mzuri aliyekula mwana mbuzi jike wao
	Hata hitire nduguyo Onde iga Batirisi ö Mwite	Hata nimemkumbuka nduguyo Anayeitwa Patrice wa Mwite
	Abawabo Rioba ö Manoti	Wa kwa akina Rioba wa Manoti ⁴
20	Nyainoti retane Kingi	Mwenye noti isiyo piche ya mfalme
	Weito hara mmenyeye Hara Charisi akorara	Pale kwetu ninapoishi Pale Charles anapolala

Umuhiring'wena komanche Umuhiring'wena⁵ ndani ya maji

Kehagachera iching'ömbe Mjenga ng'ombe

- 25 Nke mbaye ntamokonë Kwa nini nisimsifu
 Mokwë wanë wiching'ömbe Mkwe wangu wa ng'ombe
 Owabo Chikomo ö Mwita Wao Chikomo wa Mwita
 Chikomo ö Mwita ö Gitimu Chikomo wa Mwita wa Gitimu

Nuni sibana mosongora

nati

Ndimi spana mfungua skrubu

- 30 Nuni nyamunyörrö
 gomorëng'aini Ndimi mwenye mnyororo
 unaomtoshä
 Nuni irichëhchëri Ndimi mwenda ameinama
 Weisa abambere igichogo Mtu aliyetengeneza ala ya simi

Bono hayo nkuyande Hivyo sasa ninaenda

Tiga ngokererri Acha nikuage

- 35 Oweito nyabicheti kënda Wa kwetu mwenye kadi tisa
 Taahuria bokongu sana Imba kwa nguvu sana

Mshairi huyu ni mkazi wa Bukira.

1. 'Getoka' ni jina linaloundwa kutoka kwa kitenzi 'toka' yaani 'patikana'. Kwa hivyo Getoka ni mahali ambapo vitu vinapatikana.

2. Nalo 'Bokonge' ni jina lililoundwa kutoka kwa kitenzi 'konga'. Hii ni aina ya ukelele unaopigwa na wanaume

kumshangilia mtu katika densi, kuitana, kujipa ujasiri wakati wa hatari, au kama ishara kuwa wanaitikia wito fulani - kama kufuata ng'ombe walioibiwa wanaposikia kilio.

3. 'Rëëmara' imetumika kurejelea mto Mara.
4. Manoti ni jina la majazi kwa mtu aliye na pesa nyingi za noti.
5. Hii ni familia (eka) mojawapo ya Abekuria.
6. Sifa hii inatokana na namna vijana walivyoenda wakiwa katika eneo la maadui ili wasionekane.

(D) ANN MONG'OSI

	Omorentia mosani wenë	Mtongoaji rafiki yangu
	Gose nuni oberekeye	Ama ni mimi uliyeita
	Uni ndaberekerwa iga	Mimi naitwa
	Nyakerabokö matiönkö	Mchafu kupindukia
5	Wërawëra kubitutu	Anayetangatanga kwenye nyasi
ndefu
	Getema etana moware	Mpiga isiyu na masizi
	Nyangebo ena amatotoni	Mwenye nguo iliyojaa mbegu za
kichomanguo
	Muchabu ntare guisaba	Mchafu nisiyeoga
	Kurua amanche nkogorande	Hata maji ninanunua
10	Ikimbo siringi nane	Kimbo shilingi nane
	Uni nomomogoru nde	Mimi nina kisirani
	Kurua gonchera nkoneande	Hata njiani ninakunya
	Weito hara tomenyeye	Pale kwetu tunapoishi
	Nyanguru akuhika weito	Mwenyewe nguvu ndiye hufika

kwetu

15	Nyamwini korosönga	Nyamwini pembeni
	Hare ikurate igukura	Ambapo kilio cha usaidizi hutolewa
	Hare etagukura ndongo	Ambapo hakuna kilio cha uongo
	Hano ikurre nochigeye	Kilio kikitolewa zimeenda ¹
	Hare ekängerë ekogamba	Ambapo kengele ikilia
20	Abana baimukia ibitabo	Watoto wanabeba vitabu
	Baraya kuega abong'aini	Wanaenda kupata elimu
	Barantiga nsing'arre	Wananiacha nimepumbea
	Nauni ndaimukia	
	irichëmbë	Nami nabeba jembe
	Ndaya gotenda amarebwa	Ninaenda kupanda muhogo
25	Ndatonda ibisubini	Nikiuza wanambuzi jike
	Nibigöröhe bienkori	Na wanambuzi dume wenye madoa meupe na meusi
	Wiki ndagotebia iga	Tena ninakwambia hivi
	Naabaturi banyiboye	Nimezeliwa na Abaturi ²
	Banö batoreye eng'ömbe	
	ikioma	Walio mtoboa ng'ombe kwa chuma
30	Ekanga gotora gosenda	Akashindwa kujikokota
	Ekasendera amanyeero	Akajikokota kwa mapua
	Niibitekere biamaiso	Na kope za macho
	Tige nkore marenge	Ache nifanye machache

1. Viambishi {chi-} katika Kikuria na {zi-} katika Kiswahili vimetumiwa kurejelea ng'ombe.
2. 'Abaturi' ni kilengo kimojawapo katika ukoo wa Abagumbe.

(E) JOSEPH MWITA

Nuni gichibatisa	Ndimi ninayewabatiza
Amarina iching'ömbe cheito	Majina ng'ombe wetu
Ehabiri yeito mmatiaba	Ng'ombe aliyezaa ni Madiaba
Egoini yeito n'kerabu	
nyarwaha	Ndume wetu ni 'Mweupe
	mwenye manyonya
	yaliyosimama'
5 Emori yeito n'kebookö	Mtamba wetu ni kiboko
Nyamuchaburia abangwana	Anayecharaza wangwana
Kebanö basarwa mööka gonö	Kama waliotahiriwa mwaka
	huu
Imburi yeito nyagiita	Mbuzi wetu ni muuaji
10 Iring'öndi n'huntunye	Kondoo ni mpole
Engoko n'nyaborörö	Kuku ni 'Mwenye utitiri'
Nuni omööne wabö Mwita	Ndimi mtoto wa Mwita
Kehagaachera iching'ömbe	Mjengea ng'ombe
Omonto wabö Kawa	Mtu wao Mkahawa (Mbuni)
15 Mote gökaboneywe	Mti uliopogolewa
Tiga niyi ndagamba	Acha niwe nikisema
Ichinsiko chitana buuya	Siku hazina hakika
Ega chiareye Chacha	Zilimmeliza Chacha
Umumura ö Roswi ö Getoka	Kijana wa Roswi wa Getoka

20	Umumura wesarö yaanë	Kijana wa tohara yangu
	Umumura webasabaringo	Kijana wa abasabaringo ¹
	Mosani wanë omorentia	Rafiki yangu mtongoaji
	Tiga ngokererri	Acha nikupe salamu
	Hanö ukuya Nkuru	Ukienda Nkuru
25	Onkerri Rioba ö Ringa	
	Komatongö	Unisalimie Rioba wa Audi kwa mahame
	Abande baragira amatöng'ö	Wengine wamekataa mahame
	Hanö okogeera Nyanungu	Ukipita Nyanungu
	Onkerri weisa abasere	
	iching'ömbe	Unisalimie 'mtu aliyechanja ng'ombe
30	Hanö watoorra Gatarasi	Ukitokea Gatarasi
	Onkerri babö Singisia	
	umukirina	Unisalimie kina Tikisa umukiriine ³
	Chacha umumura ö Karos	Chacha kijana wa Carlos
	Umunyamwamu omotasingwa	Mweusi esiyepata wa kucheze naye
	Tiga niyi ndegamba	Acha niwe nikisema
35	Uni iching'ömbe nachikenyeye	Mimi ng'ombe nimewafuatia
	Nkang'engia Nyageko	Wakalamba chumvi Nyageko
	Nkang'engia Göngöra	Wakalamba chumvi Gongora
	Nkang'engia Nyeromeo	Wakalamba chumvi Nyaromeo

	Iching'ömbe nachibaarre			
	amarina	Ng'ombe	nimewaita	kwa
			majina	
40	Nkaya ndachitebia buuya	Nikiwaita	vizuri	
	Hanö nkanyorre chiraberekerwa	Kama wangekuwa	wanaitwa	
	Nyööre nkoberekerwa chire			
	chiitaba	Wangekuwa	wanaitwa na	
			kuitika	
	Abande barachiberekera			
	chiranga	Wengine	wakiwaita	
			wanakataa.	
	Nowabo Mairo nde	Mimi ni wao	Mairo	
45	Chua kari ikioma kiamachomba	Jua	kali	chuma ya
			serikali	
	Wabö Kimusi genkenge	Wao Kimusi	chenye	matawi
			panda	
	Ege kobahencherra abasacha	Cha kupikia	wanaume	
	Abakari bagända chomba	Wanawake	wameenda	mjini
	Uni omöona wanyakoro Gati	Mimi ni mtoto	wa bibi	yake
			Gati	
50	Wainya arure Bosonga	Ambaye	mamake	alitoka
			Bosonga	
	Egasaku këbö Muchini	Mlango wao	Mjini	
	Bikarangerwe biheye	Vimekaangwa	vimeiva	
	Oronde nkabina Kehancha	Siku	nyingine	nilicheze
			Kehancha	

- 55 Abaiya bakahancha Warembo wakanipenda
 Bagantebia iga "Mwita Wakaniambia "Mwita
 Otame weito hanö Ubakie hapa kwetu
 Uyi oratuibakera" Uwe unatutolea majigambo"
 Abarentia mbare kongöra Watongoaji walikuwa
 wananisifu
- 60 Kebare bakohamirya Kame wanaonilazimisha
 Nkabina wabö Heche Nikacheza kwao Heche
 Wabo Rioba ö Mome Kwao Rioba wa Mome
 Abahiring'ökö egotocha Abahiringoko⁴ inayodondoa
- Inguku yeito Nyamwaga Kiduta chetu ni Nyamwaga
- 65 Ngerayi garacha garamwaga Yatakuwa yakija na kumwaga
 Mbeito Abairege abatūra Sisi ndio Abairege
 isahi wanaopakana na pori
 Abaangera ng'ana komaisö Wakataa jambo kwa macho
 Kumunyua mbaitabirriyi Kwa mdomo wamekubali
 Abarentia bano bakangöörre Watongoaji walionisifu
- 70 N'Sagire Nyamangesini Ni Sagire Nyamangasini
 Omogesambisö ö Bwirege Omogesambiso wa Bwirege
- Tiga ngambe eregotora Acha niseme la kuhitimisha
 Hayo nensabiyi ndaya Hivyo nimefunga virago
 ninaenda
 Kunyangi ya Mutiti Kwa sherehe ya Mutiti
- 75 Eno etana mosori Ambayo haina wafuataji⁴
 Maana abasori basuha Maana wafuataji

Abana begenda sukuri

wamepungua

Watoto wameenda

shuleni.

Joseph Mwita ni mshairi kutoka Bwirege.

1. 'Sabaringo' ni jina la kundi la tohara.
2. Mtu ambaye ni wa kundi la tohara la 'Kehocha'.
3. Mtu wa kundi la tohara la 'Kiriina'.
4. Hii ni asasi mojawapo ya kijamii katika kiwango cha familia (eka)
5. Mtu wa kundi la tohara la 'Gesaambiso'.
6. Yamkini katika sherehe za hapo mbeleni watoto walitumwa, siku ile ya sherehe, kuwaarifu walioalikwa wafanye hima kwani maandalizi yamekamiliika.

(F) MZALENDO MATIKO

Too!

Too!

Mosani wanë omosengia

Rafiki yangu 'Omosengia'

Omosengia mosani ö banto

'Omosengia' rafiki wa watu

Keuni mbuya nigure

Hata mimi nimeona vizuri

6 Maana nowayiri asubuhi

Kwa maana umewahi asubuhi

Asubuhi na mabëma

Asubuhi na mapema

Kimuta guti moning'i

Mwahi na asubuhi

Uni nuni omobemba

Mimi ndiye Omobemba²

Owabo nyarutundra kobana

Wao mwenye uhusiano na
warembo

- 10 Nuni gisingwa numuya Ndimi mchezewa na mrembo
 Amaguta gekamogera Mafuta yakaingia machoni
 Nuni nyamasani hare honswe Mimi ndiye marafiki kila
 mahali
 Nyamosani hare Chacha Mwenye urafiki na Chacha
 Mosani wanë Umuirege Rafiki yangu Umuirege³
- 15 Nuni gisingwa numusubati Ndimi mchezewa na mwanamke
 Irereme rekahöya konda Watu wakawa na woga
 Hanö mosacha waë akomaha Bwanake alipoona
 Hata agaikara gokana Akabakia kupinga
 Abamahirri bakanga Watazamaji wakakataa
- 20 Tatiga omobemba asingwe Acha omobemba achezewe
 Nyamburi china makori. Mwenye mbuzi walio na madoa
- Tiga ngambë nyingeno Acha nizungumze saa hizi
 Maana Makiri anyiboye Kwa sababu Makiri ndiye
 aliyenizaa
 Omobemba nyamengasini 'Omobemba' wa tohara ya
 'Mangasini'
- 25 Omonto wabö Marwa Mtu wao Marwa
 Nyamatwi mona emekanda Mwenye masikio kama mishipi
 Omonto wegekömo geito Mtu wa kikundi chetu
 Bara tuhikaini hang'i Wale tuliokaribiana
 Mona amainö gekeng'arë Kama meno ya ndama
- 30 Mona ichingiki chiamaisö Kama nyusi za macho
 Uni nuni omobemba Mimi ndiye omobemba
 Omonto wa möbö Rogëti Mtu wa kwao Roketi

	Gichomara kuya eyo	Anayecharaze kwenda mbali
	Nuni mosani ö Siki	Ndimi rafiki yake Siki
35	Umumura <u>wabahiri boroyi</u>	Kijana wa <u>abahiriboroyi</u> ⁴
	Umumura wabakehanga	Kijana wa 'Abakehanga'
	Omonto wa möbö Manyende	Mtu wa kwao Manyende
	Nuni mosami ö banto	Ndimi rafiki wa watu
	Owabö nyarutundra kobana	Wao mwenye uhusiano na wasichana
40	Muuya ahuenere Ntimaru	Mrembo aliyenawiri Ntimaru
	Bakarareka ikiginga	Wakaalika kundi la ujima
	Bagacha abasacha abënë	Wakafika wanaume pekee
	Abakari bakanga gucha	Wanawake hawakufika
	Nuni owabehirimambia	Ndimi wa Abahirimambia
45	Umumura wangëresani	Kijana wa Wangeresa ⁴
	Mona ngëresa amechomba	Kama ngeresa wastaarabu
	Rara baitaneyeye Gande	Wale waliopigania Gande
	Bakaguisia ichindembere	Wakaangusha bendera
	Chikagwe chikasambwa	Zikaanguka zikachomwa
50	Uni naraye borini	Mimi nimelala porini
	Masisi ga Maseseta	Kwenye pori la Maseseta
	Komang'ang'a amaririsia	Penye 'matai' yasiyo huruma
	Ganö gaitire gatarë	Hata yaue hayali
	Nichinyanyi gareye	Yanafurahia tu ukorofi
55	Hara Morema aruereye	Ndipo Morema alipotokea
	Omobemba tigambë ndumë	Acha omobemba ningurume
	Kebaroti mmenyeye	Ninaishi Kebaroti

- Hande iga Nyamogonga Mahali paitwapo Nyamogonga
 Nguku yategëyi Bwana Kiduta kilichomvutia Bwana⁷
- 60 Akagerëntëra ikibimö Akailitea kipimo
 Akagibima 'nsiko isanö Akaipima siku tano
 Orogasansaba nageye Siku ya sita akaenda
- Uni Makiri anyiboye Mimi nimezaliwa na Makiri
 Omonto ö Magökö ö Masire Mtoto wa Mogoko wa Masire
- 65 Weisa ahaywe umwikwabe Mtu aliyepewa Mmaasai⁸
 Nitukia yamotegeyi Nywele ndizo zilimpendeza
 Akaya aragegötägöta Akawa anaishikashika
 Nkanyora ageye koröna Alikuwa ameenda kwa shabulio la
 kupora
- Ikwabe rë Maswi ö
 Mairari Maasaini sehemu anayoishi Maswi
 wa Mairari
- 70 Nuni omonto wabö Magige Ndimi mtoto wao Magige
 Nyamorea ikihu kiembeche Anayekula utumbo wa ngiri
 Nuni singisia egetëmbë Mimi ndiye mtikisa 'egetembe'⁹
 Ichinsona chikabagootia Miiba ikawanasa
 Nuni nyamorara guisahi Ndimi mlala porini
- 75 Nyakiya hobisi nichöka Anayeenda ofisini na shoka
- Nuni owabö Sambachi Mimi ni wao Sambachi
 Nyamotengera Ngochoni Aliyechezea Ngochoni
 Amaguta gakamogera Mafuta yakamwingia machoni
 Mosani wäë akamweya Rafiki yake akamfuta

80	Omonto wabö Mbaasa	Mtu wao Mbaasa (Nichanje)
	Mbaasa kurua aheroyi	Nichanje hata pagonjwa
	Umumura womokehanga	Kijana wa 'Omokehanga'
	Bayo mbaare tuhikaini	Hao ni wale tunaokaribiana
	Tiga ntorë ichineti	Acha niweke hatima
85	Nanga koroterre sana	Nisivute sana
	Hanö omogaka asiringia	Mzee (mwanamume) akiimba
	Nyöra egaini emoröreye	Huwa ndume wake ni mgonjwa
	Hanö umukungu asiringia	Mwanamke akiimba
	Nyöra inyongo yobose	
	nichoye	Huwa mtungi wa unga umejaa
90	Hanö umumura asiringia	Mvulana akiimba
	Nyöra ahitire umukungu	Huwa amemwaza mpenziwe.

Mshairi huyu anatoka Nyabasi

1. Ni mtu wa kilango (irigiha) cha Abasengia
2. Hiki ni kilango kimojawepo cha Abanyabasi
3. Ni mtu wa ukoo wa Abairege
4. Abahiriboroyi ni mojawepo ya familia nyingi za Kuria.
5. Ni familia (eka)
6. Hili ni jine la kundi la tohara
7. Mzungu amerejelewa hapa kama 'Bwana'
8. Yamkini wakati wa shambulizi hilo Mmasai alitekwa na mshairi akaombwa amlinde.
9. Huu ni mti wenye miiba. Una gome kubwa ambalo hutumiwa kutengeneza madawa mbalimbali

(6) ZABLON MARENGO

	Nuni nyamasani gare biarö	Ndimi mwenye urafiki nchi' nyingine
	Hata ngarengi Nyamöngö	Hata nilikuwa nao Nyamongo
	Nuni nyamogaikoro abonona	Ndimi mwenye mke wa fahari
	Iga nibitaigoti aguchama	Anayenenepa shingo
5	Nibitëkërë biamaïsö	Na kope za macho
	Nuni weisa abasiri batanö	Mimi ndiye aliyetorosha wetano
	Onde akaya nomöona	Mwingine akaenda na mtoto
	Tiga mbinë ndagamba	Acha niimbe nikisema
	Mwiru ö Mwita ö Mogendi	Mtoto wa Mwita wa Mogendi
10	Nyamobenera ibisubini	Anayecheza na 'wanambuzi jike'
	Abakeneribwa iching'ömbe	Wanaozungukwa na ng'ombe
	Abachihonchorra ibihucha	Wanaozipindua kwe mgwisho
	Koorri chihuchane wabö	Ili zijae kwao
	Bachisömbere mandara	Wazisake kwa 'mandara' ²
15	Koorri chimandare wabö	Ili zibakie kwao
	Abachikëmbëra emesange	Wanaozichumbia shanga
	Koorri chisangë wabö	Ili zikusenyike kwao
	Bono ndakeria abaito	Sasa nawasalimu wa kwetu
	Omorangö gweito omotambe	Mlango wetu ni mkubwa

20	Ngotebetere Nyanungu	Unafika Nyanungu
	Ngotebetere Këmakuri	Unafika Kemakuri
	Ngotebetere Gibosombe	Unafika Gibosombe
	Ngotebetere Kimusimbë	Unafika Kimusimbe
	Wabo Rioba ö Chacha	Kwao Rioba wa Chacha
25	Uni nkabina ndagenda	Mimi nikaimba nikitembea
	Omoberekerwa na ng'ömbe	Mwitwa na ng'ombe
	Umuya ö bogeni bö ng'ömbe	Msifika katika safari ya kupeleka ng'ombe
	Umuchigambëra iching'ömbe	Mwelekeza ng'ombe
	Umuchitëmëra ibikuri	Anayeziongoza njia
30	Umuchigambiria ekeröngwe	Anayezichezea nzumari

1. Katika jamii ya Wakuria yale maeneo mbalimbali ambapo koo tofauti ziliishi yalijulikana kama 'nchi'.

2. Tunatuhumu kwamba neno 'mandara' linatokana na 'obondara'. Hii ni aine ya nakshi inayovalwa na wasichana kichwani. Imetengenezwa kwa tungo tano au sita za shanga zilizounganishwa pamoja.

(H) MUNIKO CHACHA

	Asanti sana hoti hoti	Ahsante sana hodi hodi
	Hoti nkobega kobanto	Nabisha hodi kwa watu
	Numwitabi omonënë ndenge	Mimi ni mkariri hodari
	Ore ntakorengera bigambo	Nisiyerudia hoja
5	Bogöge wegeköröni	Bogoge wa kikoloni
	N'tata nyamosagane anyiboye	Baba mwenye msichana ambaye

		hajatahiriwa ndiye amenizaa.
	Wanya aiburibwa nikiöne	Ambaye mamake alizalishwa na mbweha
	Wanya arure Busweta	Ambaye mamake alitoka Busweta
	Nyoorë nabaye wegesaku kende	Kama ningekuwa wa mlango mwingine
10	Nyoorë nomoseabayi nabaye Nyoorë nageye wabö	Ningekuwa msabayi
	Kemogitamöyo	Ningeenda kwao Kemogitamoyo
	Wabö Nyankongo ibinënë	Kwao Nyakongo msimangaji
	Wabö Chacha Wang'wena Kihika mbere gukina	Kwao Chacha wa Ng'wena Mfika mbele kortini
15	Hata chachi ataraboka	Hata kabla hakimu hajaamka
	Uni ngwitabande bongobongo	Mimi huitika upesi upesi
	Nanga Murimi ö Burunga	Kama Murimi wa Burunga
	Mosani wanë omosacha	Rafiki yangu wa kiume
	Omoköngu Wabaragancha	Mwenye nguvu wa Abaragancha ²
20	Numwibaki nakabaye	Nilikuwa mwasilishaji wa majigambo
	Nakahichire abaibaki	Nikiwapiku wawasilishaji
	Nega nakaboore iga	Nilikuwa nikisema hivi

	Nembere gose gietai	Niko mbele kama tai
	Banyuma mbaka kiegoti	Wako nyuma kama koti
25	Numwitabi nakabaye	Nilikuwa mkariri hodari
	Abaibaki nakabaroche	Wawasilishaji niliwaona tu
	Nachere kogenda ahande	Kuna siku nimeenda mahali
	Hanö nkuhika Bucheri	Nilipofika Bucheri
	Gukiarö kebö Chacha	'Nchi' yao Chacha
30	Mwiru ö Mohabu Umunchari	Mtoto wa Mohabu Umunchari ³
	Nkaibaka wabö Mokami ö	
	Nyamasambaria	Nikajinaki kwao Mokami wa
		Nyamasambaria
	Weisa aitire irinyachangö	Mtu aliyewa ndumekuwili
	Akaretora kogeköbë	Akaliweka kwenye mti
		(egekobe) ⁴
	Negaini ensabi narengè	Nilikuwa ndume hodari
35	Mwiru ö tachiri omome	Mtu wa watu tajiri
	Mwiru wensabi ekohanga	Mtu wa ndume anayefukuza
	Mwiru wenyagaini nchuru	Mtu wa ndume mkali
	Iyanë nkohoromoka ere	Yangu hutoka kasi
40	Yende egetebeta ikinyongo	Nyingine inachomwa kwenda
		ndani
	Yende egetebeta orotambe	Nyingine inachomwa parefu
	Yende egetema iching'örörö	Nyingine inapewa mikwaruzo
	Wigure mone nkorënta	Umesikia ninavyowasilisha
	Agane gare ngusumacha	Yangu ninayosema.

- 45 Ngacha kogenda Bukira Siku moja nikaenda Bukira
 Ngeye bosani böne Kwa rafiki yangu
 Ngeye wabö Machugu Nimeenda kwao Machugu
 Wanyabang'era etamwite Mama ya mbogo asiyeweza kumwua
 Simbë imuhukë emomënë Lakini amnuse amlambe
- 50 Hanö akong'ata kogörwa Alipokaribia kusifiwa
 Tokaibaka tona oonde Tukajinaki na mwingine
- Nuni nyabosani
 bukuigömwä Ndimi mwenye rafiki unaotamaniwa
 Omokari wanë Matiaba Mke wangu ni Madiaba
 Nyamogaikoro uburito
 kirigönëra Mwanamke mwenye uzito kama gunia
- 55 Ore akooria oborre
 nderara Anayenitandikia kitenda nalala
 Arageera baba amanche Anamletea mama maji
 Na ng'ombë etageye wabö Na hakuna mahari iliyotolewa
- Uni nuni Bogöge Mimi ndiye Bogoge⁶
 Mwiru ö Baturi goröka Mtoto wa abaturi (wafua chuma)
 ukiwaka
- 60 Omonto wabahuri ibioma Mtu wa wafua vyuma
 Omorangö göbö Weikenge Mlango wao Weikenge
 Omonto wabö Makënëne Mtu wao Makenene
 Owabö nyamotebeta
 ekerongo Wao aliyechoma nungunungu
 Kenö kerure guisahi Aliyetoka machakani

65	Weito Nyangoge mmënyeye	Kwetu ninakoishi ni Nyangoge
	Weito nkuburi bonga	
	amöhëmba	Kwetu ni kwenye ulezi unaofanana na mtama
	Weito nkumugi omorongè	Kwetu ni kwa mji ulionyooka
	Mbuya bokongu nasanti	Vizuri sana asante
	Uchë kuhika obakeri	Ukifika uwasalimie
70	Okeri abanto bakoro	
	nabana	Uwasalimu watu wazima na watoto
	Aganë nameiye këgayo	Yangu ni mazuri kama hayo

Muniko Chacha ni mshairi anayeishi Bugumbe. Ni mzee wa miaka sabini hivi.

1. 'Kemogitamoyo' ni jina linaloashiria udhalimu. Jina lenyewe lina maana ya 'kwa yule anayeya moyo'.
2. 'Abaragancha' ni mlango mmoja kati ya ile miwili ya Abagumbe, mwingine ukiwa 'Abatende'.
3. (Umunchari - umoja; ebanchari - wingi). Abanchari ni ukoo wa Wakuria unaopatikana Tanzania.
4. Ni mti mgumu usiokuwa na kimo kirefu na huwa na majani mapana.
5. 'Bogöge' ni jina la majisifu ambalo yamkini limeundwa kutoka kwa kitenzi 'göge' yeeni 'chinja'. Kwa hivyo 'Bogöge' ni mtu anayechinja (labda maadui).
6. 'Abaturi' ni kilango cha wahunzi wa chuma.

(J) SIRURI NYACHANGO

Wii !

Asiri nuni Muchini

Bikarangerwe biheye

Barahosa esenti isanö

5 Senti isanö ichinyama

inyai

Nyamöna nibere ichiëne

Umusuri neberäsisi

Obogaka mbö obobebe

Hara nakabayë mööna

10 Nomobebe narengé

Nakaimokere rumuama

Mona ndumbe omogöröba

Niya ndahuria kubiärö

Rërö naitaba magamba

15 Hata abohörö nkoreande

Nichindërëme ichindari

Kurwa obosara nkunywande

Amasëké ngotakunande

Uni ndehika ndahita

20 Ugweito ngotarataraye

Wii !

Asili mimi ndiye Mjini

Vimekaangwa vimeiva

Wanauza senti tano

Senti tano nyama nne

Mwenye mtoto ni mbili zenyewe

Mchuzi ni bakshishi

Uzee ndio mbaya

Nilipokuwa kijana

Nilikuwa 'mbaya'

Nilipoamka kulitokea gize

Kama ukungu wa jioni

Nabaki kula mori katika nchi

mbalimbali

Siku hizi nimesalimu emri

Hata uporo ninakula

Na mboge zilizobaki kiporo

Hata togwa ninakunywa

Machicha ninatafuna

Mimi huje nikajikumbusha

Vile wetu ulivyotawanyika

	Abamwe bageye Kendoga	Wengine walienda Kendoga
	Samba ntigiri kuruya	Choma uniachie mambo yakiwa mazuri
	Kegosamba keramëna	Kinachochoma na kulamba
	Keregërria ibigënga	Kinasogeza motoni vijinga
25	Abande bageye Ngurueme	Wengine walienda Ngurueme
	Gatemi ö Magige ö Ruiso	Getemi wa Magige wa Ruiso
	Kionyo kë Nyamokarangi	Kionyo kwa Nyamokarangi
	Bikarirri biabande	Wanaosubiri vya wengine
	Biarëkia nyabeiro kööme	Wamezuia viazi 'nyabeiro' kuzaa
30	Nyabarogoro rekööme	'Nyabarogoro' ndiyo inayozaa
	Uni nachere Gantëndë	Mimi nilikuja Gantende
	Wabö Taiböcha ö Mohöchi	Kwao Taibocha wa Mohochi
	Mwita nkarema irisamba	Mwita nikalima shamba
	Amakondë gakarinyëëra	Wadudu wakaniharibia
35	Nkarirokera ugurina	Nikajibandika jina
	Irina rënë nuni Mwita	Jina langu ni Mwita
	Weitirigökö omorebi	Mlevi anayechekacheke
	Nyaisamba rena makonde	Mwenye shamba lenye wadudu
	Ga kogönka imisi giki	Wanaokula miwa tu
40	Garantegera boganda	Waniachia buganda'
	Möka nyöre ngotëmande	Mwakani niwe ninavuna.
	Bönö wiki gawansa	
	boganda	Lakini wameianza buganda nayo

	Nahaga nibandirriyi	Nimebanwa ni mashakani
	Naba kera bakogamba	Imekuwa vile wanavyosema
45	Wanyengërèhia nkohea ere	"Jiwe saidizi" la figa linachomeka
	Nobong'ösërö botaho	Pa kutorokea ndipo hapapo
	Amakondë gerea boganda	Wadudu wamekula buganda
	Nayö erama egekone ekeromba	Nayo huzaa ndizi kubwa
	Kenö tugusunga Nyamtirö	Tunayotundika Nyamtiro
50	Gu kiarö kë Barisëndë	Kwa nchi ya Barisende
	No mogaka wa Nyabasi	Ni mzee wa Nyabasi
	Omokambuni omonara tai	Omokambuni ² anayefunga tai
	Newë agatarwe tuchura	Yeye alipotajwa tulichachamea
	Totëma abanto ichisiarë	Tukapiga watu fimbo.

Mshairi anatokea katika tarafa ya Nyabasi (Kegonga)

1. Ni aina ya ndizi ambayo licha ya kuliwa mbivu hupikwa.
2. 'Kambuni' ni jina la tohara linalotokana na neno la Kiingereza 'company'.

(K) MUNIKO RICHARD MWITA

Nuni ngoncho o gesaka

siringie

Mosacha atakueba yende

Gönswi nkomotwë ngotora

Ndimi chiriku anayeimba mtoni

Mwanamume asiyesahau lolote

Yote ninayahifadhi kichwani

- Ndagarënga ichinkaaga Nikisubiri wakati
- 5 Hano naigwa barangööra Nikisikia wananisifu
- Ngarusia kurua aga
- nyumba Ninayatoo hata ya nyumbani
- Nunyööra ngara ga
- mweito Hata kama ni siri za
- nyumbani
- Nuni ntakubisa yeende Mimi ndiye nisiyeficha
- lolote.
- Ndakanya Manche omogaaka Mzee wangu ni Manche
- 10 Weisa anibire chigaisa Aliyechuma wakatoshia
- Chikarënta abakamööna Wakaleta wakazawana
- Emöri ni nyaburuhua Mtamba ni wa rangi ya hudhurungi
- Chinö chiabö nyabuusëmbë Wapo walio na milia
- Gitubanio kënyangoncho Mfano wa chiriku
- 15 Taata kiniiba amakaiga Baba mfuga ndume wakubwa
- Embahi yaaë kibusëmbë Ndume wake mshindi mwenye milia
- Eno yakarumere eraboota Aliyeuga akinguruma
- Nuni mosani wa Nsongo Mimi ndiye rafiki wa Nsongo
- Burure ö Chacha ö Masia Burure wa Chacha wa Masia
- 20 Giita omonto korobanchai Muua mtu kwenye 'safu ya
- kucheza'
- Akamokerra ogotëenga Aliyemshinda kwa kucheza
- Abaiseke nebö bamoroche Wasichana ndio waliomwona
- Bakagambia ichisirimbi Wakapulize filimbi
- Abakungu bakaririata Wanawake wakashangilia

- 25 Taata agacha akamosöya Babangu akaja kumzawadia
 Embahi yaaë kibuusëmbë Ndume wake mwenye milia
 Mura wabö Nyamataaga Kijana wao Nyamataaga
 Umuhirimesërö keng'öni Umuhirimesero² anayenguruma
 Umuhirimesërö keng'ömbë Umuhirimesero wa ng'ombe
- 30 Baito mbaito mönyagati Sisi ndio wa mji wa Gati
 Banö totana giititia Sisi hatuna mazibwezibwe
 Irigiha mbahi Gisiiri Familia shujaa ya Gisiiri
 Mööbo sokoro koomome Mji wa babu Tajiri
 Geteta omokari Boke Aliyeesa mwanamke aitwaye Boke
- 35 Nyabusio umunyabirööndö Mwenye uso kama boga
 Nyagekömbë kena egamu Mwenye kikombe chenye gundi
 Nyanyumba ikunyunka
 isiisui Mwenye nyumba inayonukia
 nyama ya kuchoma
- Ibisaku biönswe
 ndanyiira Ninabeza milango yote
 Abahiring'wena
 ntanyiirre Abahiring'wena³ ndio sibezi
- 40 Hare baaba weito arure Ndipo alipotoka mama wetu
 Baaba ö Gusuhi ya Saina Mama aliyetoka Kisii ya Saina
 ö Gusuhi ya nyamosënsë Wa Kisii yenye mchanga
 Umuhiring'wena komanche Umuhiring'wena wa maji
 Wabö nkomeanche akoraara Kwao inalala ndani ya maji
- 45 Erakora amanche isumati Inajifunika kwa maji
 Omosënsë ereköra iriiho Mchanga inaufanye ngozi

(kitanda)

Nuni geköra obosani

Rumbwa

Ni mimi mfanya urafiki katika
nchi ya Wanandi

Mö Getangita Gibëwa

Nyumbani kwa Getan'ita Gibewa

Nanyööre ndaya Rumbwa

Nilikuwa naenda Nandi

50 Nkahëta mogetatukia

Nikapita kwa watu waliosokota
nywele (Maasai)

Nkanyööra engwë erasaara Nikamkuta chui akitahiri

Ekiora kerarea obosaamba Chura akiimba nyimbo za tohara

Enkanga eratëma ekegöögö Kanga akicheza fida

Inguti eratëma iritungu Njiwa akicheza zeze

55 Egeköndö nakiö ibirandi

Tumbili akicheza 'ala ya vibuyu'

Ichibunda chirakoonga

Punda wanashangilia

Ichingökö chiraririata

Kuku wanapiga vigelegele

Esarigööko erachisööya

Jimbi akiwazawadia

Iribina niriiya reere

Densi ilikuwa ya kupendeza

60 Koonö wonswi areroche

Kwa ye yote aliyeiona

Hanö nkogënda hakëigö

Nilipoenda mbele kidogo

Nkanyööra engogë

erabiara

Nikakuta nyani anajifungua

Amang'ana gagebebeheye

Mambo yamemwenda mrama

Nyööra ntagehaye iriögö

Kama nisingempa dawa

65 Nyööra enda yagihinaini

Angefariki katika uzazi

Mwita mbagima natuuria

Mwita nimesaidia wengi

Mshairi ni mkazi wa Bukira. Shairi hili tumelitoa katika mswada wa Suzette Heald uk. 13-14.

1. Ilikuwa kawaida kwa wanaume kusimama kwa safu ili wachaguliwe na wasichana kabla ya kuingia kwenye uwanja wa kuchezea. Ilikuwa rahisi kwa vita kutokea hapa kwa sababu wale wavulana ambao hawakuchaguliwa kucheza walihisi kuwa wanadharauliwa; kwa hivyo wangepusha vurugu.

2. Ni familia katika ukoo wa Abakira.

3. 'Abahiring'wena' ni lakabu la ukoo ambalo pia ni jina la familia (eka).

UZIADA 4BAADHI YA WATU TULIOWAHOJI KATIKA UTAFITI WETU WA TASNIFUHIINYABASI

1. Checha Mukiria
umri: Miaka 53
kijiji: Kionyo
tarehe: 2/9/96

2. Roman Checha Mogesi
umri: Miaka 70
kijiji: Taragai
tarehe: 2/9/96

3. John Busunkwi Kegunya
umri: Miaka 66
kijiji: Kionyo
tarehe: 3/9/96

4. Mosama Matinde
umri: Miaka 74
kijiji: Taragai
tarehe: 3/9/96

5. Maroa Sabai
umri: Miaka 69
kijiji: Kegonga
tarehe: 6/9/96

BUGUMBE

6. Agostino Ikwabe Machugu

umri: Miaka 71

kijiji: Masurura

tarehe: 28/8/96

7. Samwel Rioba Marwa (Muturu)

umri: Miaka 55

kijiji: Getaisaria

tarehe: 25/8/96

8. Esther Masengi

umri: Miaka 95

kijiji: Nyamagongwe

tarehe: 8/9/96

9. Samson Chacha

umri: Miaka 60

kijiji: Nyamagongwe

tarehe: 8/9/96

BWIREGE

10. Joseph Getama Roswi

umri: Miaka 70

kijiji: Minyere

Tarehe: 17/9/96

11. Michael Mosabi

umri: Miaka 52

kijiji: Rewankwe

tarehe: 5/9/96

BUKIRA

Nyasawa Sereria

umri: Miaka 83

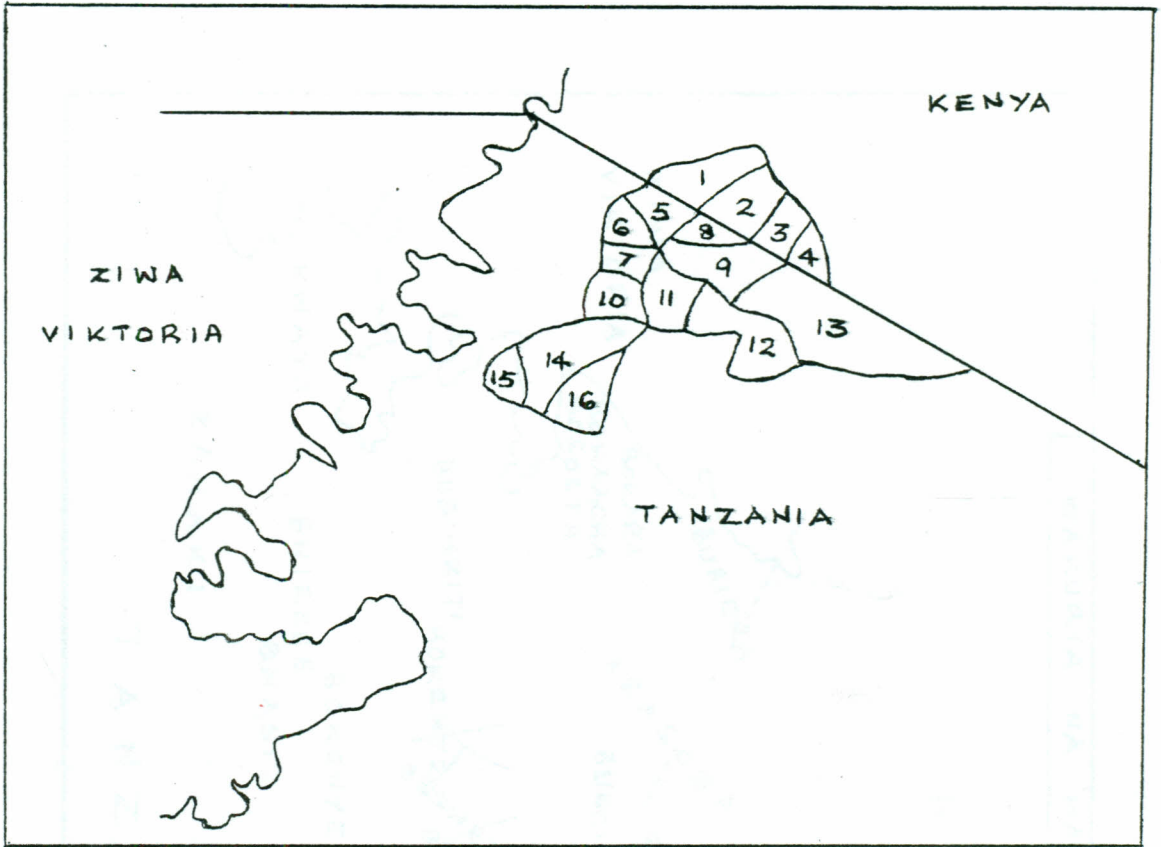
kijiji: Masangora

tarehe: 12/9/96

1. Bugumba
2. Buzira
3. Nyabani
4. Buzira
5. Buzira
6. Buzira
7. Buzira
8. Buzira
9. Nyabani
10. Buzira
11. Buzira
12. Nyabani
13. Buzira
14. Buzira

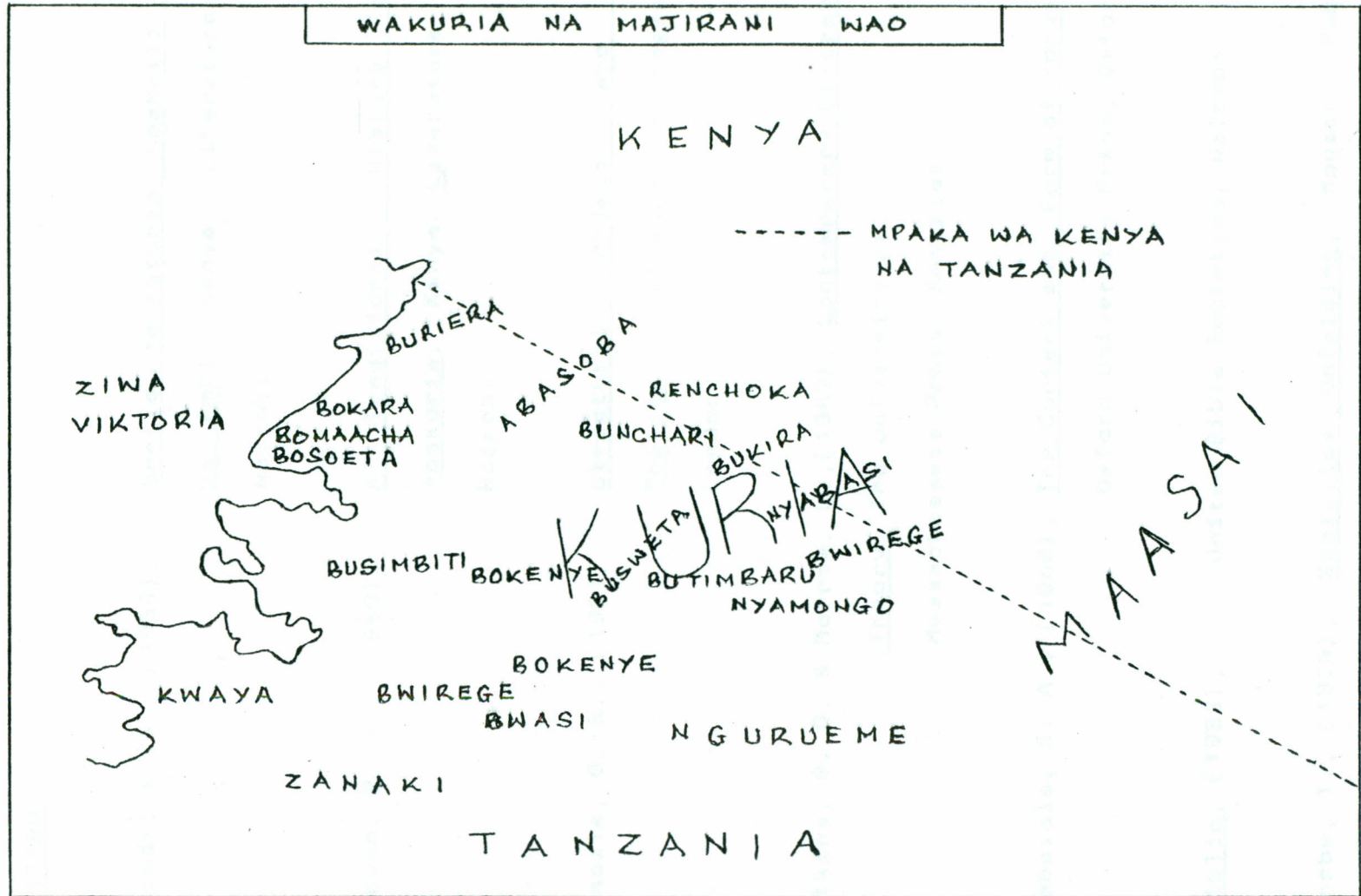
UZIADA 5

MAENEO YANAYOKALIWA NA KOO MBALIMBALI ZA WAKURIA

Abuso (1980:134)

1. Bugumba
2. Bukira
3. Nyabasi
4. Bwirege
5. Bunchari
6. Bomera
7. Busweta
8. Bukira
9. Nyabasi
10. Bokenye I
11. Butimbaru
12. Nyamongo
13. Bwirege
14. Bokenye II
15. Busimbiti
16. Bwasi

Cammenga (1994: vii)

MAREJELEOVITABU

- Abedi, K. A., (1954), Sheria za Kutunga Mashairi na Diwani ya Amri, Kenya Literature Bureau, Nairobi.
- Abuso, P. A., (1980), A Traditional History of the Abakuria, Kenya Literature Bureau, Nairobi.
- Anozie, O. S., (1981), Structural Models and African Poetics, Routledge & Kegan Paul, London.
- Atkins, G. D. & Morrow, L., (1989), Contemporary Literary Theory, The University of Massachusetts Press, Amherst.
- Babalola, S. A., (1966), The Content and Form of Yoruba Ifala, Oxford University Press, Oxford.
- Biblia, (1952), United Bible Societies, Nairobi.
- Borbe, T., (1979), Semiotics Unfolding, Mouton Publishers, Berlin.

Buchbinder, D., (1991), Contemporary Literary Theory and the Reading of Poetry, Macmillan Education Australia, South Melabourne.

Cammenga, J., (1994), Kuria Phonology and Morphology.

Chacha, D. N., (1963), Historia ya Abakuria na Sheria Zao, East African Literature Bureau, Dar es Salaam.

Cope, T., (1968), Izibongo: Zulu Praise-Poems, Oxford University Press, Oxford.

Culler, J., (1975), Structural Poetics, Routledge & Kegan Paul, London.

Damane, M. & Sanders, P. B., (1974), Lithoko: Sotho Praise Poems, Oxford University Press, Oxford.

The Encyclopedia Americana Vol. 26, (1984), Grolier Incorporated, Connecticut.

Evan-Pritchard, E. E., (1965), Theories of Primitive Religion, Clarendon Press, Oxford.

Finnegan, R., (1970), Oral Literature in Africa, Oxford University Press, Oxford.

- _____ (1977), Oral Poetry: Its Nature, Significance and Social Context, Cambridge University Press, Cambridge.
- Fischer, E., (1963), The Necessity of Art, Penguin Books, Middlesex.
- Graham, D., (1968), Introduction to Poetry, Oxford University Press, London.
- Greenough, J. B., et al, (1923), Virgil's Aeneid, Ginn & Company, Boston.
- Guiraud, P., (1975), Semiology, Routledge & Kegan Paul, London.
- Guthrie, M., (1960), African Language Studies 1, School of Oriental and African Studies, University of London.
- _____, (1965), African Language Studies IV, School of Oriental and African Studies, University of London.
- _____, (1967), The Classification of Bantu Languages, International African Institute, London.

- _____, (1970), Comparative Bantu Vol. 4, Gregg International Publishers Ltd., London.
- Hodza, A. C., (1979), Shona Praise Poetry, Oxford University Press, Oxford.
- Holenstein, E., (1974), Roman Jakobson's Approach to Language, Indiana University Press, Bloomington.
- Khayota, D. M. et al, (1989), The Abakuria of Kenya, KAERA, Nairobi.
- Kjerland & Svensson, A., (1988), Kuria Pictures from 1904, KAERA and Literacy Project MMK, Gosi cultural centre.
- Kuhenga, C., (1977), Tamathali za Usemi, East African Literature Bureau, Nairobi.
- Kunene, D. P. (1971), Heroic Poetry of the Basotho, Oxford University Press, Oxford.
- Leech, G. N., (1969), A Linguistic Guide to English Poetry, Longman, London.

- Liyongo, T. L., (1972), Popular Culture of East Africa,
Longman, Nairobi.
- Lodge, D., (1981), Working with Structuralism, Routledge &
Kegan Paul, London.
- Lusweti, B. M., (1984), The Hyena and the Rock: A Handbook of
Oral Literature for Schools,
Macmillan Publishers, Hongkong.
- Marwa, S. M., (1981), Amatooio gi Gikuria, East African
Publishing House, Nairobi.
- Mbiti, J. S. (1969), African Religions and Philosophy, East
African Educational Publishers, Nairobi.
- _____, (1975), Introduction to African Religion,
Heinemann Educational Books Ltd,
Nairobi.
- Mdee, J. S., (1986), Kiswahili Muundo na Matumizi Yake,
Intercontinental Publishers, Nairobi.
- Mfaume, G. E., (1982), Misingi ya Isimu na Lugha ya Kiswahili,
Utamaduni Publishers, Dar es Salaam.

Morris, H. F., (1964), The Heroic Recitations of the Bahima of Ankole, Oxford University Press, Oxford.

Mugambi, J. & Kirima, N., (1976), The African Religious Heritage, Oxford University Press, Oxford.

Mulokozi, M. M. & Kahigi, K. K., (1979), Kunga za Ushairi na Diwani Yetu, Tanzania Publishing House, Dar es Salaam.

Nandwa, J. & Bukenya, A., (1983), African Oral Literature for Schools, Longman Kenya, Nairobi.

Nesir, S. A. A., (1980), Inkishafi, Longman Kenya, Nairobi.

Nowottny, W., (1962), The Language Poets Use, The Athlone Press, London.

Okpewho, I., (1992), African Oral Literature, Indiana University Press, Indianapolis.

_____, (1979), The Epic of Africa, Columbia University Press, New York.

_____, (1985), The Heritage of African Poetry, Longman, Hongkong.

Robey, D., (1972), Structuralism: An Introduction, Oxford University Press, Oxford.

Rwezaura, B. A., (1985), Traditional Family Laws and Change in Tanzania: A study of the Kuria Social System, Institut für Internationale Angelegenheiten der Universität, Hamburg.

Schapera, I., (1965), Praise-Poems of Tswana Chiefs, Oxford University Press, Oxford.

Scholes, R., (1974), Structuralism in Literature: An Introduction, Yale University Press, New Haven.

Sebeok, T. A., (1977), A Perfusion of Signs, Indiana University Press, Bloomington.

_____, (1960), Style in Language, The M. I. T. Press, Massachusetts.

Senkoro, F. E. M. K., (1982), Fasihi, Press and Publicity Centre, Dar es Salaam.

_____, (1980), Fasihi na Jamii, Press and Publicity Centre, Dar es Salaam.

TASNIFU

Chacha, D. M., (1991), Kitendawili cha vitendawili: Maana na Matumizi katika Jamii ya Wakuria, M. A. Thesis, Kenyatta University.

Whiteley, W. H., (1955), The Structure of the Kuria Verbal and Its Position in the Sentence, PhD Thesis, University of London.

MAKALA

Banagi, L. A., (1976), "Marriage among the Abakuria" in MILA 5/1, Institute of African Studies, University of Nairobi.

Cammenga, J., (1986 a), "Igikuria Spelling Proposal" 14 pp
(unpublished paper)

_____, (1986 b), "New Proposal for the Spelling of the Semi-Vowels in Igikuria". 2pp
[unpublished paper]

_____, (1986 c), "On the Vowel Sounds in Igikuria". 8pp
[unpublished paper]

_____, (1986 d), "List of words that show the need for clearly distinguishing between seven vowels in Igikuria". 4pp

_____, (1986 e) "On a definitive spelling and final spelling decisions with respect to Igikuria." Address to the Kuria Language Committee. Kehancha. 3pp
[unpublished paper]

Cory, H., (1945) "Kuria Customary Laws" (Inheritance and Brideprice), Tarime. 17pp

_____, (1952), "Kuria Laws and Customs", Cory Collection N°. 119

_____, (1958) "Kuria Bridewealth", Baraza held at Tarime from 19th to 24th of January 1958, Cory Collection N° 335.

Kahigi, K. K. (1989), "Chimbuko la Senaa na Fasihi" katika Zinduko Toleo la Tatu, Chama cha Kiswahili, Chuo Kikuu Dar es Salaam.

Nyaigotti-Chacha (1989) "Literary Analysis of Ameibako: The Praise Poetry of Abakuria" katika The Abakuria of Kenya, KAERA, Nairobi.

- _____, (1979) "Musical Instruments of the Abakuria".
Paper presented at the UNESCO sponsored
seminar on "Past Growth and Future
Development in East Africa". Kisumu.
15pp
- _____, (1987) "Orthography and Reading Problems in
Igikuria" [unpublished]
- Omeri, C. K., (1970), "Personal Names in Socio-Cultural
Context" katika KISWAHILI vol. 40/2,
Jarida la Chuo Kikuu Dar es Salaam.
- Ruel, M. J., (1987), "Icons, Indexical Symbols and
Metaphorical Action: An Analysis of two East African
Rites" from JOURNAL OF RELIGION IN AFRICA vol. 17
pp100
- _____, (1962), "Kuria Generation Classes" from AFRICA VOL.
32/1, uk 14-37.
- _____, (1965), Religion and Society among the Kuria of
East Africa" from AFRICA Vol. 35:295-306.
- Sim, R. J., (1979), Proposals Concerning the Kuria Alphabet,
Summer Institute of Linguistics, Nairobi.